

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

Əlyazması hüququnda

Fidan Ağakışiyeva Firdovsi qızı
“Rusiya - Ukrayna əlaqələrində Krım problemi”
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı: 060213 – Beynəlxalq münasibətlər

İxtisaslaşma: “Beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya”

Elmi rəhbər:

S.e.f.d E.X.Məmmədli

Magistr proqramının rəhbəri:

İ.e.n. dos. Ə.A.İsmayılzadə

Kafedra müdiri: Prof. i.e.d. Y.A.Kəlbiyev

B A K I – 2018

MÜNDƏRİCAT

Giriş	3
I fəsil. Krım məsələsinin tarixi inkişaf mərhələləri	9
1.1. Krım xanlığı.....	9
1.2. Osmanlı işğalı dövründə Krım xanlığı.....	14
1.3. Rusiya işğalı dövründə Krım xanlığı.....	25
1.4. SSRİ dövründə Krım.....	31
II fəsil. Soyuq müharibədən sonra Rusiya Ukrayna arasında münasibətlər	38
2.1. Yeltsin dövründə Rusiya Ukrayna arasında münasibətlər.....	38
2.1.1. Yeltsin dövründə Rusiya Ukrayna arasında siyasi münasibətlər.....	38
2.1.2. Yeltsin dövründə Rusiya Ukrayna arasında iqtisadi münasibətlər.....	47
2.2. Putin dövründə Rusiya Ukrayna arasında münasibətlər.....	57
2.2.1. Putin dövründə Rusiya Ukrayna arasında siyasi münasibətlər.....	57
2.2.2. Putin dövründə Rusiya Ukrayna arasında iqtisadi münasibətlər.....	65
III fəsil. Rusiya - Ukrayna əlaqələrində Krım böhranı	76
3.1. Krım böhranının formalaşması.....	76
3.2. Krım böhranında “Böyük Güclər”-in mövqeyi.....	88
3.3. Krım böhranının həlli perspektivləri.....	102
Nəticə	114
İstifadə olunmuş ədəbiyyat	120

GİRİŞ

XX əsrin sonlarında SSRİ-nin süqut etməsi və 15 yeni müstəqil dövlətin yaranması ilə yeni dünya nizamı formalaşdı. Nəticə olaraq, ikiqütblü sistemdən təkqütblü sistemə keçid oldu və ABŞ-ın dünya siyasətində rolu və önəmi artdı. Uzun illərdir bir neçə dövləti öz nəzarətində saxlayan və dünya nizamında əsas aktorlardan biri olan SSRİ-nin süqut etməsi onun varisi olan Rusiyanı olduqca narahat edirdi. Rusiya bu vəziyyətlə razılaşmaq istəmir və hər cəhdlə həmin dövlətləri öz ətrafında birləşdirərək yenidən onlara nəzarət etmək istəyirdi. Bu, Rusiyanın “yaxın çevrə” adlandırdığı siyasətin bir hissəsi idi. Bununla Rusiya həmin dövlətlərin Qərbdə meyillənməsinə imkan verməməyə çalışır və əvvəlki kimi dünya siyasətində aparıcı dövlətlərdən biri olmağı hədəfləyirdi. Bu istəklərinə nail olmaq üçün isə müxtəlif inteqrasiya layihələri irəli sürürdü. Lakin uzun illərdi SSRİ əsarətində yaşayan və yeni müstəqillik əldə edən bu dövlətlərin əksəriyyəti suveren dövlət olmaqda israrlı idilər.

Bu dövlətlər arasında Rusiya üçün ən önəmlisi Ukrayna idi. Uzun illərdi ortaq tarixi keçmişə və mədəniyyətə sahib olduqlarına görə Ukrayna Rusiya üçün mənəvi önəm kəsb edirdi. Ukraynanın sahib olduğu təbii ehtiyatlar və onun iqtisadi potensialı, coğrafi mövqe baxımından Ukraynanın Avropada yerləşməsi, Rusiya üçün önəmli bir strateji ərazi hesab edilən Krımın Ukraynaya məxsus olması və s. kimi amillər Ukraynanı Rusiya üçün önəmli edən amillər sırasındadır. Ukrayna təhlükəsizlik baxımından da Rusiya Federasiyası üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Buna görə də Avrasiyaçı nəzəriyyəsinin nümanyəndələri Ukraynanı “tampon” bölgə adlandırırlar. Ukrayna bəzən Qərblə-Rusiya arasında körpü rolunu oynamış, bəzən isə hər iki tərəfin rəqabət meydanına çevrilmişdir. Bununla yanaşı, Rusiyanın təbii ehtiyatlarının Avropaya nəql edilməsində Ukraynanın tranzit ölkə kimi də rolu böyükdür. Rusiya daima Ukraynanın Qərbdə doğru inteqrasiya etməsinə qarşı çıxır. Bunun əsas səbəblərindən biri də Rusiyanın, Qərbin Rusiyaya yaxın ərazilərdə

mövcudluğundan yaranan narahatçılığı ilə bağlıdır. Belə ki, Ukraynanın Qərblə əməkdaşlığının genişləndirilməsi və NATO-ya üzv olması halında, NATO hərbi qüvvələrinin burada yerləşdirilməsi Rusiyanın milli təhlükəsizliyinə təhdiddir və bu, Rusiyanın milli maraqlarına ziddir.

Bütün bu sadaladığımız amillər nəzərə alınmaqla, Rusiya əlinə keçə biləcək hər fürsətdə Ukraynanı özündən asılı etmək və bununla da onun Qərblə yaxınlaşmasına mane olmaq niyyətində idi. Belə fürsətlərdən biri də ölkəni bürüyən etiraz dalğaları zamanı Rusiyanın Krımı ilhaq etməsi ilə əldə olundu. Rusiya daha əvvəllər bu siyasətini enerji amili vasitəsilə reallaşdırmaq istəsə də nəticə əldə edə bilmirdi. Krım ərazisi özü strateji baxımdan Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Krımda Rusiyanın Qaradəniz donanmasına məxsus bazasının olması , Sevastopol limanı və Krıma nəzarət etməklə Qaradənizə nəzarət edə bilmək imkanı Krımın önəmini artıran keyfiyyətlər sırasında idi. 2014-cü ildə Rusiya Krımı işğal etdikdən sonra , Rusiya bununla kifayətlənmək istəmədi və bunun ardınca Ukraynanın şərqində yerləşən Donbass adlanan ərazidə Donetsk və Luqansk şəhərlərini də ələ keçirdi. Nəticədə Krım böhranı anlayışı Ukrayna böhranı anlayışı ilə əvəz olundu. Bu əməliyyatları apararkən Rusiya, ölkə daxilində yaranmış xaosun orada yaşayan ruscilli əhali üçün təhlükəli olduğunu irəli sürmüş və onları qorumaq üçün bu addımı atdığını bəyan etmişdir.

Mövzunun aktuallığı. Münaqişə bugün də öz həllini tapmadığından aktualıq kəsb edən münaqişələr sırasındadır. Ukrayna itirilmiş torpaqların qaytarılmasında israr edərkən, Rusiya həmin ərazilərə geniş muxtariyyət verilməsini və federasiya idarəçilik sisteminin tətbiq edilməsini istəyir. Hazırki dövrdə də həmin ərazilərdə toqquşmalar davam edir və tərəflər konfliktin həllinə nail olmaq üçün görüşlər keçirir. Rusiyanın sahib olduğu enerji silahı isə Qərb dövlətlərinin ona qarşı sərt addımlar atmağına imkan vermir. Buna görə də Rusiya hələki bu ərazilərdəki üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Bu konfliktin də, Rusiyanın iştirakçısı olduğu digər

konfliktlər kimi “dondurulmuş” konflikt statusu alması Rusiyanın maraqlarına xidmət etməkdədir.

Tədqiqatın predmet və obyektı. Tədqiqatın obyektı Krımın Rusiya tərəfindən ilhaq olunmasıdır. Tədqiqatın predmeti isə bu hadisələrin daha da dərinləşərək Ukrayna böhranına çevrilməsi və Rusiya Ukrayna arasındakı münasibətlərə nə dərəcədə təsir göstərməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işi giriş və nəticə ilə yanaşı 3 fəsildən, bəşliqlərdən və altbəşliqlərdən ibarətdir. Birinci fəsildə qarşıya qoyulan əsas məqsəd tarixi perspektivdən Krım məsələsinin araşdırılmasıdır. Həm tarix boyu, həm də müasir zamanda münaqişəli bir ərazi olan Krımın əslində kimə və ya hansı dövlətə mənsub olması, keçmiş əsrlərdə hansı dövlətlər tərəfindən işğal olunması və müasir dövrdə dövlətlər arasında münaqişəli bir əraziyə çevrilməsinin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı tədqiqat aparılmışdır. Bəşliqlər olaraq qeyd olunan “Krım xanlığı” bəşliğində krım tatarlarının hakim olduğu xanlıq dövrü və bu zaman yaşanan siyasi əhəmiyyətə malik olan tarixi hadisələr, “Osmanlı işğalı dövründə Krım xanlığı” bəşliğində xanlığın Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal olunması, hansı üsulla idarə olunması, burada yaşayan yerli əhalinin vəziyyəti və Krımı Osmanlı üçün əhəmiyyətli edən amillər, “Rusiya işğalı dövründə Krım xanlığı” bəşliğində Rusiyanın Krım xanlığı uğrunda Osmanlı dövləti ilə apardığı mübarizə, Krımın əldə olunmasında və bu əraziyə nəzarət etməsində Rusiyanın əsas maraqları, “SSRİ dövründə Krım” bəşliğində isə Krımın SSRİ-nin tərkibində olarkən aldığı status və idarə olunma forması, burada yaşayan və yerli əhali olan Krım tatarlarının üzləşdiyi çətinliklər, krım tatarlarının buradan sürgün edilməsi və bunun səbəbləri, digər slavyan xalqlarının burada yerləşdirilməsi və Krımın ruslaşdırılma siyasəti ilə bağlı məsələlər yer almışdır.

İkinci fəsildə qarşıya qoyulan əsas məqsəd soyuq müharibənin başa çatmasının ardınca müstəqillik qazanan və suveren dövlətlər qismində çıxış edən, eyni zamanda

SSRİ dövründən fərqli olaraq müstəqil xarici siyasət yeritməyə çalışan Rusiya - Ukrayna arasındakı münasibətlərin hansı səviyyədə olduğunu , hakimiyyətdə olan fərdlərin – B.Yeltsinin və V.Putinin idarəçiliyi dövründə iki dövlət arasındakı siyasi və iqtisadi münasibətlər, əldə olunan əməkdaşlıqlar, həll edilməsi zəruri olan mübahisəli məsələlər araşdırılmışdır. B.Yeltsin dövründə Rusiya-Ukrayna arasındakı münasibətlər əsasən ziddiyətlərlə gündəmə gəlirdi. Bu məsələlər istər siyasi, istərsə də iqtisadi sahədə özünü göstərirdi. Bu dövrdə Rusiya üçün Ukrayna ilə münasibətdə əhəmiyyətli olan məsələlər isə Ukraynanın nüvəsizləşdirilməsi və nüvə silahlarının Rusiyaya təslim edilməsi, Rusiyanın Kırımdakı mövcudluğu və Qaradəniz donanmasının gələcəyi, Ukraynadakı rus azlıqlar, Ukraynanın Rusiyaya olan enerji borcları və s. idi. V.Putinin hakimiyyəti illərində iki dövlət arasında əsas məsələlərdən biri SSRİ-nin süqutundan sonra sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi idi. Onlar arasında yaşanan digər mübahisəli məsələlər - Ukraynada baş verən Narıncı İnqilab və hakimiyyətə qərb yönümlü iqtidarın gəlməsi, Sevastopol bazasının icarə haqqı ilə bağlı mübahisələr, Ukraynanın NATO-ya üzv olmaq istəyi, Krım hadisələrinin baş verməsinin əsas səbəbi kimi çıxış edən Ukraynanın AB-nə üzv olmaq istəyi, Krım böhranı , enerji böhranları olmuşdur. Bu fəsildə qeyd etdiyimiz hadisələr, onların baş vermə səbəbləri və nəticələri araşdırılmışdır.

Tədqiqat işinin III fəslində isə Rusiya və Ukrayna arasında yaşanan münaqişəli vəziyyətlərin kuliminasiya nöqtəsi hesab edilən Krım məsələsi və onun ardınca baş verən Şərqi Ukrayna məsələsi araşdırılmışdır. “Krım böhranının formalaşması” başlığında Krım münaqişəsinin baş verməsinə gətirib çıxaran hadisələr, bu hadisələrin səbəbləri, Krım böhranının gedişatı və nəticələri, Krımın ilhaqının ardınca Şərqi Ukraynada da yaşanan hadisələr və onların nəticələri tədqiq edilmişdir. “Krım böhranında “Böyük Güclər”-in mövqeyi” adlı başlıqda isə Krım hadisələri yaşandıqdan sonra dünya siyasətində önəmə sahib olan bir sıra böyük dövlətlərin- AB, ABŞ və Çinin baş verən bu hadisələrə münasibəti, həyata keçirdikləri addımlar, münaqişənin həll olunması üçün Rusiyaya qarşı edilən təzyiqlər və tətbiq olunan

sanksiyalardan bəhs olunmuşdur. “Kırım böhranının həlli perspektivləri” başlığında böhranın həll edilməsi üçün atılan addımlar, həyata keçirilən görüşlər, münaqişənin həlli istiqamətində təklif olunan layihələr və konfliktin əsas aktorları olan Rusiya və Ukraynanın münaqişə ilə bağlı mövqeləri və təklif etdikləri həll yolları araşdırılmışdır.

Dissertasiya işinin əsas hipotezi ondan ibarətdir ki, Ukrayna ilə olan münasibətlər və Rusiyanın Ukraynaya nəzarət etmək istəyi və bu zaman Kırım əmilindən istifadə etməsi, Rusiyanın beynəlxalq arenada öz xarici siyasətinin tətbiqi zamanı “böyük dövlət” statusunun təsis edilməsində və qorunmasında əsas vasitələrdən biridir. Rusiya, xüsusilə Qərbdəki dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar ilə münasibətlərində milli maraqları toqquşduğu zaman, onlarla apardığı mübarizədə Ukrayna əmilindən istifadə edir. Bu səbəbdən Rusiya-Ukrayna münasibətlərində AB-nin genişlənməsi və yaxud NATO-nun genişlənməsi kimi məsələlər önəm kəsb edir. Ukrayna həmçinin geostrateji əhəmiyyətə malik olan bir ölkədir. Buna görə də, Ukraynanın öz xarici siyasətində Qərb xəttini əsas tutması Rusiya üçün narahatlıq doğurur. Çünki, Ukraynanın Qərblə inteqrasiyası və Qərb dövlətlərinin və ya təşkilatlarının Rusiyanın “Yaxın Çevrə” adlandırdığı ərazilərdə siyasi və hərbi mövcudluğu Rusiyanın milli təhlükəsizliyinə hədədir.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Tədqiqat işi bir neçə metodlar vasitəsilə həyata keçirilmişdir. İlk istifadə edilmiş metod tarixi metoddur. Bu zaman tədqiqat işində yer alan hadisələrin meydana gəlməsi, formalaşması və inkişafı təhlil olunmuşdur. Növbəti metod isə kontent analiz metodudur. İstifadə olunan ədəbiyyatlardan mövzu ilə bağlı məsələlər diqqətlə araşdırılmış, tədqiqat işinə əlavə edilmişdir. Həmçinin mövzu daxilində bir neçə hadisə və ya iştirakçı aktorlar arasında münasibətləri aydınlaşdırmaq üçün digər tədqiqat metodu olan müqayisə metodundan istifadə olunmuşdur. Digər metodlardan biri isə sənədlərin öyrənilməsi metodudur. Araşdırmalar nəticəsində mövcud sənədlərdən, mənbələrdən (qəzet, jurnal, rəsmi sənədlər və s.) biliklər əldə olunmuş və təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın əsasını formalaşdıran ədəbiyyatlar sırasında yerli və xarici alimlərin elmi araşdırmalarını, mövzu ilə əlaqədar internet portallarında yerləşdirilən elektron kitabları, elmi məqalələri, həmçinin informasiya-analitik agentliklərin materialları, müxtəlif ölkələrdən olan siyasi şərhçilərin məqalələrini, rəsmi sənədləri göstərmək olar.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyini son dövrlərdə Rusiyanın beynəlxalq arenada öz xarici siyasət kursunun reallaşdırılmasında, bu zaman “böyük dövlət” statusunun təsis edilməsində və onun əsas rəqiblərindən olan ABŞ və Qərb dövlətləri tərəfindən özünün milli maraqlarına qarşı yarana biləcək təhdidlərdən yayınmaq məqsədilə Krım böhranından , dolayısı ilə Ukraynadan siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi fikiri təşkil edir.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi müxtəlif dillərdə fərqli müəlliflərin kitablarına və elmi məqalələrinə əsasən hazırlanmış, tədqiqatın aparılması zamanı çoxlu sayda mənbələrdən istifadə olunmuş, müqayisələr aparılmış və təhlillər edilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işi zamanı dissertasiya işi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

I FƏSİL. KRİM MƏSƏLƏSİNİN TARİXİ İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ

1.1. Krım xanlığı

Qaradənizin şimalında tarix boyunca öz geosiyasi əhəmiyyətini qorumuş olan Krımın məlum olan ən qədim sakinləri tavrılar, İran əsilli kimmerlər, 1000 ilə yaxın müddətdə hakimiyyətdə olan iskitlər, sarmatlar, alanlar, German mənşəli qotlar, miletlilər, yunanlar, romalılar, bizanslar və italyanlar olmuşdur. Krıma ilk gələn türklər isə əsasən köçəri olan, Krımı ələ keçirmələrinə baxmayaraq, burada qalıcı bir iz buraxa bilməyən hunlar olmuşdur [146]. Hunlardan sonrakı tarixlərdə köktürklər, onoqurlar, kuturqurlar, xəzər türkləri və pəçənəklər Krımda məskunlaşmışlar. Krımın etnik və mədəni quruluşunda ən dərin təsirə malik olan və ən güclü miras buraxan türklər isə pəçənəkləri məğlub edərək, Krımı ələ keçirən və iki yüzildən artıq müddətdə hakimiyyət sürən qıpçaqlar olmuşdur [32]. XIII və XIV əsrlərdə Rusiyanın içərilərinə və Qıpçaq çölünə doğru irəliləyən Tatar qəbilələri, köçəri həyatlarını buraxaraq Krıma yerləşdi. Qaradənizin şimalına hökmranlıq edən Krım xanlığının xalqına Krım Tatarları deyilirdi.

Krım XIII əsrdə Qızıl Orda dövlətinin hakimiyyəti altına keçmişdir və XIV əsrin sonlarına qədər Qızıl Orda dövlətinin tabeliyində qalmışdır[116]. Çingiz xanın böyük oğlu Cucinin oğlu Batu xan tərəfindən qurulmuş olan Qızıl Orda dövləti (Qıpçaq xanlığı) XIV əsrin II yarısından etibarən taxt müharibələrinə məruz qalmışdır. Teymurun hücumları nəticəsində Qızıl Orda dövlətinə qon qoyulduqdan sonra bölgədə Krım, Qazan və Həştərxan xanlıqları qurulmuşdur. Bundan sonra bu xanlıqlar öz aralarında mübarizəyə başlamışlar [72]. 1395-ci ildə Çingiz xanın nəslindən olan Cucinin oğlu Toqay Teymurdan gələn Baş Teymur Krımda öz adına sikkə basdırmış və hakimiyyətə iddia etmişdir. Baş Teymurun oğulları öz rəqiblərinə qarşı apardığı mübarizələrdən sonra nəhayət Krımda ayrı bir xanlıq qurmağa

müvəffəq olmuşdular. Ancaq Krım xanlığının tam olaraq qurulması Çingiz xanın nəslindən gələn və bir Qızıl Orda şahzadəsi olan Hacı Gərayın adı ilə bağlıdır.

Hacı Gəray, öz adını daşıyan xanlığın ilk pulunu 1441-1442-ci illərdə Solhat şəhərində basdırmaqla və paytaxt olaraq Baxçasarayı seçməklə, Krım xanlığın əsasını qoymuşdur ([64], s. 91). Hacı Gərayın nəslindən gələnlər “Gəray” sülaləsi adı ilə tanınmışlar və xanlığın süqutuna qədər təqribən 350 il boyunca Krım xanlığı taxtının sahibi olmuşdular. Krım xanlığının sağlam bir əsasda qurulması isə I Məngli Gərayın 1478-ci ildən 1514-cü ilə qədər davam edən üçüncü hakimiyyəti dövründə reallaşmışdır. Onun sahib olduğu həm idarəçilik sahəsindəki təcrübə və yetişkinlik, həm də iqtidarda qalma müddətinin uzunluğu bu vəziyyətin reallaşmasında təsirli olmuşdur [43].

Krım xanlığının qurulmasında I Hacı Gərayın cəhdləri ilə yanaşı, burada yaşayan qəbilələrin də önəmli bir rolu olmuşdur. Krım xanlığının qurulmasında əsl ünsür olan bu qəbilə güclərinə “Karaçi”, bəylərinə isə “Karaçi bəyləri” deyilirdi. Xanlığın hərbi, inzibati və sosial quruluşunun formalaşması yenə də əsasən bu qəbilələr sayəsində həyata keçirilmişdir ([32], s.2). “Dörd Karaçi” adı verilən qəbilə bəylər aristokratiyasının ən üst təbəqəsini təşkil edirdi. Karaçi bəyləri, öz torpaqlarında qəbilə dostları tərəfindən , qəbilənin maraqlarını digər qəbilələrə və xana qarşı qoruyan şəxslər olaraq qəbul edilirdilər. Hərbi səfərlərdə hər bəy öz qəbiləsinin Tatar ordusuna verdiyi birlikləri toplamış və hər birlik öz qəbiləsinin bayrağı altında döyüşmüşdür. Karaçi bəylərinin öz sarayları, saray vəzifəliləri və Gəraylar kimi kalqa və nurəddinləri var idi. Bəy seçimi hər nə qədər birbaşa olaraq ailənin böyük övladının onların başına keçməsi ilə müəyyənləşsə də, qəbilənin xüsusilə qoruduğu bir haqq idi və xanın bu seçimə qarışmaq haqqı yox idi ([60], s.22). Karaçi bəyləri xarici bəylərlə münasibət qura bilər, Moskva və Litva şahzadələri və Polşa kralı ilə görüşə bilirdilər. Baş karaçi isə Osmanlı sultanı ilə də görüşə bilirdi. Qəbilələr bəyləri vasitəsilə xanın hakimiyyətini tanıyırdılar. Feodal quruluşu təsis edən qəbilə ənənəsi, xanların hakimiyyəti üçün həmişə bir təhdid ünsürü olmuş və tez-tez daxili

çekişmələrə zəmin yaratmışdır. Qızıl Ordu dövlətində ayrı bir yerə və önəmə sahib olan Krım bəyləri şirin, barın , arqın və qıpçaq adlı qəbilələrdən idilər. Bu qəbilələr öz aralarında müəyyən bir iyerarxiyaya tabe olmuşdular və bunlardan ən qabaqcılı şirinlər qəbiləsi olmuşdur.

Bütün qəbilə liderlərini toplamaq hüququna sahib olan xanların, karaçi bəylərinin uzaqda olmasından istifadə edərək, öz səlahiyyətlərindən pis məqsədlərlə istifadə etmələrini önləmək üçün Şirin bəyi daima xanın yanında olurdu və digər Karaçi bəylərini də təmsil edirdi. Baş bəy titulu daşıyan və bir çox xan sülaləsindən olan qızlarla evlənərək, xan sülaləsinə mənsub olanlar kimi Gəray titulu istifadə edən Şirin bəyləri, xan və xan sülaləsinə mənsub sultanlardan sonra ən yüksək mövqeyi tuturdular və baş-karaçi və ya əmir-i kəbir olaraq sağ-qol xalqının başına da keçirdilər. Onlar Krım xanlığı qurulmadan əvvəl İdil (Volqa) hövzəsində iqamət edərkən, Qızıl Ordu dövründə Krıma yerləşmişlər və qısa müddət ərzində Solhat şəhərini özlərinə mərkəz etmişlər. Şirinlərin Krımda malikanələri Qarasu ilə Kerç arasında idi ([60], s. 23).

Qızıl Ordu xanlığında olduğu kimi Krım xanlığında da bəylər və mirzələr idarəçiliyə qatılmaq və sahib olduqları səlahiyyətlərinin davam etməsi üçün bir-biriləri ilə mübarizə aparmışlar. Bu mübarizə əsasən Şirinlər və Mənsuroğulları arasında idarəçilikdə prioritetlər mövzusunda özünü göstərirdi. Bu rəqabət şirinlərin xoş münasibəti nəticəsində mənşurların gücünü artırmağa başlaması ilə meydana çıxırdı.

Qızıl Ordu dövləti kimi Krım xanlığının da ən zəif cəhəti qəbilə bəylərinin dövlətin həqiqi hakimi və sahibi olmaqlarından və ya olmağa çalışmaqlarından qaynaqlanmışdır. Qəbilə rəisləri və ya xan ailəsi daxilindəki rəqabətlər, bu qəbilələrin bir-birilərinə qarşı qruplaşaraq asanlıqla daxili qarşıdurmaya getmələri xanlıqda vəziyyəti pisləşdirirdi. Hacı Gərayın ölümündən sonra 1466-cı ildə oğulları arasında başlayan hakimiyyət müharibəsi Krım xanlığında uzunmüddətli qarışıqlığın

başlanğıcı olmuşdur [43]. Davam edən bu mübarizələr iki tərəfdən birinin məğlubiyyəti ilə başa çatmırdı, məğlub olan tərəf mübarizəni davam etdirmək üçün yarımadaadan kənara çıxmış və Kefeyə sığınmışdır.

Kırım xanlığında Hacı Gərayın ölümündən sonra (1466-cı il) sülalənin varlığını ciddi şəkildə təhlükə altında qoyan taxt mübarizələri başlamışdı ([65], s.36). Qızıl Ordunun siyasi ənənələrinə görə Hacı Gərayın övladı Nur Devletin taxta çıxması lazım idi. Ancaq taxta çıxmaq məsələsi belə asan həll edilə bilməmişdi. Qəbilə rəisləri təsiri altına ala bilmədikləri bir xanı qəbul etməyi rədd etmişdilər və növbəti 12 il boyunca üç siyasi güc bir-birilə mübarizə aparmışlar. Bu siyasi güclər Qızıl Ordu xanı, Şirin qəbiləsi bəyinin başçılığı ilə qəbilə rəisləri və Osmanlı sultanıdır. 1466-1478-ci illər arasında Nur Devlet Gəray ilə qardaşı Məngli Gəray arasında davam edən hakimiyyət uğrunda mübarizədə Nur Devlet Gəray Qızıl Ordu xanlarından dəstək alarkən, Şirinlər isə Qızıl Ordu xanlarına müxalif olaraq, Məngli Gərayı dəstəkləmişlər ([60], s. 25).

Kırımın Osmanlı dövlətinin himayəsinə girməsində Karaçi bəylərindən olan Əminək Mirzənin aktiv rol oynadığı qeyd olunur [26] . Əminək Mirzə Hacı Gərayın oğulları arasında çıxan taxt mübarizələrində hakim rolunu oynayır. O, bu hadisələr zamanı Osmanlı dövlətindən yardım istəmiş və beləliklə 1478-ci ildə Məngli Gəray xan taxta çıxarılmış, Kırım xanlığı Osmanlı dövlətinə bağlanmışdır.

Kırım xanlığı əsasən, feodal xarakterdə bir qəbilə aristokratiyasına tabe olması baxımından Qızıl Ordu ənənəsini davam etdirmişdir. Qayda olaraq, qəbilələr bəy ailəsi içərisində ən yaşlısını bəy seçirdilər və bu xan tərəfindən təsdiq olunurdu. Ancaq Osmanlı dövlətinin hakimiyyətinə keçdikdən sonra Osmanlı qurumlarının və mədəniyyətinin Kırmda getdikcə möhkəmlənməsi Kırım xanlığının təşkilati quruluşunda təsirli bir rol oynamışdır.

Kırım xanlığının təşkilatlanmasında kalqalığ və nurəddinlik titulları onu Qızıl Ordu dövlətindən fərqləndirən cəhətlər idi. Kalqalığ titulu ilk dəfə Məngli Gəray xanın

ikinci xanlığı dövründə 1475-ci ildə böyük oğlu Mehmet Gərayı kalqa titulu ilə vəliəhd olaraq təyin etməsi ilə tətbiq olunmağa başladı ([36], c. 24, s. 259). Daha sonra Osmanlı dövründə bu adət qorunmuş və hər xan taxta keçdikdə böyük qardaşını, qardaşı yoxdursa oğlunu kalqalığa gətirmiş və daha sonralar da bunun bir Çingiz xan qanunu olduğu iddia edilərək, bu adətə müqəddəs bir mahiyyət verilməsi istənmişdir. II Mehmet Gərayın kalqası Adil Gəray İranda öldürüldükdən sonra, xan çox sevdiyi oğlu Səadət Gərayı bu mövqeyə gətirmək istəmişdir. Ancaq yaşlı qardaşı Alp Gərayın etirazı ilə onu kalqa etmək məcburiyyətində qalmış və oğlu üçün isə nurəddin titulu ilə ikinci vəliəhdlik mövqeyini təsis etmişdir. Qaydalara görə, xan ölünə yerinə kalqa və boş qalan kalqa mövqeyinə də nurəddin keçirdi. Bununla öz istədiyi şəxsləri xan edən Osmanlı sultanlarının və qəbilə aristokratiyasının müdaxilələri böyük ölçüdə məhdudlaşdırılırdı. Digər tərəfdən isə qəbilə aristokratlarının başçısı olan şirin bəylərinin də kalqa və nurəddinləri var idi ([60], s. 21). Krım xanlığının xan namizədlərindən olan şahzadələrdən birinin Osmanlı dövləti tərəfindən girov götürülməsi Yavuz Sultan Səlimin dövründən tətbiq edilməyə başladı.

Krım xanlığının ərazisi Krım yarımadası ilə Azov dənizi çevrəsindən Tuna mənsəbinə qədər, Aşağı Dondan Orta Dneprə, Dnestr (Turla) çaylarına qədər uzanan və Qıpçaq Bozqurdları adı ilə bilinən geniş ərazilərdən ibarət olmuşdur. Krım xanlığı Don-Dnepr çayları arasında uzanmış və XV-XVIII əsrlər arasında Orta və Şərqi Avropada, Qafqazda və Qaradənizin şimal bölgələrində önəmli bir rol oynamışdır.

Xanlığın məruz qaldığı daxili çəkişmələr , əsasən də hakimiyyət uğrunda mübarizələr nəticəsində xanlıqda bəzən uzun müddətli, bəzən isə qısa müddətli qarışıqlıqlar yaşanmışdır. Xanlığın zəifləməsinə səbəb olan hər cür qarışıqlıq isə daha çox genuyalılardan işinə yaramış və Rusiyanın da yüksəlməsinə zəmin yaratmışdır. Bu səbəblərdən dolayı xanlıq zamanı içində daxili və xarici məsələlərdə hakimiyyəti ciddi dərəcədə itirmişdir [52].

1.2. Osmanlı işğalı dövründə Krım xanlığı

Krım xanlığının qurucusu hesab olunan I Hacı Gəray xanın 25 illik hakimiyyəti 1466-cı ildə onun ölümü ilə başa çatdı. Bunun ardınca I Məngli Gəray xanın 1478-ci ildə taxta çıxmasına qədər olan dövr ərzində Krım xanlığı daxilində çəkişmələr və hakimiyyət uğrunda mübarizə getdikcə daha da kəskinləşirdi. Bu mübarizə I Məngli Gəray və Nur Devlet Gəray arasında gedən iqtidar mübarizəsi idi [38].

Kefedəki tatarların başçılarından bəziləri , Əminək bəy (Mirzə) Krım xanlığı daxilində gedən bu mübarizəni sonlandırmaq məqsədilə, yardım etmələri üçün Osmanlı dövlətinə müraciət etmişdi. Krımdakı bəzi başçılar tərəfindən edilən bu müraciət , Qaradənizi nəzarət altına almaq üçün müəyyən cəhdlər etməyə çalışan fateh sultan Mehmed üçün önəmli bir fürsət olmuşdur. Həmin dövrlərdə sultan Mehmed Qaradənizin cənub sahillərini ələ keçirmək üçün hərəkətə keçmişdi və bu yardım istəyinin Osmanlı dövlətinin regionda yayılmasına kömək edəcək bir ünsür olacağı hesab olunurdu ([32], s. 4).

Böyük dövlətlərin Qaradənizdə hakimiyyət əldə etmək cəhdləri Krımın regiondakı əhəmiyyətini artırmağa başlayırdı. 1475-ci ildə Kefe və cənub sahillərinin fəth edilməsindən sonra, 1478-ci ildə Krımda Osmanlı hakimiyyətinin əsası qoyuldu ([37], s. 188-189). Yarımadanın fəth edilməsi ilə yanaşı, bütün Qaradəniz sahilləri fəth edilməsə belə, Qaradənizin bir “Türk Gölü” halına gəlməsi nəticəsində, Krımın regiondakı əhəmiyyəti daha da önə çıxırdı. Eyni zamanda Krım xanlarının Çingiz xanın möhüründən istifadə etmələri və onun mirasına sahib çıxmaları sayəsində , bu fəth Osmanlı sultanlarının ünvanlarına “Qıpçaq Bozqurdlarının Padşahı” titulunun da əlavə olunmasına, yəni Orta Asiyaya qədər uzanan türk ərazilərinə də hakim olmalarına imkan vermişdir. ([58], s. 760).

Osmanlı dövləti Krım xanının da köməyi ilə Azov, Kefe, Menkup və Azov qalalarının Genuya və Venesiya hakimiyyətinin əlindən xilas edilməsinin , bu qalaların Osmanlı dövlətinə bağlı bir sancaq halına gətirilməsinin və genuyalıların Qaradənizdəki hakimiyyətlərinə son verilməsinin ardınca Məngli Gərayı xanlığın başına gətirdi. 1475-ci ildə Məngli Gəray Osmanlı dövlətinə tabe olduğunu bildirmiş və Krım xanlığı Osmanlı dövlətinə bağlanmışdır. Bu asılılıq 1783-cü ildə Krımın ruslar tərəfindən ilhaq edilməsinə qədər davam edəcək 300 illik bir asılılığın ilk addımı olmuşdur. Krım xanlığı xüsusi statusu olan bir imtiyazlı əmirlik kimi Osmanlı dövlətinin himayəsinə girmişdir. Ancaq Krım xanlığı üzərindəki Osmanlı hakimiyyəti və nüfuzu tam olaraq Sahib Gəray xanın Krım taxtında öz mövqeyini möhkəmləndirdikdən sonra qurulmuşdur ([32], s. 5).

I Məngli Gəray dövründə Krım qüvvələri ilk dəfə Osmanlı tərəfindən təşkil olunan böyük səfərlərdə iştirak etmişdir. 1484-cü ildə II Bəyazidin Kili və Akkerman üzərinə etdiyi səfərdə Krım qüvvələri 50000 nəfər ilə dəstək vermiş və göstərdikləri fəallığa görə sultan tərəfindən hədiyyələrlə mükafatlandırılmışlar. I Məngli Gəraydan sonra Krım qüvvələri Osmanlı səfərlərinin dəstəkçisi olmuşdur [38].

I Məngli Gəray Osmanlı dövlətinin xaosa sürükləndiyi bir dövrdə - Yavuz Sultan Səlim ilə II Bəyazid arasında yaşanan və Yavuzun taxtı ələ keçirməsi ilə başa çatan mübarizələr zamanı siyasi təcrübəsi və təmkinliliyi ilə mühüm bir rol oynamışdır. Yavuz Sultan Səlim atası və qardaşı Əhməd ilə mübarizəsini davam etdirmək üçün Kefeyə getdiyində, Şahzadə Əhməd I Məngli Gərayla məktublaşaraq Səlimi tutması və özü ilə əməkdaşlıq etməsi qarşılığında Kefe sancaqlığını təklif etmiş, I Məngli Gəray isə bunu qəbul etməmişdi. I Məngli Gəray bu istəyin əksinə olaraq, Səlimə kömək etmişdi [52].

Krım xanlığının Osmanlı dövlətinin himayəsinə girməsinin əsas səbəbləri Krım xanlığında yaşanan hakimiyyət uğrunda mübarizələr və daxili qarşıdurmalar olsa da , bununla yanaşı xanlığın coğrafi mövqeyi və Qaradəniz ticarəti üzərindəki təsiri

faktorları da əhəmiyyətli hesab olunur. Krım coğrafiyasının Qaradəniz və boğazlar ilə əlaqəli olması, Krım limanlarının Qaradəniz ticarəti üçün böyük bir əhəmiyyət kəsb etməsi Osmanlı dövləti üçün mühüm faktorlar arasında idi. Bu dövrdə Qaradəniz ticarət yolu Osmanlı dövləti üçün əsas gəlir mənbəyi hesab olunurdu ([32], s. 5).

Krım xanlığının tabe edilməsindən sonra Krım xanlığının statusu müəyyənləşdi. Kefe, Soğdak, Balıqlağ, Mankub, İnkir-man, Azov və Taman şəhərləri bütün kəndləri və ərazisi ilə birlikdə 1475-ci ilin yayında Osmanlı hakimiyyətinə keçmişdir. Krım xanlığının daxilində qalan Azov, Taman-Həştərxan arasındakı Noqay-Çərkəz ərazisi xanlığın hakimiyyətinə verilmişdi. Daha əvvəllər Krım-Genuya arasında qüvvədə olan coğrafi status Osmanlı dövləti ilə Krım xanlığı arasında da qorunub saxlanılırdı. Ancaq coğrafi baxımdan Krım ilə Genuya arasındakı bu durum Osmanlı ilə qorunsa da, hüquqi struktur Krım-Genuya arasındakı kimi olmamış, xanlıq Osmanlı dövlətinə tabe olan bir status şəklində idarə olunmuşdur. Krım yarımadasının daxili ərazilərinin idarəçiliyi Krım xanlarına həvalə edilmiş, sahil əraziləri və xüsusilə Azov dənizi və ətrafı isə birbaşa Osmanlı paytaxtından idarə edilmişdir. Bunun əsas səbəbi isə Osmanlı dövlətinin Qaradənizin nəzarətini daha asan şəkildə həyata keçirmək istəyi olmuşdur.

Osmanlı dövləti Krım xanlığının daxilində qalan Azov, Taman-Həştərxan arasındakı Noqay-Çərkəz ərazisini xanlığın hakimiyyətinə vermiş və xanlığı imtiyazlı bir bəylik kimi özündən asılı etsə də, İstanbuldan gələn müdaxilələrlə xanlığın idarəçiliyini əlində tutmuş və tez-tez xanları dəyişdirmişdir. Xüsusilə 1692-ci ilin oktyabrından etibarən Krım xanlarının təyin edilməsi və vəzifədən azad edilməsində böyük bir artım özünü göstərmişdir. Bu dövrdə Krım xanlarının vəzifəyə təyin edilməsinin və vəzifədən azad edilməsinin və bu proseslərin təkrarlanmasının arxasında duran əsas səbəb, məsələnin Krım ilə əlaqədar olması deyildi, Osmanlı dövlətinin apardığı xarici siyasət idi. Tez-tez yaşanan bu hadisələrin mənfi cəhətləri özünü Krımda daxili sabitliyi pozmaqda və Rusiya və Avstriya cəbhələrində yaşanan məğlubiyyətlərdə göstərirdi ([32], s.6).

Qeyd etmək lazımdır ki, Osmanlı-Kırım münasibətlərində əsrlər boyu ən əsas nöqtəni təşkil edən və ən böyük ixtilafların səbəbini təşkil edən Osmanlı dövlətinin Kırım xanlarını istədikləri kimi təyin və azad etmələri həmişə asan olmamışdır. Kırımlılara inzibati muxtariyyət veriləcəyi ilə bağlı vədlər Xan sülaləsi arasında ayrışikliyi yaratmış və tez-tez baş verən xan dəyişiklikləri Kırım xanlığının vətəndaş müharibəsi səviyyəsində bir daxili mübarizəyə girməsinə səbəb olmuşdur.

Osmanlı dövlətinin Kırım xanlığına qarşı Karaçi bəyləri vasitəsilə apardığı siyasət, Kırım xanlığının tam olaraq Osmanlıya tabe olmasına əsaslanırdı. Bu baxımdan Osmanlı dövləti heç bir zaman güclü bir Kırım xanlığının olmasını istəməmişdir. Misal olaraq, Qızıl Orda dövlətinin dağılmasından sonra, regionda yaranan Kırım, Qazan və Həştərxan xanlıqlarının öz aralarında mübarizəyə başlamasının ardınca, Osmanlı dövləti özünə bağlı olan Kırım xanlığının bu mübarizədən qalib ayrılaraq, regionda gün keçdikcə güclənməsindən ehtiyat etmiş və xanlıqlar arasında tarazlaşdırıcı siyasət aparmağı üstün tutmuşdur. Osmanlı dövləti xanlığın güclənməyə başlamasını özü və tabeçilik statusu üçün ciddi bir təhdid olaraq dəyərləndirmiş və zaman zaman bura müdaxilələr etməkdən çəkinməmişdir ([60], s. 26-28).

Osmanlı dövlətinin bu istiqamətdəki yanaşmalarına başqa bir misal isə Sahib Gərayın vəzifəsindən azad edilməsi göstərilə bilər. İqtidarı dövründə Osmanlı üsulunda mərkəzi bir idarəçilik qurmağı özünə əsas hədəf edən və öz dövründə Kırım xanlığına ən parlaq dövrü yaşadan Sahib Gərayın 1551-ci ildə Kefe gəlirləri üzərində haqq istəməsi Osmanlı dövlətinin bu istiqamətdəki narahatlıqlarını haqlı çıxarmış, nəticə olaraq Sahib Gəray dərhal hakimiyyətdən salınmış, onun yerinə Devlet Gəray xan təyin edilmişdir.

Digər nümunə kimi Osmanlı dövləti tərəfindən 1683-1684-cü illərdə taxta çıxarılan Səlim Gəray xan, 7 il xan olmuşdur. 1690-1691-ci illərdə Səlim Gəray xanın vəzifədən azad edilməsindən sonra taxta Səadət Gəray xan çıxarılsa da, ümərə ilə münasibətləri yaxşı olmadığı üçün Kırım xalqı Osmanlı dövlətinə istək göndərmiş və

1691-1692-ci illərdə Səfa Gəray xan taxta çıxarılmışdır. Ancaq xalq yenə də xan ilə anlaşıb bilməmiş və Səlim Gəray xanın taxta çıxarılmasını tələb etmişdir. 9 aydan sonra Səlim Gəray xan yenidən taxta çıxarılmışdır ([60], s. 25-26) .

Osmanlı dövlətinin Krıma qarşı siyası yanaşması bu şəkildə formalaşarkən, Krım xanlığının da Osmanlı dövlətinə qarşı yanaşması elə də fərqli deyildi. Osmanlı dövlətinin hegemonluğunu öz üzərində görmək istəməyən Krım xanları , Krımda gün keçdikcə artan Osmanlı nüfuzunun Həştərxana qədər uzanaraq, Krımın bir Osmanlı əyalətinə çevrilməsi ilə bağlı narahat olmuşlar. Bu narahatçılıq iki tərəf arasında əməkdaşlığın qurulmasına mane olmaqla yanaşı, zamanla ciddi mənfi nəticələrin ortaya çıxmasına da səbəb olmuşdur.

Krım xanlığı Osmanlı tabeçiliyinə girmişdisə də , demək olarki bütün xanlar istiqlaliyyət və yaxud müstəqillik düşüncəsində olmuşdular. Bəzən açıq şəkildə , bəzən isə gizli bir şəkildə davam edən bu vəziyyət , eyni zamanda iki dövlət arasında bitmək bilməyən gizli bir rəqabətin mövcudluğunu da ortaya qoyurdu. Krım xanlığı müstəqillik əldə etmək istiqamətində müəyyən addımlar da atırdı. 1514-cü ildə taxta çıxan I Mehmet Gəray Qazan xanlığının köməyi ilə 1521-ci ildə Moskvanı mühasirəyə alaraq, rusları məğlub edib və onlardan xərac almağa başlaması bu addımlardan hesab oluna bilər ([65], s. 37). Moskva üzərində hakimiyyətini reallaşdıran I Mehmet Gəray İdil hövzəsinə yönəlmiş, Qızıl Orda dövlətinin son qalıqlarından biri olan Noqayları itaət altına almaq məqsədilə 1523-cü ildə səfərə çıxmış və bu səfəri uğurla başa vurmuşdur. I Mehmet Gəray eyni zamanda Noqay, Xivə, Dəsti-Qıpçaq, Sibir xanlıqlarını birləşdirmək və İran hökumətini yıxmaq , dolayısı ilə də Avropanı təhdid etmək düşüncəsinə də sahib olmuşdur. Ancaq Krım xanlığının güclənməyə başladığı bu mərhələ I Mehmet Gərayın öldürülməsi ilə yarımçıq qalmışdır. I Mehmet Gərayın öldürülməsindən sonra yerinə Qazi Gəray keçsə də, Şirinlərin İstanbul nəzdindəki təşəbbüsü ilə 1524-cü ildə o , dəyişdirildi və yerinə I Səadət Gəray gətirildi ([32], s.9). Krım xanlığının I Hacı Gəraydan sonra Osmanlı, Rusiya və Reç-Pospolita qarşısında müstəqil bir güc halına gəlməyə

başladığı bu mərhələ, I Mehmet Gərayın öldürülməsi ilə yarımçıq qaldı. Beləliklə, xanlığın Qızıl Orda dövlətinin mirasını birləşdirmək istəyi yarımçıq qalmış və bundan ən çox Rusiya xeyir görmüşdür.

I Səadət Gəray təhlükəli hesab etdiyi Qazi Gərayı öldürtdü. Bu hadisə, xanlığı siyasi qarşıdurmaya apardı. I Qazi Gərayın ölümündən sonra I Məngli Gərayın oğullarından olan İslam Gəray üsyan bayrağını qaldırdı. Beləliklə, Krımda Osmanlı dövlətinin və ona tabe olan Şirinlərin dəstəklədiyi I Səadət Gəray ilə Noqaylardan dəstək alan I İslam Gəray arasında kəskin mübarizə başladı. 1527-ci ildə I İslam Gəray qələbə çalsa da, bu qarşıdurma bitmədi. Hakimiyyət mübarizəsi 1532-ci ildə kəskinləşdi və daxili müharibə səviyyəsinə gəlib çatdı ([39], c. 25, s. 452). Bu müharibədə Kefe və ona bağlı olan Azov bütün qüvvəsi ilə I Səadət Gərayı dəstəklədilər. İki tərəf arasında Azov yaxınlığında döyüş baş verdi. I Səadət Gəray böyük itkilərlə məğlubiyyətə uğrayaraq İstanbula sığındı. 1532-ci il hadisələrindən sonra I İslam Gəray 5 ay davam edən iqtidardan sonra, hakimiyyətdə qala bilməyəcəyini anlamış və xanlığı İstanbuldan göndərilən I Sahib Gəraya həvalə etmişdir [112].

I İslam Gəray Sahib Gərayın taxta keçməsindən sonra belə mübarizəsini davam etdirmişdir. Bunun üçün o, ruslarla yaxınlaşmağa başladı. Ruslardan müəyyən yardımlar aldıqdan sonra, iqtidar üçün Polşa ilə də yaxınlaşdı. 1537-ci ildə I Sahib Gərayın adamı Baki bəy tərəfindən öldürülənə qədər I Sahib Gərayın əsas rəqibi olmuşdu. I Sahib Gəray öz rəqibini zərərsizləşdirdikdən sonra, xanlığın zəif tərəflərini təşkil edən məsələlər ilə məşğul olmağa başladı. Onun dövrü Krım xanlığının ən parlaq dövrü hesab olunur ([120], s. 80). I Sahib Gəray Osmanlı üsulunda mərkəzi bir idarəçilik qurmağa çalışırdı. I Sahib Gəray 1538-ci ildə Qanuninin Boğdan səfərinə qatılmış, Kalqa Emin Gəraya Moskvaya qənimət əldə etmək məqsədilə yürüyüş etdirdikdən sonra, yüz əlli min nəfərdən ibarət ordusu ilə Moskva səfərinə çıxdı. Daha sonra hakimiyyətinə təhlükə gördüyü üçün yaxın dostu Baki bəyi öldürtdü. Bir müddət çərkəzlərlə də mübarizə apardı. Onun belə

güclənməsi həm qəbilə aristokratiyasını, həm də Osmanlı dövlətini narahat etməyə başlamış və onun ortadan qaldırılması üçün müxtəlif bəhanələr axtarılmışdır. Sultan Qanuninin onun təhlükəli olmağına inandırılmasından sonra, I Sahib Gəray qurulmuş plan əsasında çərkəzlər üzərinə yürüş etdikdə, Devlet Gəray Krım taxtına çıxarılmışdır. Osmanlı dövlətinin qəbilə aristokratiyası sayəsində əlində tutduğu gücün fərqində olan I Sahib Gəray müqavimətsiz təslim olmuşdur [52]. I Devlet Gəray Krım taxtına keçən kimi I Sahib Gərayı ortadan qaldırmağa çalışdı. Çərkəz səfərindən dönməkdə olan I Sahib Gəray öldürüldü. I Devlet Gəray onun bütün oğlan övladlarını və nəvələrini öldürdü.

Krım xanlığının ən möhtəşəm dövrünü yaşadığı bu ərəfədə Osmanlı müdaxiləsi nəticəsində, Krım xanlığının daxili məsələlərlə məşğul olması, Rusiyanın yüksəlişinə şərait yaratdı. 1552-ci ildə Qazanı işğal edən Rusiya, Həştərxan şəhərini də ələ keçirməyə hazırlaşdı. Həştərxan xanının və ona yardım edən I Devlet Gərayın da məğlub olmasından sonra, Rusiya 1556-cı ildə Həştərxanı işğal etdi [90]. Bu hadisələrdən sonra Rusiyanın əsas hədəfi Azov dənizini, hətta Krım yarımadasını işğal etmək idi. Beləliklə, Rusiyanın genişlənməsi siyasətinin əsası qoyuldu. Burada əsas faktorlar, Krım xanlığının I Devlet Gəraydan sonra zəifləməsi nəticəsində Həştərxan-Azov arasındakı hakimiyyətini itirməsi və burada rusların genişlənməsinə xidmət edən müttəfiq Kozak-Çərkəz hərəkətinin formalaşmasıdır.

Krım xanlığı uzun illər ərzində Osmanlı imperiyasının tərkibində qalmışdır. Krım xanlığı Pax-Ottomanın bir parçası idi. Qüvvətli dövrləri kimi, zəif vaxtları da Pax-Ottomana görə formalaşdı. Deməli, Pax-Ottoman mövcud olduğu müddətdə Krım xanlığı yaşaya bilirdi. 1683-cü ildən etibarən böyük zərbə yeyən Pax-Ottoman zəiflədikcə, Krım xanlığının da mövcudluğunu labüd edən şərtlər də ortadan qalxırdı. Vyana məğlubiyyətinin yaşandığı 1683-cü il tarixi, Osmanlı dövləti ilə yanaşı, Krım xanlığı üçün də bir dönüş nöqtəsi idi. Vyana məğlubiyyətindən sonra Osmanlı qüvvələr balansı içində birincilik mövqeyini itirməyə başlamışdı. Artıq Rusiya Şərqi Avropanın əsas gücünə çevrilməkdə idi. Bu dövrdə Osmanlıya qarşı 1684-cü ildə

Müqəddəs Xaç İttifaqı təşkil olunmuşdu. Bu təşkilata Avstriya, Reç-Pospolita, Venesiya və Rusiya daxil idi. Krım xanlığı bu ittifaqla mübarizədə Osmanlının yanında idi və bütün cəbhələrdə yer almışdılar [52].

1686-1687-ci illərdə I Səlim Gərayın Avstriya cəbhəsində olmasından istifadə edən ruslar, öz hakimiyyəti altındakı Kozak lideri Mazeppa ilə birgə Krıma 50.000 nəfərlik bir ordu ilə hücum etdilər. Bu zaman bir çox Krımlı da əsir düşdü. Bu zaman Səlim Gərayın Krımda qalması və bu hücumu dəf etməsi uyğun göründü. Ruslarla baş verən bu döyüşlərdə ruslar məğlub edildi ([69], ss.503-516).

Krım xanının cəbhədə olduğu 1693-1695-ci illərdə Krımda yerli Krım qüvvələri ilə kozaklar arasında döyüşlər cərəyan edirdi. Ruslar 1695-ci ildə Azov qalasına hücum etsələr də, ala bilmədilər. 1696-cı ildə II Mustafanın qərb səfərinə çıxdığı ərəfədə, çar Pyotrun Azovu yenidən mühasirəyə almaq niyyətində olduğu ilə bağlı xəbərdən sonra Krım xanının yerində qalması, qərb cəbhəsinə isə öz oğullarından birini göndərməsi qərara alındı. Bu zaman ilk mühasirədə ruslar məğlub edildi. Eyni ildə ikinci dəfə hücumu keçən ruslar Azovu işğal etdilər. Pyotr Kerç boğazına nəzarət etmək üçün yeni qalalar tikdi və donanma yaratdı ([47] ,vol. 15, № 28.). Taman da rusların əlinə keçdikdən sonra, Kefe başda olmaqla bütün Krım sahilləri rus təhdidi ilə üz üzə qaldı. Azovun itirilməsi Osmanlı dövləti üçün də, Krım xanlığı üçün də vacib bir məsələ idi. Çünki, ruslar artıq daxili dənizlərə enmiş, Osmanlı dövlətinin şimal-şərq və şimal-qərb Qafqaz ilə olan əlaqəsini kəsmiş və birbaşa Krıma təhdid olmuşlar. Osmanlının Azakı itirməsi, Krımdan Həştərxana qədər olan ərazidə yaşayan və Krım xanlığının hərbi əsasını təşkil edən qəbilələrin Osmanlı dövlətindən ümidini kəsərək, Rusiyaya meyillənməsinə də səbəb olmuşdur. Bu vəziyyət artıq, Krım xanlığının daxili qəbilə ümərəsinin də artıq Rusiyaya qarşı təmkinli olmasına səbəb olmuşdur. Digər tərəfdən, Krımda bitmək bilməyən daxili hakimiyyət uğrunda mübarizənin də sürətlənməsinə yol açmışdır. Krımda tez-tez hakimiyyət dəyişiklikləri yaşanmışdır.

1733-1734- cü illərdə baş verən Osmanlı-Iran müharibələri zamanı Osmanlı dövlətinin bütün gücü ilə İran cəbhəsində və Krım xanının da cəbhədə olduğu bu dövrdə Avstriya ilə ittifaqda olan Rusiya, Azov dənizi ilə Krım yarımadasına tərəf böyük bir hərəkətə keçdi. Bir müddət əvvəl rusların əlinə keçən, Prut qələbəsindən sonra təkrar əldə edilən Azov bu dəfə də rusların işğalına məruz qaldı. Osmanlı dövləti ruslarla müharibə etmək qərarına gəldi. Krım xanının isə Azova köməyə getmək imkanı yox idi, çünki bu zaman paytaxt Baxçasaray mühasirədə idi. Ruslar Krımı istila etmək üçün Baxçasaray, Gözlevə və Ağməscidə hücum etdilər. Ruslar bu istiladan sonra Krımda qalmadılar. Krımı tamamilə yandırdıqdan sonra geri çəkildilər, çünki Ukrayna ilə məşğul idilər. Bu istila Krım tarixində ən böyük fəlakət idi. Bundan sonra da Krımın ruslardan intiqam almaq cəhdlərinə Rusiya ağır cavab verdi və bir neçə dəfə Krıma hücum etdi və onları məğlubiyyətə uğratdı [52].

Rusiya Krımı Osmanlı dövlətindən ayıraraq hüquqi baxımından rəqibini regiondan tamamilə uzaqlaşdırmaq istəyirdi. Bu baxımdan Rusiyanın Krımla bağlı siyasəti Krımın yerli ümərəsını Osmanlıdan tamamilə qoparmaq məqsədi daşıyırdı. Bütün bunların nəticəsi olaraq, Rusiya ilə Osmanlı arasında münasibətlər gərginləşirdi və onlar regiondakı mövqelərini müəyyənləşdirmək məqsədilə müharibəyə başlamışdılar. 1768-1774-cü illəri əhatə edən və Balkanlar, Qafqaz və Krım bölgələrində gedən bu müharibənin əsasında duran əsas səbəb məhz Rusiyanın genişlənməsi məqsədi idi. Müharibə zamanı hərbi üstünlüyü ələ keçirən Rusiya 1770-ci ildə Bucakı və 1771-ci ildə Krım yarımadasını işğal etmişdir ([65], s. 40). Baxçasarayaya girən rus qüvvələri Krım xanının İstanbula qaçmasına nail olmuşdular. Müharibənin gedişatının Osmanlı qüvvələrinin əleyhinə cərəyan etməsi Osmanlı hökumətini Rusiyanın lehinə bir sülh müqaviləsi imzalamağa məcbur etmişdir. Belə ki, 1774-cü ildə Osmanlı dövlətinin tarixində ağır müqavilələrdən biri hesab olunan Kiçik Qaynarca sülh müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin üçüncü maddəsi ilə Krım xanlığı siyasi və mülki baxımdan Osmanlı dövlətinin himayəsindən çıxmış, müstəqil olmuş, dini məsələlərdə isə “xəlifə” olaraq Osmanlı padşahına tabe olmuşdur. Belə

bir müqavilənin imzalanması ilə Krıma verilən bu statusla artıq xanlığın Rusiyaya qatılması üçün ilk addım atılmışdı. Çünki, müqavilənin digər maddələri ilə Rusiya özü üçün önəmli olan hərbi nöqtələri- Azov dənizinin sahilinin hər iki tərəfində yerləşən Yeni-Qala və Kerçi, Dnepr çayının sahilində olan Kılburun qalası və ətrafındakı boş ərazini, böyük və kiçik Kabartayları öz torpaqlarına ilhaq etmişdi. Bu şərtlər altında xanlığın müstəqilliyini qoruması imkansız hala gəlmişdi. Digər bir ifadə ilə desək, xanlıq üçün müəyyənləşdirilən siyasi və coğrafi vəziyyət gələcəkdə Rusiya lehinə olan ilhaqı asanlaşdırmaq üçün edilən bir siyasi hiyləgərlik idi [112].

Kiçik Qaynarca sülhü Rusiyanın dənizlərə çıxma siyasətində bir dönüş nöqtəsi olmuşdu. Rusiya müqavilənin ona verdiyi üstünlüklərlə Qaradənizə hökmranlıq edən Osmanlı dövləti qarşısına bu tarixdən etibarən rəqib olaraq çıxmış, Krım kimi strateji bir ərazini və müsəlman nüfuza malik olan, Osmanlı üçün vacib olan bir torpağı Osmanlı dövlətindən ayırmağı bacarmışdır.

Rusiya bir müddət sonra Krımın ilhaqı üçün hərəkətə keçir. Krımın rus hakimiyyətinə keçməsində Şahin Gərayın önəmli bir rolu olmuşdur. Şahin Gəray rus nüfuzun Krıma yerləşdirilməsinə vasitəçilik etmiş, Rusiya tərəfindən əsir kimi istifadə edilmişdir. Ruslar tərəfindən Krım xanlığına gətirilən Şahin Gəray Krımda öz hakimiyyətini təmin etmək məqsədilə rus nümunəsi bir mərkəzi hökumət qurub, öz yaxınlarını əsas vəzifələrə müəyyən etmişdir. Şahin Gərayın bu addımlarını ruslaşdırma siyasətinin bir parçası olaraq görən Krım xalqı hakimiyyətə qarşı etirazlar etməyə başlamışlar. Bu üsyanlardan biri 1777-ci ildə baş tutdu. Krım xalqının ona qarşı olan bu üsyanından sonra Şahin Gəray xanlığı tərk etmək məcburiyyətində qalmışdır. Daha sonra Şahin Gəray rus ordusunun köməyi ilə geri döndü ([46], s. 349-360).

Rusiya və Osmanlı dövlətinin Krım xanlığı ilə bağlı apardığı siyasət Krım üzərində türk-rus mübarizəsinin gedərək artmasına səbəb olmuşdur. Osmanlı dövləti vəziyyəti bərpa etməyə çalışırdı. Bu məqsədlə 1779-cu ildə Fransanın vasitəçiliyi ilə

Aynalıkavakda Rusiya ilə görüşlər keçirildi. Hər iki tərəf arasında 10 mart 1779-cu ildə “Aynalıkavak Müqaviləsi” imzalandı [48]. Bu anlaşma “Kiçik Qaynarca” müqaviləsindəki bəzi mübahisəli maddələrin dəyişdirilməsini nəzərdə tuturdu. Bu anlaşmaya əsasən, Krım müstəqil qalmalı, rus əsgərləri geri çəkilməli, Şahin Gəray həyatı boyunca xan olaraq tanınmalı və padşahın xəlifəlik titulu tanınmalı idi. Belə bir anlaşma ilə ruslar bir baxımdan Şahin Gərayın xan olaraq təyin edilməsinin Osmanlı tərəfindən təsdiqlənməsinə nail olmuş və Krımın ilhaqı qarşısındakı rəsmiyyətə son vermişdir. Bu vəziyyət isə qısa müddət sonra Krımın rus işğalına məruz qalmasına zəmin hazırlamışdır. Aynalıkavak anlaşması müharibə ehtimalını bir müddətlik təxirə salsada da, Osmanlı dövlətinin xanlıq üzərindəki hakimiyyətini söz halına salmışdır. Bu anlaşmanın imzalanmasından sonra, beynəlxalq siyasi vəziyyət Rusiyanın Krım məsələsində daha rahat hərəkət edə bilməsinə imkan yaratmışdır ([32], ss. 14-18).

Ancaq Krımda vəziyyət gərgin qalmaqda davam edirdi. Şahin Gərayın üzərində artan rus təzyiqi başqa bir üsyanın baş verməsinə gətirib çıxardı. 1782-ci ilin may ayında Şahin Kefedə hücumla məruz qaldı və Yeni Qalaya qaçmaq məcburiyyətində qaldı. Üsyanlar yayılmağa başladı , ancaq Katerina tərəfindən yenidən təyin olunan Şahin , Potyomkinin rəhbərlik etdiyi ordu ilə birlikdə yenidən geri qayıtdı. Üsyan 30.000 krımlının öldürülməsi ilə yatırıldı. Bu sırada Potyomkin Krımı işğal etmək planlarını qururdu. 1783-cü ilin 8 aprelində Potyomkin Katerinanı Krımın işğalı məsələsini uzatmamağa çağırırdı. 1783-cü ildə Rusiya Krımı işğal etdi. Osmanlı dövləti 1784-cü ildə Krımın, Tamanın və Kubanın işğalını tanımaq məcburiyyətində qaldı. Kuban çayı sərhəd olaraq müəyyənləşdirildi ([42], s. 32).

1.3. Rusiya işğalı dövründə Krım xanlığı

1774-cü ildə imzalanan Kiçik Qaynarca sülhü və bunun ardınca Rusiyanın 1783-cü ildə Krımı işğal etməsi Osmanlı dövlətinin barışa bilmədiyi məsələlər idi və Osmanlı onun nəzarətində olan müsəlman dövlətinin xristian dövlətinin nəzarətinə keçməsinə qəbul etmək istəmirdi. Bu məqsədlə itirdiyi əraziləri və öz mövqeyini yenidən bərpa etmək niyyətinə düşdü. Həmçinin həmin dövrdə Rusiyanın İstanbulu işğal etmək və Bizansı yenidən bərpa etməki niyyəti və bu məqsədlə Osmanlı dövlətinin parçalanmasını nəzərdə tutan Avstriya ilə imzaladığı müqavilə Osmanlıны daha çox narahat edirdi. Beləliklə, Osmanlı dövləti Fransa və İngiltərə hökumətlərinin də təşviqi ilə Qaradənizdə möhkəmlənən və Osmanlı dövləti üçün açıq bir təhlükə olan Rusiyaya qarşı 1787-ci ildə müharibə elan etdi ([24], ss.119-136). Krımı xilas etmək məqsədilə aparılan bu müharibəyə Rusiyanın müttəfiqi qismində Avstriya da qoşulduqdan sonra, artıq Osmanlı hər iki cəbhədə müharibə aparmaq məcburiyyətində qalmışdı. 1790-cı ildə Avstriyada başlayan daxili çəkişmələrin ardınca 1791-ci ildə Osmanlı ilə Avstriya arasında Zıştovı müqaviləsi imzalandı. 1792-ci ildə isə İspaniyanın vasitəçiliyi ilə Rusiya ilə Yassı müqaviləsinin imzalanması ilə müharibə başa çatdı. Yassı müqaviləsi ilə Osmanlı Rusiyanın 1787-ci ildə Krımı işğal etməsini rəsmi və hüquqi şəkildə tanıdı ([14], c. 43, s. 347).

Rusiya Krımı ilhaq etməklə həm Qaradənizə hakim olaraq, isti dənizlərə çıxmaq siyasətini reallaşdırmaq üçün böyük bir nailiyyət əldə etmiş və Qaradənizin şimal sahillərini nəzarət altına almış, həm də şərq sahillərinə nəzarət edə bilmək imkanına yiyələnmişdir ([32], ss. 17-22).

1784-cü ilin fevral ayından etibarən Krımın işğalından sonra Rusiya buranı idarə etmək, coğrafi və demoqrafik baxımından Rusiya İmperiyasına bağlamaq məqsədilə yerli bir idarəçilik forması yaratdı. Bu hökuməti təsis etməkdə məqsəd Rusiyanın Qaradənizin şimalından cənubuna doğru yönəlməsinin qarşısında duran önəmli bir maneəni aradan qaldırmaq idi. Bu məqsədlə Krım uzaqdan idarə olunan ərazi olaraq

qalmadı, rusların üstünlük təşkil etdiyi bölgələrə birləşdirilən bir əraziyə çevrildi. Artıq “Kırım” sözü istifadə olunmurdu, əvəzində isə Tavrida oblast işlədilirdi. 1802-ci ildən sonra isə Tavrida quberniyası adlandırılmağa başladı ([20], s. 403-408). Tavrida oblast yalnız Kırımı deyil, onun şimalındakı Bozkırı və Taman bölgəsini də əhatə edirdi. Burada əsas məsələlərdən biri də yeni idarəçilikdə tatar nüfuzunun təsirinin azaldılması idi. Sonrakı bir neçə əsrdə tatarlara yeni idarəçilik işləri verilmədi və həyata keçirilən sürgünlərin nəticəsi olaraq , onların sayı azaldı. Torpaqlarını ələ keçirmə, sürgün etmə və başqa ərazilərdən slavyanların gətirilməsi, dini və mədəni təzyiqlər edilməsi nəticəsində tatar nüfuzu getdikcə daha da azalmağa davam edirdi. Kırımın türk və islam mədəniyyətinə aid olan bütün izləri yox edildi, təhsil sistemləri çökdürüldü.

Beləliklə, 1802-ci ildən sonra yerli bürokratiyanın yuxarı mərtəbələrində və yerli polis idarələrində və kənd idarəçiliklərində heç bir tatar qalmamışdı. Yerli məmurların öz səlahiyyətlərini yanlış məqsədlərlə istifadə etməkləri ilə yanaşı, mərkəzi hökumət tatar müsəlman cəmiyyətini Kırımdan çıxarmaq üçün sistemli bir şəkildə siyasət aparmağa başlamışdı.

Ruslar tatarları bölgənin tamamilə ruslaşdırılması istiqamətində əsas maneə kimi görürdülər. Geniş iqtisadi və ticari potensialı ilə Kırımın İstanbula və isti dənizlərə çıxış əldə edilməsində əsas fürsət olması aydın idi. Slavyanlar və digər qeyri-müsəlman köçərilər yarımadağa yerləşdirildikdən sonra tatar kəndliləri öz ərazilərindən məhrum edildilər. Hökumətin kolonizasiya və yerləşdirmə siyasəti 1820-1860-cı illər arasında həyata keçirildi. Bu dövrlərdə cənub sahili, torpağına və iqliminə görə daha çox kənd və şəhər yerləşməsinə məruz qalmışdı. 1854-cü ildə 70.000-i rus , qalanı isə yunan, erməni, alman və yəhudi olmaqla 250.000 nəfərlik nüfuzun yalnız 150.000 nəfəri tatarlardan ibarət idi ([42], ss. 34-44). Kırım müharibəsindən sonra yeni sakinlərə əlavə imtiyazlar verildi. Kırım tatarları üzərindəki demografik və iqtisadi təzyiqlər, eyni zamanda xarici bir idarəçilik sisteminin altında yaşamanın gətirdiyi dini, idari və psixoloji təzyiqlər nəticəsində

Kırım tatarlarının Osmanlı İmperatorluğuna köçü başladı. Rus işğalından sonra başlayan və təxminən 150 il davam edən bu köç XIX əsrdə xüsusilə də 1812, 1828-1829, 1860-1861, 1874, 1890 və 1902-ci illər olmaqla yeddi dəfə baş verdi ([67] , c. 8, № 39, s. 4). 1874-cü ildən sonra hərbi xidmətin tatar gəncləri üçün məcburi bir hala gəlməsi bu köçlərin baş verməsində önəmli bir faktor oldu. Bir neçə il sonra isə, işçilərin azalması səbəbilə hökumətin tatarları geri çağırma cəhdləri uğursuz oldu. 1783-1922-ci illər arasında 1.800.000 Kırım tatarının öz ana yurdlarından çıxarıldığı təxmin edilir. Bu köçlər nəticəsində, tatarlar Kırmda etnik azlıq halına gəlmişdilər.

Ruslar tatarların Kırım yarımadasından köçürülməsi ilə kifayətlənmədi və bir neçə yüzillik tarixə malik Kırım-Türk mədəniyyətinin izlərini silməyə başladı. Yer adları, yarımadanın xristian keçmişinin olduğunu və müsəlmanların sadəcə işğalçı olduğunu göstərmək üçün , uydurulmuş yunan adları ilə əvəz olundu. Tarixi binalar uçuruldu ya da zərər gördü. Ruslara görə Kırım tatar vilayəti deyil, geri qalmış və qeyri-mədəni bir Rusiya ərazisidir. Buna görə də, tatar mədəniyyətinə aid olan bu tarixi binalar qorunmağa dəyməzdi. Nəticədə Kırım-Türk mirasının qismən də olsa qorunduğu Baxçasaray istisna olmaqla, Kırımın hər yerində bu abidələr dağıdılmışdı.

Bütün bunlara baxmayaraq, ruslar müsəlman dini qurumlarına qarşı fərqli mövqedən çıxış etdilər. Bunun səbəbi isə üləmanın xalqın üzərindəki təsiri ilə əlaqədar idi. Bununla ruslar müsəlman nüfuzunu öz tərəflərinə çəkmək və onları idarə etmək istəyirdilər. Bu səbəbdən bütün din xadimləri dövlətin maaşlı məmurlarına çevrilmişdilər. Beləliklə, əgər işğaldan əvvəl üləma rus nüfuzunun ən qüvvətli əleyhdarı idisə, bu islahatlardan sonra rus idarəçiliyinin bir parçası və onların tərəfdarları halına gəldilər. Ruslar eyni məqsədlə dini qurumların, məscidlərin, məktəblərin, mədrəsələrin və digər dini qurumların yaradılması və idarə edilməsini həyata keçirəcək bir İdarə-i Ruhaniyyə yaratdılar ([42], ss. 34-44).

Rus işğalı tatar şəhər təbəqəsinə də təsirsiz qalmadı. Onların sayı azalmış və şəhər təbəqəsi yalnız Baxçasaray və Qarasu Bazar kimi iki tatar şəhərində qalmışdı. Bütün

digər Krım şəhərləri nüfuza təsir edəcək şəkildə slavyanlara, yunanlara və ermənilərə verilmişdi. Baxçasaray istisna olmaqla, tatarlar digər şəhər idarəçiliklərindən çıxarıldılar. Ənənəvi tatar şəhər yaşayışı məhv oldu və tatar şəhər təbəqəsi üçün mədəni şüurlarını qorumaq çətinləşdi. Beləliklə, bir əsrlik rus hegemonluğu nəticəsində Krımda real bir tatar burjuaziyası qalmamışdı. XIX əsrin sonlarında Baxçasaray və Qarasu Bazarda yeni bir tatar şəhər təbəqəsi yaransa da, bu yeni tatar mədəniyyəti əvvəlkindən fərqli idi.

Krım müharibəsi ərzində hökumətin təzyiqləri artdıqca, kəndlilərin də vəziyyəti daha da pisləşirdi. Osmanlı donanmasına qarşı alınan tədbirləri bəhanə gətirərək, Rusiya məhsuldar sahiləni ərazilərdə yaşayan kəndlilərin çoxunu içərilərə doğru köçürdü. Müharibədən sonra da kəndlilərin geri dönməsinə icazə verilmədi. Geri qayıdan kəndlilər isə yüksək vergilərlə qarşı qarşıya qaldı və kəndin su mənbələri də daxil olmaqla, bir sıra önəmli ehtiyaclara olan çıxışları məhdudlaşdırıldı. Buna görə də, bir çox kəndli ya daxili ərazilərdə qaldı, ya da Osmanlı İmperatorluğuna köçdü.

Müharibə dövründə tatarlara qarşı rus hökumətinin siyasətinin ağırlaşmasının səbəblərindən biri də, çar IV Aleksandrın tatarlarla bağlı yanlış məlumatlandırılması idi. Əslində isə tatar kəndliləri xarici qüvvələrə qarşı sədaqətlə mübarizə aparırdı. Bu yanlış kəşfiyyat isə bütün tatar cəmiyyətinin çarın gözündə şübhəli olmasına səbəb olmuşdur və çar bu təhlükəli vəziyyətdən xilas olmaq üçün müharibədən sonra tatarların məcburi olaraq köçürülməsini əmr etmişdi. Beləliklə çarın 1859-cu ildə tatarları köçməyə məcbur etməsi, qorxu içərisində olan xalqın da qaçmasına səbəb olmuşdur ([67], c. 8, № 39, s. 4). Çarın dövrünə qədər yaşanan ən böyük tatar köçü işğaldan sonrakı 20 il ərzində təqribən 110.000 nəfərin köçməsi ilə nəticələnmişdi. Bunun ardınca daha böyük bir köç dalğası başladı və 1860-cı il və bundan sonrakı bir neçə il ərzində 200.000 tatar Krımı tərk etmək məcburiyyətində qaldı. Krım yarımadasının nüfuzu əgər 1850-ci ildə 275.000 nəfər idisə, on il sonra bu rəqəm 194.000 nəfərə düşmüşdü. Bu göstəricinin yarısını tatarlar təşkil edirdi və bu da onları öz torpaqlarında azlıq mövqeyinə gətirdi. Bir müddət sonra hökumət bu köçün

iqtisadi istehsala mənfi təsir edəcəyini başa düşdü və siyasətini bir qədər dəyişdi ([39], c. 25, s. 458). 1860-cı ildən etibarən hökumət tatarlara pasport verməyi rədd etdi və Krımı tərk edən şəxslərin geri dönməsinə icazə verilməyəcəyi ilə bağlı təhdidlər etməyə başladı. Çar Krımdakı idarəçilərinə tatarlara yaxşı davranılması ilə bağlı tapşırıqlar versə də, bütün bunlar köç dalğasının qarşısını ala bilmədi.

Yeni tatar ziyalıları və inkişaf edən milli hərəkət 1902-ci ildən sonra böyük tatar köç dalğasını zəiflətdi. Buna səbəb olan faktorlar köçə qarşı çıxan yeni tatar ziyalıların və tatar ictimaiyyətini təmsil edən yeni bir qəzetin ortaya çıxması idi. 1861-1877-ci illərin islahatları dövründə ortaya çıxan və getdikcə daha da yayılan yeni rus məktəbləri yeni intellektual təbəqənin ortaya çıxması üçün fürsət yaratmışdı. Bu təbəqə arasında islahatçılar da vardı. İlk islahatçılar Krımda deyil, Qazanda ortaya çıxdı və Şəhabəddin Mərcani islahatçı mövqeyindən çıxış edirdi. Krımda isə Mərcaninin fikirlərini müdafiə edən şəxs İsmayil bəy Qaspirali idi. O, rus təhsil və mədəni metodlarının müsəlman din adamları tərəfindən idarə edilən məktəblərdə tətbiq edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Qaspiralı düşünürdü ki, krım tatarları bu müasir metodlardan istifadə etməklə ruslaşdırma siyasətinə qarşı mübarizə apara bilərdilər. Qaspiralı rusca təhsili və qərbin təbiət və sosial elmlərinin tatar məktəblərində tədris edilməsini müdafiə edirdi. Bu prinsiplərə uyğun olaraq, 1884-cü ildə Baxçasarayda öz qurduğu məktəbdə yeni bir təhsil metodu (Üsul-i Cədid) tətbiq etməyə başladı ([20], s. 403-408).

Bu fəaliyyəti ilə yanaşı, Qaspiralı 1883-cü ildə fikirlərini və islahat düşüncələrini yaymaq məqsədilə “Tərcüman” adlı qəzet çap etdirməyə başladı. Bu qəzetlə o, Rusiyada islamın müasirləşməsinə dəstəkləmək, müsəlman qadınlar üçün bərabərliyi təmin etmək, türk dünyasında ortaq türk dili qurmaq məqsədini güdürdü. Eyni zamanda o, rus hökumətinə müxalif olmamağı məsləhət görürdü. O , düşünürdü ki, çar hökuməti ilə yaxşı münasibətlər quraraq, tatar islahatı və milli kimlik uğrunda mübarizə aparmaq da olar.

Qaspiralının fikirlərini dəstəkləyən ziyalı təbəqənin nümayəndələri 1867-ci ildən sonra qurulmağa başlayan rus-tatar məktəblərində, eyni zamanda Qaspiralının Baxçasarayda qurduğu məktəbdə və 1871-ci ildə Ağməsciddə qurulan Tatar Müəllimlər Məktəbində təhsil almışdılar. Müasir rus-tatar məktəblərində ardıcıl olaraq üç intellektual nəsil meydana çıxdı. Birinci nəsil , Qaspiralının fikirlərini dəstəkləyərək, rus sistemini və rus liberalları ilə birgə çalışdığı müdafiə edirdi. İkinci nəsil, ilk qrupa nisbətən daha islahatçı fikirlərə sahib idilər və Jön tatarlar adlı qrup idi. Bu nəsil Əbdürrəşid Məcidin başçılığı ilə çar rejiminə qarşı müharibə elan etmiş və rus sosialist inqilabçıları ilə birlikdə 1905-ci il hadisələrində iştirak etmişlər. Onlar ayrıca olaraq Milli Krım Hərəkatı olaraq mübarizə aparmağı üstün tutmuş və çar hökumətinin 1910-cu ildə onları təmizləməsindən əvvəl, Krım tatarları arasında ilk siyasi milliyətçi hərəkat olaraq yaddaşda qalmışlar ([42], ss. 34-44).

1907-ci ildən sonra meydana çıxan üçüncü və son nəsil tatar milliyətçiləri idi. Digər iki qrupdan fərqli olaraq, bu qrupun nümayəndələri Krım məktəbləri ilə yanaşı, İstanbulda da təhsil almışdılar. Bu qrup Jön türklər ilə yaxın münasibətlər qururdular və onların təsiri ilə tatar milliyətçiləri 1908-ci ildə Krım Tələbə Cəmiyyətini də qurmuşdular. Növbəti il cəmiyyət müstəqil Krım dövləti qurmaq məqsədilə Vətən şöbəsini yaratdılar. Numan Çələbi Cihan, Cəfər Seydamət və Əbdülhakim Hilmi Ərifzadənin liderliyi ilə Vətən üzvləri çar rejiminə qarşı düşmən münasibət bəsləyirdilər. 1917-ci ildə Vətən üzvləri milli müstəqillik uğrunda mübarizə aparan Krımdakı gizli milliyətçi qruplarla münasibətlər quraraq, Krımın hər bölgəsində belə qruplar qurmağa nail oldular ([44], c. 25, s. 459).

1907-ci ilin oktyabrında baş verən Bolşevik inqilabından sonrakı qarışıqlıqdan istifadə edən Krımlı tatar milliyətçilər ilk milli qurultayın qurulması üçün sərbəst seçkilər həyata keçirdilər. Milli Məclis ilk dəfə 1917-ci ilin dekabrında toplandı və 26 dekabr 1917-ci ildə Krım Xalq Cümhuriyyətinin qurulmasını elan edən bir konstitusiya qəbul etdi ([40], c. 33, s. 235). Elə həmin gün Numan Çələbi Cihanın rəhbərliyi ilə Krım Tatar hökuməti təsis edildi. Yeni hökumət qısa müddət ərzində

Krımın böyük bir hissəsini nəzarət altına almağı bacardı. Lakin buna baxmayaraq, yanvar ayının sonunda rus Qaradəniz donanmasının əsas bazası olan Sevastopolda yerləşən bolşevik dənizçiləri Baxçasaray və Ağməscidə girərək , Krım Milli Hökumətini Bolşevik bir hökumətlə əvəz elədi. Numan Çələbi Cihan digər şəxslərlə birlikdə edam edildi ([42], s. 34-44).

1.4. SSRİ dövründə Krım

1917-ci il Bolşevik inqilabından sonra Krım tatar, alman, belorus milliyətçiləri ilə bolşeviklər arasında müharibə meydanına döndü. 1918-ci ilin iyun ayında Krımdakı Bolşevik hökuməti , Brest-Litovsk sülh müqaviləsi ilə qurulan müstəqil Ukrayna hökumətinin tələbi ilə Krımı işğal edən alman qüvvələri tərəfindən devrildi ([143], s.198). Bolşeviklərin yerinə keçən general Süleyman Sulkieviçs rəhbərliyindəki yeni hökumətdə ruslar və almanlarla yanaşı, tatar nümayəndələr də yer aldılar. Ancaq 5 ay sonra Almaniya təslim olub, əsgərləri geri çəkildikdən sonra hökumət də istefa etmək məcburiyyətində qaldı. Bundan sonrakı hökumətə Karaim Salomon Krım rəhbərlik edirdi və bu hökumət Bəyaz Ordu tərəfindən dəstəklənirdi. Bu hökumətdə üstünlük Krıma sığınan rus və yəhudi siyasətçilərə verilmişdi. Onlar yarımadanı Rusiyanın bir parçası olaraq görürdülər və tatarları hökumətdən qəti olaraq uzaqlaşdırdılar ([42], s. 44).

Müəyyən müddət davam edən iqtidar mübarizəsini nəhayət 1920-ci ilin oktyabr ayında Bolşeviklər qazandı. Bunun ardınca Leninin istəyi ilə 1921-ci ildə Krım Muxtar Sovet Sosialist Respublikası quruldu ([112], s. 134). Tatar milliyətçisi Vəli İbrahimovun başçılıq etdiyi Milli Təriqət fəaliyyətini durdursa da, təriqətin sol qanadı isə muxtar şəkildə fəaliyyətlərini davam etdirməyi düşünərək, kommunistlərlə ittifaqa girməyi üstün tutdular. Bu səbəbdən tatarlara idarəçilikdə yer verməyə başlandı, tatar dili məktəblərdə tədris olunurdu, tatarca kitablar və jurnallar çap olunurdu. Bu

azadlıq 1924-cü ildə Leninin ölümündən sonra, Stalinin hakimiyyətə gəlməsi ilə başa çatdı. Lenin millətlərin öz müqəddaratını təyin etmə haqqının olduğunu bildirirdi, buna görə də tatarlar bir qədər hüquqlar əldə etmişdi. Nəticədə 4 illik “Kırım tatarlarının qızıl dövrü” başa çatdı. Vəli İbrahimov isə Krimda Belorusiyadan gətirilən yəhudilərin yerləşdirilməsi məsələsinə qarşı çıxdığı üçün həbs olundu, bir müddət sonra isə edam edildi. 1928-ci ildə ərəbcə tatar əlifbası latın hərfi əlifbası ilə əvəz olundu. 1930-cu illərdə isə dövlət idarəçiliyindəki tatarlar da buradan uzaqlaşdırılmağa başladı [33].

Bu illərdə Ukraynadakı varlı torpaq sahibi olan təbəqə (bu təbəqə “kulak” adlanırdı) onlara qarşı olan sərt siyasətlə üzləşirdilər. Bu siyasətə əsasən onların torpaqları kollektiv təsərrüfata çevrilmişdi. Bundan sonra “kulaklar” Sibirə sürgün edildi. Onların arasında çoxlu sayda tatar milliyətçisi də var idi. 1931-1933-cü illərdəki qıtlıq nəticəsində isə yüz mindən çox rus, ukraynalı, kırım tatarları və digər kırımlılar öldü. 1936-cı il tarixli Sovet ensiklopediyasının göstəricilərinə əsasən, həmin dövrdə Krimda yaşayan 875.000 nəfərin 43.5 %-i rus, 10%-i ukraynalı, 23.1%-i tatar, 7.4%-i yəhudi, 5.7%-i isə alman idi.

II dünya müharibəsi illərində Krimda vəziyyət bir qədər qarışdı. 1941-ci ilin 22 iyun tarixində almanlar Barbarossa hərəkəti ilə SSRİ-nin ərazisini girdi. Alman ordusu öz texnikası sayəsində irəliləməkdə davam edirdi. 21 oktyabr 1941-ci ildə isə sovet ordusu almanlar tərəfindən məğlubiyətə uğradıldı və onlar Krimı işğal etdilər [53]. Tatarların “kulak” təbəqəsi, milliyətçiləri Stalinin onlara qarşı olan təzyiqlərindən sonra, almanları onları xilas edəcək bir tərəf kimi görürdülər. Almanlar da bu vəziyyəti dərk edir, tatar milliyətçiləri ilə yaxşı münasibətlər qurmağa çalışırdılar. Lakin bununla yanaşı, nazilər tatarlara əsir kimi yanaşırdılar. 1944-cü ildə Krimın xilas edilməsi əməliyyatı başlandı. Sovet ordusu mayın 5-də Sevastopola gəldi və mübarizə aparmağa başladı. Onlar əsasən Sapun dağı üçün döyüşürdülər, çünki bura almanların əsas müdafiə nöqtəsi idi. May ayının 9-da sovet ordusu almanların müdafiəsini qırdı və şəhərə daxil oldu və alman ordusu

təslim oldu ([143], s. 201). 1944-cü ilin aprel ayında alman ordusu geri çəkilməyə başlayarkən, minlərcə tatarı özləri ilə apardılar. Bunların bəziləri əsir kimi aparılmışdı, bəziləri isə könüllü olaraq getmişdilər. Almanların tatarları özləri ilə aparmasının səbəbi isə onları fabriklərdə kölə işçilər kimi işlətmək idi.

8 aprel 1944-cü ildə Almaniyaya Krımı tərk etdikdən sonra , Qızıl Ordu Krıma girmiş və tatarları almanlarla əməkdaşlıq etdiyi üçün cəzalandırmağa başlamışdır. Tatarların kütləvi xəyanəti ilə bağlı əfsanələr o qədər sürətlə yayılırdı ki, bir çox tatar ilk günlərdən etibarən edam edilməyə başladı. Bu hadisələr içərisində ən dəhşətli 1944-cü ilin 17-18 may tarixlərində yaşandı [53]. Bu gün Krım tatarları üçün “qara gün” olaraq yadda qaldı. Qızıl Ordu bu tarixlərdə bütün tatar kəndlərini mühasirəyə aldı və bu ərazilərdə yaşayan xalqı özləri ilə çox az əşya götürməsi şərti ilə qatar stansiyalarına yönləndirdilər. Eyni zamanda az da olsa şəhərlərdən də sürgünlər həyata keçirildi. Bu insanlar Orta Asiya ölkələrinə göndərildilər.

Sürgün edilən insanların müəyyən hissəsi Sibirin Ural ərazilərindəki Rusiya Sovet Sosialist Respublikasına bağlı olan Udmurt və Mari ərazilərinə, qalan və üstünlük təşkil edən hissəsi isə Özbəkistan Sovet Sosialist Respublikasına getməli idi. Sürgün edilən insanların sayı ilə bağlı müxtəlif rəqəmlər irəli sürülmüşdür və bu fikirlərə əsasən rəqəmlərin ən az say kimi 151.000 nəfər, ən çox say kimi isə 191.000 nəfər olduğu güman olunur. Bəzi mənbələrə görə 151.000 nəfərdən 68.000-i uşaq, 56.000-i isə qadın idi və onların, rusların bu sürgünə haqq qazandırmaq üçün gətirdiyi bəhanə olan - nasistlərlə əməkdaşlıq etməsi demək olarkı imkansız idi. Kişilərin sayının az olma səbəbi isə onların bir qisminin Qızıl Orduya və partizan qruplarına çağırılması, müəyyən hissəsinin də Almaniyaya getməsi idi.

Əslində sürgünlərin göndərildiyi Özbəkistanın paytaxtı olan Daşkənd paylanma stansiyası kimi bəstifadə olunmuşdu. Yəni, sürgünlər Fərqanə vadisindən Qaşqa Dərya çöllərinə qədər olan geniş ərazilərə səpələnmişdilər. Eyni zamanda bu sürgünlər şəhərlərə deyil, şəhər kənarlarına, kəndlərə və digər əlverişsiz ərazilərə

göndərilmişdilər. Bütün bunlardan əlavə, böyük ailələr, nəsillər, boylar olaraq yaşamağa öyrəmiş olan Tatar kəndliləri sürgün edildikləri ərazilərdə kiçik ailələrə bölünmüş və bir-birindən uzaq ərazilərdə yerləşdirilmişdilər. Bəzi hallarda isə ailələr belə parçalanmışdı.

Bütün bunların nəticəsi olaraq, ruslar tatarların sürgün edildikləri Özbəkistan və Qazaxıstan ərazilərində müsəlman-türk əsilli xalq tərəfindən assimilyasiyaya uğrayacağını güman edirdi. Burada tatarlara “düşmənlə əməkdaşlıq edən xalq kimi” çox pis rəftar edilirdi və onların həyatda qalmaları getdikcə çətinləşirdi. Tatarlar ağır iş şərtləri ilə fabriklərdə və pambıq sahələrində işləyirdilər. İş saatları çox vaxt 12 saata qədər uzanırdı. Yaşadıqları yerlərdə əlverişsiz şərtlərə görə xəstəliklər sürətlə yayılırdı. Eyni zamanda bəzi ərazilərdə hökm sürən çöl iqlim, digər ərazilərdəki kəskin soyuqlar həyatı tatarlar üçün daha da çətinləşdirən amillər sırasında idi. Nəticə olaraq qeyd edək ki, müharibədən əvvəlki illərdə 218.000 Krım Tatarının 80.000-i 1949-cu ildə nasistlər, müharibə və sürgünlər yolu ilə məhv olmuşdu.

1945-ci ildə isə Lenin vaxtında yaradılmış Krım Muxtar Sovet Sosialist Respublikası “oblast” səviyyəsinə endirildi. Krım tatarlarının dili və tarixi məktəb kitablarından çıxarıldı. Tatarlara aid olan milli simvollar məhv edilmiş, məscidlər, müsəlman məzarlıqları dağıdılmışdı. Tatar dilində olan yer adları dəyişdirilmiş, tatarların tərک etdiyi ərazilərə ruslar və ukraynalılar yerləşdirilmişdi. 1952-ci ilədək Krım yarımadası, ermənilər istisna olmaqla, bütün slavyan olmayan cəmiyyətlərdən (bolqarlar, yəhudilər, rumınlar və s.) təmizləndi [33].

1954-cü ildə Sovet Birliyi Kommunist Partiyasının Baş Katibi N.Xruşşov, Ukrayna ilə Rusiya arasında 1654-cü ildə imzalanmış Pereyaslav müqaviləsinin 300-cü il dönümü ilə əlaqədar Krım yarımadasını Ukrayna Sovet Sosialist Respublikasına hədiyyə etmişdi [5]. Əslində qeyd etmək lazımdır ki, “hədiyyə” olaraq adlandırılan bu məsələnin əsasında heç də ukraynalıların ruslara olan sədaqətini qiymətləndirmək dayanmırdı. Burada əsas məqsəd II dünya müharibəsindən sonra Ukraynada Rusiyaya qarşı formalaşan hərəkatlərin qarşısını almaq idi ([76], s. 104). Bugün

Rusiya bu məsələyə etiraz edərkən bildirirki, bu qərar Rusiya Sovet Sosialist Federativ Respublikasının Ali Məclisinin qərarı ilə deyil, SSRİ Ali Məclisinin qərarı ilə verilmişdir. Buna əsasən bu qərarın hüquqi qüvvəsinin olmadığını bildirirlər. SSRİ dövründə belə qərarlar SSRİ Ali Məclisi tərəfindən qəbul olunurdu və müzakirə olunmurdu. Bəzi məlumatlara əsasən, Krım Ukraynaya Xruşşov tərəfindən hədiyyə edilsə də, bu qərarın qəbul olunmasında əsas rolu G.Malenkov oynamışdır və qərar K.Voroşilov tərəfindən imzalanmışdır. Ukrayna tarixçiləri bildirirlərki, Krım Ukraynaya qarşılıqsız verilməmişdir və onun müqabilində Taqanroq və ətraf ərazilər Rusiyaya verilmişdir. 1992-ci ildə Rusiya Ali Məclisi 19 fevral 1954-cü ildə baş verən Krımın Ukraynaya verilməsinin hüquqi əsasının olmadığı ilə bağlı qərar qəbul etdi ([19], s. 108).

1953-cü ildə Stalinin ölümü Krım Tatarları üçün bir ümid oldu və onlar vəziyyətlərinin yaxşılaşacağına inandılar. Ancaq ilk illərdə heç bir addım atılmırdı. 1956-cı ildə SSRİ Kommunist Partiyasının yeni Baş Katibi olan Xruşşov etdiyi çıxışında Stalin dövründə bəzi xalqların “cəsus, xain, düşmən” kimi günahlandırılmasının yanlış olduğunu etiraf etdi. Bunun ardınca 1956-cı ildə Kalmıqlar, Qaraçaylar, Balkarlar, Çeçenlər və İnquşlara öz yurdlarına dönmək üçün icazə verildi və bu xalqların əvvəlki idarə qurumları yenidən təşkil olundu. Amma Krım tatarlarının, məhsədi türklərinin və Volqa almanlarının geri qayıtmalarına icazə verilmədi.

1964-cü ildə Tatarlar siyasi olaraq təşkilatlanmağa başladılar. Daha sonra 1967-ci ildə Krım tatarları haqqında olan “rejim düşmənləri” iddiası geri çəkilsə də, kollektiv haqlar bərpa olunmadı. 1968-ci ildə Özbəkistan Kommunist Partiyası tatarların Krıma qayıda biləcəklərini bildirsə də, ilin sonunda yalnız 148 ailə Krıma qayıda bilmişdi [33].

Xruşşov hakimiyyəti illərində, sürgünə göndərilən müxtəlif xalqların bir hissəsinin geri qayıtmasına icazə verilsə də, Krım tatarlarının qayıtmasına icazə verilmədi.

Kımlılar isə bunun uğrunda mübarizə aparmağa davam edirdilər və 1987-ci ildə Qızıl Meydanda edilən etirazlardan sonra kırım tatarlarının bir qisminin müəyyən şərtlərlə öz ölkələrinə geri qayıtmalarına icazə verildi. Bu mübarizədə kırım tatarları yalnız ruslarla deyil, Kırım Ukraynaya “hədiyyə” verildikdən sonra onların torpaqlarında yerləşdirilən ukraynalılarla da mübarizə aparmaq məcburiyyətində idilər. 1980-ci illərdə SSRİ-nin dağılması gündəmə gəldikdə, Kırımın Ukrayna Sovet Sosialist Respublikasına bağlı olan statusu rus idarəçilərini düşündürməyə və buna qarşı müəyyən tədbirlər almağa məcbur etdi ([76], s. 105-106).

1989-cu ildə Mustafa Əbdülcəmil Kırımoglundun başçılığı ilə Kırım Tatar Milli Hərəkatı Təşkilatı quruldu və bunun çərçivəsində tatarların Kırma dönüşü başladı. Tatarların öz vətənlərinə geri qayıtması 1989-cu ildə SSRİ-nin dağılmasından sonra mümkün oldu. SSRİ-də 14 oktyabr 1989-cu il tarixində qəbul olunan Ali Sovet Bəyannaməsinə əsasən “Stalin dövründə kollektiv şəkildə sürgün edilən xalqlara qarşı tətbiq olunan vəhşiliyin qanuni olmadığı” qəbul edildi. 1991-ci ildə sayı 500.000 nəfər olan tatar nüfuzunun yalnız 150.000 nəfəri Kırma qayıda bildi [33].

Kırımın bir sonrakı status dəyişikliyi, SSRİ-nin 1990-1991-ci illərdəki dağılması dövründə baş verdi. 1991-ci ilin fevralında bütün Ukraynada həyata keçirilən referendumdan sonra, Kırım Oblastı yenidən Ukraynanın tərkibində muxtar respublika statusuna yüksəldildi. 1991-ci ilin yayında, Mixayıl Qorbaçova qarşı olan çevriliş cəhdi, SSRİ prezidentinin dincəldiyi Kırmda baş verdi. Çevriliş, onun sonrası və Ukraynanın müstəqilliyi ilə əlaqədar olan 1991-ci il 2 dekabr referendumu əslində SSRİ-nin taleyini müəyyənləşdirdi. Sonrakı referendumda Kırım Muxtar Respublikasının əhalisinin SSRİ-nin süqutundan sonra onların Ukraynain tərkibində qalması yoxsa alternativ olaraq yenidən Rusiya Federasiyasına qatılması ilə bağlı fikirləri soruşulmadı. Sovetlər Birliyi 1991-ci ilin 8 dekabrında Rusiya Federasiyasının, Ukraynanın və Belorusiyanın prezidentlərinin görüşündə dağıldı. Rus lider Boris Yeltsin Ukrayna prezidenti Leonid Kravçukdan Kırımın “ana” Rusiyaya qaytarılmasını istəmədi. 1990-cı il 26 fevralda Ukrayna rəsmilərinin icazəsi

olmadan, Krım Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının Ali Soveti , ərazinin adını Krım Cümhuriyyəti olaraq dəyişdirmişdi. 1992-ci il 5 mayda Krım parlamenti, Krımın müstəqilliyini elan etdi və ilk konstitusiyanı qəbul etdi. Kiyevin təzyiqi ilə sonuncu qərar Krıma cəza olaraq dəyişdirildi və Krım Ukraynanın bir parçası olaraq qaldı. 1992-ci ilin 19 mayında Krımın özünü idarə etmə ilə bağlı elanı Ukrayna Ali Radası (parlamenti) tərəfindən ləğv edildi. Kiyev Krımın muxtar statusunu gücləndirmə qərarı aldı. Lakin bundan istifadə edən Krım parlamenti, 14 oktyabr 1993-cü ildə Krım prezidentliyi vəzifəsini qurdu və Krım tatarlarına Ondört Məsləhət Şurasında daimi üzvlük verdi. 17 mart 1995-ci ildə Ukrayna parlamenti Krım konstitusiyasını ləğv etdi; prezident Yuri Meskovu vəzifəsindən azad etdi və vəzifəni ləğv etdi. Prezident dövlət əleyhinə fəaliyyətlərlə və Krımın Ukraynadan ayrılaraq Rusiya Federasiyasına inteqrasiyası ilə bağlı ittiham edildi ([99], c. 15, №1, s. 39).

II FƏSİL. SOYUQ MÜHARİBƏDƏN SONRA RUSIYA UKRAYNA ARASINDA

MÜNASİBƏTLƏR

2.1. Yeltsin dövründə Rusiya Ukrayna arasında münasibətlər

2.1.1. Yeltsin dövründə Rusiya Ukrayna arasında siyasi münasibətlər

Yeltsin Rusiya Federasiyasının daxili və xarici siyasət məsələlərini SSRİ-nin süqutundan bir il yarım əvvəl formalaşdırmağa başlamışdı. 1990-cı il iyun ayında müstəqilliyin elan olunması ilə Rusiya Federasiyasında ayrı bir Kommunist Partiyası və idarəçiliyi qurulmuş, xarici işlər nazirləri və iqtisadi nazirlər də daxil olmaqla yeni nazirlər vəzifələrə təyin olunmuşdular. Bu yeni təyinatlar həmin dövrün Rusiya Sovet Federativ Sosialist Respublikası Ali Sovetinin başçısı Qorbaçov ilə bir il sonra prezident seçiləcək olan Yeltsin arasında mübarizənin yaranmasına səbəb olmuşdu. Çünki, Yeltsin ilə Qorbaçov arasında daxili və xarici siyasətə dair məsələlərdə fikir ayrılıqları olmuşdur. Yeltsinin bazar iqtisadiyyatı və demokratik hüquqlar mövqeyindən çıxış etməsi, federasiya daxilində respublikaların gücləndirilməsi fikiri və xarici siyasətdə Avropa və Atlantikçi xəttini əsas tutması həm Kommunist Partiyası ilə, həm də SSRİ-nin xarici siyasəti ilə toqquşurdu ([55], s.18-19).

Kommunist Partiyasından istefa edən Yeltsin 1991-ci ilin avqust ayında dövlət başçısı Qorbaçova qarşı dövlət çevrilişi cəhdi etmiş və Qorbaçovun islahatlarından daha yaxşı islahatlara ehtiyac olduğunu bildirmişdir. Çevriliş cəhdindən sonra siyasi qanad və idarəçilik Yeltsinin əlinə keçməyə başlamışdır. Siyasi hakimiyyətin öz əlindən çıxdığını görən Mixayıl Qorbaçov 1991-ci ilin 25 dekabrında dövlət başçısı vəzifəsindən imtina etmişdir. Beləliklə, yeni qurulmuş Rusiya Federasiyasının başına isə Boris Yeltsin keçmişdir ([17], s. 13).

Sovet İttifaqının süqut etdiyi bu ərəfədə bir çox respubliklar da öz müstəqilliklərini elan etdilər. Ukrayna da hazır olub olmadığı məsələsinə məhəl qoymadan 1991-ci il 24 avqustda öz müstəqilliyini elan etdi. Belə ki, Ukrayna Sovet Sosialist Respublikasının qanunverici hakimiyyəti olan Ali Rada Ukraynanın Müstəqillik Deklarasiyasını qəbul etdi və 1991-ci il 1 dekabrda bu deklarasiyanı milli referendumla çıxarmağı təklif etdi ([122], s. 60).

1 dekabr 1991-ci il referendumundakı Ukraynanın öz müstəqilliyinə olan böyük dəstəyi əslində müstəqil Ukrayna respublikasının yarandığını və Sovet İttifaqının isə süqut etdiyini işarə edirdi. Ümumilikdə 70%-dən çox ukrayna müstəqillikləri üçün səs vermişdilər. Şərqi Ukrayna və Kırmda daxil olmaqla hər regionda çoxluq müstəqillik üçün səs vermişdi . Ancaq milliyətçilərin üstün olduğu Qərbi Ukraynada təqribən 95% müstəqillik lehinə səs vermişdisə, Kırmda müstəqillik lehinə olan səs nisbətən aşağı – 50%-dən az idi. Eyni zamanda Leonid Kravçuk Ukraynanın birinci prezidenti olmaq üçün asanlıqla Rux hərəkatının lideri Vyaçeslav Çernovılı məğlub etdi ([122], s. 60). Rus lideri Boris Yeltsin elan etdi ki, Rusiya müstəqilliklə bağlı səsvermənin nəticələrinə hörmətlə yanaşacaq.

Müstəqillik əldə etdikdən sonra Ukrayna üçün bir sıra məsələlər mühüm əhəmiyyət kəsb edərək qalırdı : müstəqilliyinin tanınması, ərazi bütövlüyünün qorunub saxlanması və maliyyə yardımı kimi məsələlər Ukraynanı narahat edirdi. Rusiya üçün Ukrayna ilə münasibətdə əhəmiyyətli olan məsələlər isə Ukraynanın nüvəsizləşdirilməsi və nüvə silahlarının Rusiyaya təslim edilməsi, Rusiyanın Kırmdakı mövcudluğu və Qaradəniz donanmasının gələcəyi, Ukraynadakı rus azlıqlar, Ukraynanın Rusiyaya olan enerji borcları və s. idi.

SSRİ-nin süqutundan bir müddət sonra SSRİ-nin varisi qismində Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması məsələsi gündəmə gəldi. Rusiya və Ukrayna çərçivəsindən baxıldıqda, MDB-yə 2 fərqli şəkildə yanaşma olmuşdur. Rusiya üçün MDB SSRİ dağıldıqdan sonra, Ukrayna da daxil olmaqla keçmiş Sovet respublikaları

ilə münasibətləri davam etdirmək üçün yeni bir təşkilat demək idi. Ukraynada isə siyasi elita bunu SSRİ-nin ləğvetmə mexanizması, müstəqilliyin göstəricisi və mədəni boşanmanı təmsil edən müvəqqəti bir təşkilat kimi dəyərləndirmişdir ([56], ss. 59-60). İlk əvvəl Ukrayna MDB-yə inteqrasiyaya qarşı çıxmışdır və bunun bir neçə səbəbi var idi. Birincisi, Ukrayna keçmiş Sovet respublikaları arasında ən böyük iqtisadiyyada sahib idi. Bununla yanaşı, torpaq və nüfuz baxımından Ukrayna keçmiş Sovet coğrfiyasında Rusiyadan sonra ən vacib ölkə idi. Bütün bunlar Ukraynanı öz iqtisadi inkişafını təmin edə biləcəyinə inandırırdı. Eyni zamanda, Ukraynadakı milliyətçilik ünsürü güclü idi və onlar Ukraynanın müstəqilliyinə kölgə salacaq hər hansı bir təşkilata qoşulmaq istəmirdilər. Bütün bunlara baxmayaraq, 1991-ci ilin dekabrın 8-də Kravçuk, Yeltsin və Belorusiya prezidenti Stanislav Şuşkeviç görüşdülər və Müstəqil Dövlətlər Birliyinin yaradılması ilə bağlı razılığa gəldilər ([93], c.1). Beləliklə Sovet İttifaqının təməli olan 1922-ci il İttifaq Müqaviləsi ləğv olundu. Belə ki, bu müqaviləyə əsasən, Moskva Ukraynanın müstəqilliyini tanıyır, həmin dövrdəki Ukraynanın sərhədlərinə və ərazi bütövlüyünə hörmət edəcəyini qəbul edirdi.

1991-ci ildən sonra Rusiya Ukrayna münasibətlərini 3 mərhələyə bölmək olar. I mərhələ Sovet strukturlarının tərkisilahlı edilməsi idi və bu proses 1992-ci ildə Rusiya öz Müdafiə Nazirliyini qurana qədər davam elədi. Bu dövrdə müzakirələr üçün əsas mövzu MDB-nin nə dərəcədə güclü olması idi. Rusiya hələ də mərkəzi nəzarətin mümkün qədər qorunub saxlanılmasının tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Ukrayna isə mümkün olan hər yerdə öz müstəqilliyində təkid edirdi. II mərhələ 1992-ci ilin oratorlarından 1994-cü ildə keçirilən Ukrayna prezident seçkilərinə qədər davam etdi. Bu mərhələ hər iki ölkədə iqtisadiyyatlarının çökməsi ilə və vətəndaşların narazılıq təhlükəsi ilə yadda qaldı. Müstəqillik üçün ən geniş yayılmış arqumentlərdən biri o idi ki, Moskvanın istismarını aradan qaldırmaqla, müstəqillik Ukrayna sakinlərinin maddi səviyyəsini yüksəldəcək. Bu yanaşma ənənəvi “varlı Ukrayna” deyimi ilə gücləndi . Bu deyim Ukraynanın zəngin qaynaqlara sahib olduğunu və bu

qaynaqlardan düzgün şəkildə istifadə olunarsa onun çiçəklənəcəyini nəzərdə tuturdu. Müstəqillik uğrunda səs verənlərin əksəriyyəti bunun, onların yaşayış səviyyələrini yüksəldəcəyini gözləyirdi. Ancaq bu belə olmadı, iqtisadi vəziyyət pisləşməkdə davam edirdi və bu 1993-cü ilin əvvəllərində daha kəskinləşdi ([104], pp. 26-35).

1994-cü ilin I yarısında Ukrayna parlamenti (Ali Rada) və Ukrayna prezidentliyinə seçkilər keçirildi. Baş Nazir Kuçma iqtisadi rifahın yaxşılaşdırılacağını və Rusiya ilə münasibətləri inkişaf etdirəcəyini bildirdi. Kravçuk isə milliyətçi mövzuları siyasi mühafizəkarlıqla birləşdirən formulasına davam etdi və Rusiya ilə hər hansı bir ittifaqa qarşı olduğunu bildirdi. Kuçma əsasən regional xətlərə bölünən səsvermədə qalib gəldi. Seçkilərdən sonra Kuçma bildirdiki , Rusiya ilə əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi Ukraynanın suverenliyinə zərər verməyəcək. Bunun əvəzində isə o, Ukrayna iqtisadiyyatını Rusiyadan asılı olmadan inkişaf etdirməyə ümid edirdi [110]. Bu dövrdə Ukraynanın Qərblə münasibətləri də gündəmə gəldi. Bu məsələ Kuçmanın iqtisadi islahatlar ilə bağlı istəyi ilə birləşdi və Ukrayna daha əvvəl rədd etdiyi BVF və Dünya Bankının maliyyə yardımlarını almağa razılıq verdi.

III mərhələdə əsas məsələ isə artıq müstəqil dövlətlər olaraq Ukrayna və Rusiyanın bir-birilə necə münasibət qurması idi. Rusiyada artıq bir çoxuna məlum idiki, tezliklə Ukrayna yenidən Rusiyaya inteqrasiya etməyəcək. Ukraynada da bir çoxlarına aydın idiki, Ukrayna Rusiyaya arxasını çevirə bilməz və hələ də o, Rusiyadan asılıdır. Ümumiyyətlə, SSRİ-nin süqutundan sonra bir sıra müstəqil dövlətlər yarandıqdan sonra, bu dövlətlərin – Rusiya və Ukrayna daxil olmaqda daxili siyasətlərində xaos hökm sürürdü. Bir neçə il sonra seçkilər keçirilmiş və vəziyyət normallaşmağa başlamışdı ([104], p. 26-35).

Ölkədaxili vəziyyət nisbətən sabitləşəndən sonra iki dövlət arasında başqa məsələlər gündəmə gəlməyə başladı. Bunlar sırasında Krım və Qara dəniz donanması, nüvə silahları, Ukraynadakı rusların və rus dilinin statusu və digər məsələlər idi. Krım üzərindəki mübahisələr və Qara dəniz donanması ilə bağlı olan

konflikt iki ölkə arasındakı münasibətlərin müəyyənləşməsində mühüm rol oynayır. Qara dəniz donanması ilə bağlı olan mübahisə daha geniş bir məsələ olan “Kıma kim nəzarət edəcək ?” sualının bir hissəsidir. Əslində donanmanın hərbi əhəmiyyəti elə də vacib deyil, burada əsas məsələ regional üstünlük və güc nümayiş etdirməkdir.

İlk öncə Ukrayna tələb etdiyi, donanma yarı yarıya bölünsün və Rusiyanın öz yarı hissəsi üçün bazası var. Əgər qəbul olunsa, o zaman bu bölgü Ukrayna ilə Rusiyanın suveren bərabərliyini müəyyənləşdirəcək. Rus gəmilərinin donanmanın Kırımdakı ənənəvi bazası olan Sevastopoldan uzaqlaşdırılması, yarımadaadakı ən mübahisəli şəhər üzərində Ukraynanın suverenliyini möhkəmləndirəcək. Digər tərəfdən isə Rusiya, regionda Rusiyanın super statusunun tanınması üçün, donanmanın qeyri-bərabər bölünməsinə istəyirdi. Əslində Ukrayna donanmanın yarıdan çoxunu Rusiyaya satmağa hazır idi. Bunun müqabilində isə, Ukrayna Sovet İttifaqının bərabər hüquqlu varisi olmaq haqqını qoruyub saxlamalı idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, donanmanın bölüşdürülməsi məsələsi, donanmanın bazası olan Sevastopolun statusu qədər mübahisəli deyildi. Praktiki olaraq, Sevastopol donanmanın ən böyük gəmiləri üçün kifayət edəcək qədər dərin olan Qara dənizdəki yeganə limandır. Donanma və onun Sevastopoldakı bazası Rusiya imperatorluğunun tarixində çox mühüm rol oynamışdır. Donanma məsələsi ilə bağlı ilkin razılıq 1995-ci ilin may ayında Soçidə keçirilən görüşdə Yeltsin və Kuçma arasında əldə olundu. Hər iki tərəf arasında əldə olunmuş razılığa əsasən, Rusiya donanmanın çox hissəsinə (81.7%) , Ukrayna isə daha az hissəsinə (18.3%) sahib olacaq və Rusiya Sevastopolu öz donanmasına baza olaraq kirayələyəcək və Ukraynaya enerji yardımı edəcək. Ancaq digər vacib detallarla bağlı hər hansı bir razılışma olmadı ([18], s.11). Bu məsələdə Rusiya daha uzun müddətli (99 illik) kirayə, Ukrayna donanmasından fərqlənən imkanlar və quruda ordu yerləşdirmək hüququ istəyirdi. Ukrayna isə əksinə qısa müddətli kirayə (7 illik) , rus gəmiləri yanında Ukrayna gəmilərinin yerləşdirilməsini və Rusiyanın burada minimal mövcudluğunu istəyirdi. Nəhayət, 1997-ci ilin may ayında Rusiya və Ukrayna arasında üç razılışma əldə olunmuşdu və

bu razılaşmalara əsasən , Rusiyaya illik 97.75 milyon dollar ödəməklə 20 illik kirayə hüququ verildi. Donanma Kremlin daha çox döyüş gəmilərini əldə etməsi şərtilə, Kiyev ilə Moskva arasında bölüşdürüldü. Bunun qarşılığında Rusiya maddi cəhətdən çətinlik çəkən Ukrayna hökumətinə 526 milyon dollar kompensasiya ödədi. Həmçinin Rusiya, 1992-ci ildə Ukraynanın nüvə silahı arsenalının Rusiyaya transfer olunması ilə əlaqədar 200 milyon dollar ödədi. Müqaviləyə əsasən, Rusiyaya Kırım hərbi təsisatlarında ən çox 25000 qoşun, 132 zirehli döyüş vasitəsi və 24 ədəd artilleriya yerləşdirməyə icazə verildi. Lakin, bu hərbi qüvvələr Ukraynanın suverenliyinə, onun qanunverici hakimiyyətinə hörmət etməli və Ukraynanın daxili işlərinə olan hər hansı müdaxiləni önləməli idilər. Bununla yanaşı, Rusiya hərbi personalı Ukrayna – Rusiya sərhədindən keçərkən “hərbi kimlik kartlarını” göstərməli idilər. Rusiya qüvvələri yalnız "Ukrayna səlahiyyətli orqanları ilə əlaqə qurduqdan" sonra "yerləşmə sahələrindən kənarında" fəaliyyət göstərə bilərdi [118] . Bu razılaşma 2010-cu ildə yeniləndi və 2042-ci ilə kimi davam etməsi gözlənilir.

Başqa bir mübahisəli məsələ Kırım məsələsi idi. Bu ərazini kimin haqlı olaraq idarə etməsi ilə bağlı müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Həmin dövrdə hər iki tərəf öz iddiaları ilə çıxış edirdi. Belə ki, Rusiya iddiasına əsasən , Rusiya XVIII əsrin sonlarında bu əraziləri tatarların əlindən almışdır və bu ərazilər heç vaxt Ukraynanın bir parçası olmamışdır. Ukraynanın iddiası isə, Moskvanın bu bölgəni 1954-cü ildə Ukrayna hakimiyyətinə verməsinin əsas səbəbi olan, Ukrayna və Kırımın bir-birinə coğrafi və iqtisadi bağlılığına əsaslanır və eyni zamanda digər fakta əsasən, müstəqillik dövründə Kırım de-fakto və de-yure olaraq Ukraynanın bir parçası olmuşdur.

Kırım Qara dənizdəki mövqeyinə əsasən həm strateji, həm də iqtisadi cəhətdən önəmlidir. Bura kənd təsərrüfatı üçün əlverişli olan və Ukrayna və Rusiyanın digər ərazilərinə nisbətdə daha mülayim bir ərazidir. Kırım Sevastopolda yerləşən gəmiçilik sənayelərinə görə iqtisadi cəhətdən də önəmli bir regiondur.

1991-ci ildə kırımlıların əksəriyyəti Ukraynanın müstəqilliyi üçün səs vermişdi, ancaq vəziyyət dəyişmişdi ([104], pp. 26-35). Rusiya ilə olan münasibətlər pozulmuş və Ukrayna iqtisadiyyatı isə Rusiya ilə müqayisədə aşağı düşmüşdü. Həmin dövrdə Rusiyadakı milliyətçilər bu ərazini Rusiya üçün tələb etməyə başladılar. Bu vaxt Rusiya parlamenti Sevastopol şəhərinə iddia qaldırdı və 1954-cü ildə Krımın verilməsi məsələsini ləğv etməyi müzakirəyə çıxardı. Yeltsin və hökuməti isə vəziyyəti daha da alovlandırmamağa çalışdı. Krım üzərindəki bu mübarizə Rusiyadakı inqilabçıları zəiflətdi, regionda qarışıqlıq yaratdı və Qərblə münasibətləri təhlükə altına qoydu.

Ukrayna 1991-ci ildə müstəqillik qazananda, dünyada nüvə silahı başlıqları arsenalının üçüncü ən böyük varisi idi. Sovet rejimi tərəfindən Ukraynada qalmış nüvə silahlarının böyük əksəriyyəti, onları işə salmaq üçün lazım olan kodlar Moskvada qaldığından, istifadə olunmamışdı . Ukraynada isə miras qalmış bu raketləri idarə etmək üçün texnologiya yox idi. Nəzəri olaraq, Ukrayna yanğın nəzarət sistemlərini sıfırlaya bilər və nüvə arsenalının ən azından bir qismini fəaliyyətə keçirmək üçün lazım olan əlavə texnologiyayı qura bilər və ya əldə edə bilərdi. 1991-ci ildə ABŞ Təbii Ehtiyatları Müdafiə Şurası tərəfindən edilən təxminlərə görə, Ukrayna silahlı qüvvələri toplam olaraq 4025 ədəd, başqa sözlə keçmiş Sovet nüvə arsenalının 15%-ni təşkil edən, çox sayda qitələrarası ballistik raketlərə, uzunmənzilli bombardmanlara və onlar üçün lazım olan yüklərə, eyni zamanda əlavə nüvə silahı başlıqlarına sahib idi [155]. Başqa sözlə, Ukrayna Birləşmiş Krallıqdan, Fransadan və Çindən daha çox nüvə silahına sahib idi. Əgər Ukrayna həтта bu silahların yalnız bir qismini belə saxlasa və işə düşmə halına gətirsəydi, bugün Ukrayna çox təhlükəli bir nüvə gücü olacaqdı. Ancaq bu olmadı.

Əslində 1991-ci ildə imzalanmış Minsk müqaviləsi və Almaati müqaviləsi [142] ilə keçmiş Sovet respublikaları nüvə silahlarının Rusiyaya verilməsini qəbul etmişdilər. Ancaq Rusiyaya veriləcək olan nüvə silahlarının başlıqlarında yerləşən uranın Rusiyada sökülərək Ukraynaya verilməsi və nüvə stansiyalarında elektrik

istehsalı məqsədilə yanacaq olaraq istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdu. Buna baxmayaraq, Rusiya ayırdığı bu uranı Ukraynaya verməkdənsə, Qərbə satmışdı və buna görə də Ukrayna nüvə silahlarının nəqlini dayandırmışdır. Daha sonra 1991-ci ildə imzalanan MDB müqaviləsi ilə nüvə silahları ortaq nəzarətə keçmiş və Ukraynaya nüvə silahlarının istifadəsi mövzusunda veto hüququ verilmişdir. 1992-ci ildə isə Rusiya nüvə silahları mövzusunda tam mülkiyyət hüququ istəmişdir. Belə olan halda Ukrayna öz müstəqilliyinin və iqtisadi maraqlarının təhlükəyə düşəcəyindən ehtiyat edirdi. Həmçinin, Ukrayna Qaradəniz donanması və Krımın statusu məsələsində nüvə silahlarından bir vasitə kimi istifadə etmək istəyirdi. Ancaq Ukraynanın bu silahların baxım xərclərini qarşılıyacaq gücü yox idi ([56], ss. 88-89).

Bir müddət sonra isə, Moskva və Vaşinqtonun diplomatik təzyiqləri altında , Ukrayna 1992-ci ildə may ayının 23-də Lissabon Protokolunun imzaladı. Bu protokoldan sonra Ukrayna özünün bütün nüvə silahlarını Rusiyaya təhvil verdi və bu proses keçmiş Sovet ölkələrini – Belarusiya və Qazaxıstanı da öz arsenallarını təhvil verməyə məcbur elədi. Ancaq bu təhvil vermə dərhal olmadı [124] . Kiyevdə belə bir şübhə var idiki, şimal-şərq qonşusu bir gün “Balaca Rusiya”-nın müdafiəsizliyindən istifadə edə bilər, belə ki, rus milliyətçiləri tez-tez Ukraynaya işarə vururdu. Protokolun ratifikasiyasını bir neçə aylıq gecikdirəndən sonra, 1994-cü ilin dekabrında Budapeştdə keçirilən Avropada Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq konfransında Təhlükəsizlik Şurasının beş üzvü tərəfindən Ukraynaya, onun ərazi bütövlüyü, milli sərhədləri və siyasi suverenliyi mövzusunda təminat verildi [155]. Beş dövlətdən üçü- Rusiya , ABŞ və İngiltərə bunu Ukrayna ilə imzalanan çoxtərəfli bir sənədlə; ikisi- Çin və Fransa isə öz dövlətlərinin birtərəfli bəyanatları ilə reallaşdırdı. Budapeşt memorandumundakı beş ölkənin qarantiyası və eyni zamanda gələcəkdə hər hansı xarici siyasi və iqtisadi təzyiqlərə qarşı kömək vədləri, Ukraynanı qalan kütləvi qırğın silahlarından imtina etməyə inandırdı.

Üçlü bəyannamə və Budapeşt memorandumu imzalandıqdan sonra, vədlər yerinə yetirilməyə başladı. 1996-cı il iyunun 1-də Ukrayna sonuncu nüvə silahı başlıqlarını öz ərazisindən Rusiyaya göndərdi. Ukraynanın nüvəsizləşdirilməsi ABŞ-Ukrayna ikitərəfli münasibətlərinin genişlənməsi üçün yol açdı. 1990-cı illərin sonunda Ukrayna, dünyada ABŞ-ın yardımını alan əsas ölkələr sırasında idi. Nüvəsizləşdirmə eyni zamanda Ukraynanın Avropa ilə münasibətlərinin inkişafındakı əsas maneəni aradan qaldırdı [131].

Bu məsələlərlə bağlı müəyyən razılıqlar əldə olunduqdan sonra Rusiya prezidenti Yeltsinin 6 dəfə təxirə salınmasına baxmayaraq, 1997-ci ilin yazında Ukraynaya rəsmi səfəri oldu. Bu səfər bir çox məqama görə iki ölkə arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması və inkişaf etdirilməsi baxımından vacib idi. Bu ziyarətin sonunda, Dostluq, Əməkdaşlıq və Ortaqlıq haqqında Müqavilənin imzalanması ilə yanaşı, hər iki prezidentin 31 may 1997-ci il ortaq bildirişi və 28 may 1997-ci il tarixində əlavə edilmiş 14 hökumətlərarası müqavilə də imzalandı. Bunlar sırasında ən önəmlisi Qaradəniz Donanmasının bölüşdürülməsi, hüquqi statusu və maliyyə məsələsi ilə bağlı idi. Ancaq Rus Dövlət Duması, prezident Kuçma və Yeltsinin imzaladıqları və Ukrayna Radasının təsdiqlədiyi bu Dostluq Müqaviləsinin təsdiqləməkdən imtina etdi [89].

Moskva hökuməti Ukraynadakı müstəqillik dövrünü “müvəqqəti bir vəziyyət” kimi qiymətləndirirdi. 1990-cı illərin sonlarında Rusiyanın Ukraynadakı daxili siyasi hadisələrə olan marağı yavaş yavaş azalmaqda idi. Belə ki, bu, marağın azalması prosesi 1999-cu ilin prezident seçkilərində özünü göstərdi. Rusiya mediasının da Ukraynadakı prezident seçki kompaniyasına olan marağı da aşağı səviyyədə idi. Halbuki, 1994-cü ilin prezident seçkiləri zamanı Kuçmanı dəstəkləyən mesajlar media və mətbuat orqanlarında yer almışdı. Buna görə də, bu dövr Rusiya – Ukrayna arasındakı münasibətlər durğunluq yaşanırdı ([18], s.21).

2.1.2. Yeltsin dövründə Rusiya Ukrayna arasında iqtisadi münasibətlər

Sovet İttifaqının süqutundan sonra Rusiya Federasiyasında demokratiya və sərbəst ticarət iqtisadiyyatına keçid istiqamətində dəyişiklik dövrü başlamışdı. Rusiyanın sovet sistemindən təslim aldığı iqtisadi gücsüzlük, üzləşdiyi coğrafi məhdudiyyətlər, yenidən formalaşdırmağa çalışdığı hüquqi və siyasi strukturdakı dəyişikliklər “keçid dövrü” adlanırdı və 1990-cı illəri əhatə edirdi. 1991-ci ildə baş verən iqtisadi böhran Rusiyada bazar iqtisadiyyatına keçidin ani və sürətli olmasına səbəb olmuşdur. 1992-ci il 2 yanvarda qiymətlər sərbəst buraxılmış, növbəti aylarda isə sürətli bir özəlləşdirmə proqramı başlanmışdı. Özəlləşdirmə dövrünün ilk mərhələsində (1992-1995-ci illərdə) kənd təsərrüfatı, xidmət və sənaye sektorlarındakı kiçik və orta ölçülü müəssisələr özəl təşəbbüskarlara verilmiş, ikinci mərhələdə (1996-cı ildə) dövlət nəzarətindəki bəzi böyük və gəlirli müəssisələrin idarəçiliyi, büdcə kəsrlərinin maaliyyələşdirilməsi məqsədilə, alınmış kreditlərin qarşılığında banklara satılmışdı. 1997-ci ildən başlayan üçüncü mərhələdə isə dövlət nəzarətindəki müəssisələr tək-tək satışa çıxarılmaya başlandı ([94], cc. 371-372). 1997-ci ilin sonunda Rusiyadakı bütün müəssisələrin təqribən 80%-nin özəl sektora aid olduğu təxmin edilir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid müddətində həyata keçirilən önəmli islahatlardan biri də xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi olmuşdur. Sərbəst xarici ticarətlə istehlakçılara daha geniş mal növünü satın almaq imkanı verilmişdir. 1991-ci ildə yaşanan böhran zamanı Rusiyada əsas ehtiyac mallarında qıtlıq özünü göstərmiş və 1992-ci ilin əvvəllərində qiymətlərin sərbəst buraxılması ilə inflyasiya səviyyəsi illik 2500%-ə qədər yüksəlmişdi. Lakin xarici ticarətin sərbəstləşdirilməsi və tətbiq olunan digər iqtisadi siyasətlər nəticəsində illik ortalama inflyasiya səviyyəsi 1995-ci ildə 31%-ə, 1996-cı ildə 22%-ə, 1997-ci ildə isə 10%-ə qədər enmişdir ([49], ss.119-121).

1991-ci ilin sonu Sovet İttifaqının süqutundan sonra müstəqillik əldə edən Ukraynada milli maraqlarla bağlı iki fəqli yanaşma mövcud idi : Birincisi Ukrayna milliyətçiləri idi. Onlar Ukraynanın gələcəyini yeni Mərkəzi Avropada görür və

Rusiyanın öz dövlət təhlükəsizliklərinə hədə olduğunu vurğulayırdılar. Onların əsas strateji məqsədləri Rusiyadan iqtisadi muxtariyyət əldə etmək, yəni iqtisadi cəhətdən Rusiyadan asılı olmamaq idi. Ukrayna milliyətçilərini görüşlərinə zidd olaraq isə, ikinci yanaşmanın tərəfdarları Avrasiya Ukraynasını dəstəkləyirdilər. Onların fikrincə, bu Ukrayna Rusiya ilə sıx iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr qurmalı idi. Belə halda, Leonid Kravçukun başçılığı ilə Ukrayna hökuməti açıq və aqressiv şəkildə Ukrayna milliyətçilərinin mövqeyindən çıxış etdi. Belə ki, Ukrayna iqtisadi müstəqilliyinə nail olmaq üçün Qərbdə üz tutmaq qərarına gəlmişdi. Ukrayna hökumətinin fikrincə, bu iqtisadi müstəqillik Ukraynaya Rusiyadan təsirindən kənarda olan siyasi müstəqilliyi də gətirəcək və bütün bunlar nəticəsində Avropaya “qayıdış” etmək mümkün olacaqdı. Lakin zaman keçdikcə Ukraynanın iqtisadi vəziyyəti sabitləşmirdi ([100], pp. 144-145.).

SSRİ-nin süqutundan sonra Ukraynanın ÜDM-u Rusiyanın üçdən birinə bərabər idi. Bu baxımdan Ukrayna itirən tərəf idi. Əgər Ukrayna Rusiyadan başqa digər ölkələrlə ticarət edə bilsəydi, bu zaman Ukrayna əlverişsiz bir vəziyyətdən daha yaxşı bir vəziyyətə keçə bilərdi. Yaxud da ticarəti Mərkəzi və Qərbi Avropaya doğru yönəltəydi, Ukrayna Rusiyaya qarşı müdafiəsizliyini azalda bilərdi. Bu mümkün variant müstəqillikdən sonra üzə çıxdı. Məsələn Rusiyanın edə bildiyini təmin edə biləcək və Ukraynaya müəyyən tələbatı olacaq başqa dövlətlərin tapılmasında idi. Bir çox hallarda ticarətdə belə bir dəyişiklik effektiv və uğurlu olur. Ukrayna üçün əsas problem heç də Rusiyanın Ukraynadan böyük olması deyildi. Əsas problem Rusiyanın Ukraynanın potensial alternativ tərəfdaşlarından daha böyük olması və ticarətin bərpa olunmasına mane olmaq üçün onlar üzərində öz təsirindən istifadə edə bilməsi idi ([104], pp. 49-50).

Tranzit ticarəti isə Ukrayna üçün Rusiyaya qarşı ən effektiv təzyiqli tədbirlərini tətbiq etmə imkanlarını verirdi. Rusiyanın nefti və təbii qazı Ukraynadakı boru kəmərləri vasitəsilə Qərbi-Avropaya nəql olunurdu. Ukrayna, həm rus şirkətlərinə , həm də Avropa istehlakçılarına zərər vurmaq üçün həmin boru kəmərlərini

bağlamaqla təhdidlər edə bilərdi. Rusiya isə belə təhdidlərdən yayınmaq üçün alternativ enerji marşrutları axtarmaqda və ya Ukraynadakı boru kəmərlərini almaqda maraqlı idi.

İki ölkə arasındakı iqtisadi münasibətlər zaman keçdikcə daha da məhdudlaşmışdır. 1992-ci ilin mart ayında Ali Rada , Ukrayna milliyətçiləri tərəfindən olan təzyiqlərin və Rusiyanın birtərəf mövqe tutmasının nəticəsi kimi, “Milli İqtisadi Siyasətin Əsasları” adlı tədbirlər sistemi qəbul etdi [85] . Bu siyasət kiçik daxili dəyişiklikləri və Rusiya iqtisadiyyatından olan asılılığı aradan qaldırmağı nəzərdə tuturdu. Bura Ukraynanın özünün valyuta sistemini yaratması və rubl zonasında sürətlə uzaqlaşmaq, Rusiyadan olan idxallara bariyerlər qoymaq və Qərb bazarları istiqamətində ixracatlar etmək kimi planlar daxil idi.

Bu “Yeni Ukrayna” hərəkatının əsas prioritetləri Ukraynanın iqtisadi çöküşünü dayandırmaq və iqtisadiyyatını yenidən bərpa etmək idi. Bu proqrama 4 əsas siyasət daxil idi: Birincisi, yeni Ukrayna valyutasının yaradılması və rubl zonasından çıxması; İkincisi, Rusiyadan asılılığı azaltmaq məqsədilə, Rusiyadan olan idxallara müəyyən məhdudiyyətlərin qoyulması; Üçüncüsü, ixracların digər post-sovet ölkələrinə və Qərbbə reorientasiyası; Dördüncüsü, Ukraynada üstünlük təşkil edən müəyyən məhsullar və Ukrayna ərazisindən keçən tranzit xətləri əsas götürülməklə, yəni Ukraynanın iqtisadi gücündən istifadə etməklə, mümkün olan əlverişli müqavilələrin imzalanması. Nəticə olaraq, Rusiyadan iqtisadi izolyasiya siyasəti Ukrayna iqtisadiyyatının daha da pis hala düşməsinə səbəb olmuşdu ([104], pp. 109-112.).

Çox nadir hallarda yanlış yönləndirilmiş siyasətlər və yanlış idarə olunma ölkəni bu qədər sürətlə çökdürə bilərdi. Ukrayna iqtisadiyyatı 1993-cü ildə də çökməyə davam etdiyindən, Kravçukun izolyasiya siyasətinin daxiləki əleyhdarları getdikcə artırdı. Artıq 1995-ci ildə iqtisadiyyatların ayrılmasını tələb edən müzakirələr, iki ölkə iqtisadiyyatları arasında dərin əlaqələrin yaradılması tələb edən müzakirələr ilə əvəz

olundu. Bunun ardınca Ukrayna Baş Naziri Leonid Kuçma 1993-cü ilin fevral ayında bəyan etdi ki, Ukraynanın Rusiya ilə olan iqtisadi konfliktinə son vermək onun əsas prioritetləri sırasındadır. 1993-cü ilin iyul ayında Kuçma iqtisadi izolyasiya siyasətinin zərərlərini aradan qaldırmaq üçün , Rusiya və Belorusiya ilə iqtisadi ittifaq müqaviləsi imzaladı. Bu daha da genişlənərək, 1993-cü ilin sentyabr ayında MDB İqtisadi Birliyinə çevrildi ([96], c. 16). Bu müqavilə istehsal, investisiya, ticarət, kredit və valyuta sahəsində inteqrasiyanın genişləndirilməsini nəzərdə tuturdu. İqtisadi izolyasiya siyasətinə son qoymaqla , ticarətdəki bir çox mənfi hallar bərpa olunmağa başladı. 1993-cü ilin may və iyun aylarında idxal və ixrac kvotaları ixtisara salında və 1993-cü ilin avqust ayında hökumət digər MDB ölkələri ilə ticarətdə ƏDV-ni və aksiz vergilərini aradan qaldırdı. Kuçma tərəfindən irəli sürülən və qüvvəyə minən ixracatın stimullaşdırılması və ticarətin liberallaşdırılması siyasəti qiymətlər və xarici ticarət üzərində mərkəzi nəzarətin aradan qaldırılmasını, sabit valyuta məzənnələrinin sonlandırılmasını və vergilərin azaldılmasını da nəzərdə tuturdu. Bu siyasət 1994-cü ildə ixracatın 40% və idxalatın isə 27.6% artmasına kömək etdi ([104], pp. 114-117).

Rusiya ilə Ukrayna arasındakı iqtisadi münasibətlər bir çox hallarda siyasi məsələlərlə toqquşurdu və 1990-cı illərdə bir çox anlaşmazlıqlar da yaşanırdı. Məsələn, Ukrayna MDB çərçivəsində inteqrasiya məsələlərinə məsafəli yanaşırdı. Belə ki, Ukrayna 1993-cü ildə Rusiya Federasiyası ilə sərbəst ticarət mövzusunda razılaşma əldə etsə də[113], bu iki ölkə arasında Gömrük Birliyi heç yaradılmamışdır. 1994-cü ilə qədər Ukrayna iqtisadiyyatında struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi üçün hər hansı bir inisiativ əldə olunmadığından, 1990-cı illərin oralarına qədər ukraynalı ixaracatçılar Rusiya ilə mövcud olan ənənəvi əlaqələrini davam etdirirdilər.

Rusiya ilə Ukrayna arasında ticarət sahəsindəki ilk vacib anlaşmazlıq 1996-cı ildə ortaya çıxdı. Ukrayna Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə apardığı danışıqların təsiri ilə vergi sisteminə təyinat prinsipini gətirdi və 1996-cı ilin ortasında Rusiyadan olan

idxalata ƏDV tətbiq etməyə başladı. Rusiya Federasiyası , öz məhsullarını qorumaq məqsədi ilə ədalətli olmayan bir rəqabət vəziyyətinin yaradıldığını qeyd etdi və Ukraynanın bu addımlarına cavab olaraq, Ukraynadan idxal olunan məhsullara ƏDV və digər vergi rüsumları tətbiq etdi ([153], p. 53). Rusiya 1997-ci ildən etibarən Ukrayna və digər MDB üzvlərindən gələn qida və alkoqol məhsullarına həm ƏDV, həm də yeni gömrük vergisi tətbiq etməyə başladı. Ukrayna Rusiya Federasiyasının toplam şəkər idxalının təqribən 90%-ni tədarük etdiyi üçün, Rusiyanın aldığı bu qərarlar Ukrayna iqtisadiyyatı üçün vəziyyəti çətinləşdirdi. Bunun ardınca 1996-cı illərin sonlarında Ukrayna mallarına 20%-lik vergi və 1997-ci ilin əvvəlində Ukraynadan gələn məhsullara kvota sistemi tətbiq edildi [79] .

Moskva bu qərarların öz iqtisadiyyatını qorunması məqsədilə qəbul edildiyini bildirsə də, bu qərarlar Ukrayna iqtisadiyyatının zəifləməsinə səbəb olurdu. Nəticə olaraq , 1997-ci ildə iki ölkə arasındakı ticarətin həcmində enmə müşahidə olundu.1997-ci ildə ukraynalı ixaracatçıların Rusiya Federasiyasının qorunma tədbirləri çərçivəsində Rusiya ilə ticarət etmələri qadağan olunmuşdur. İki ölkə arasındakı bu mərhələ “ticarət müharibələri” olaraq qeyd olunurdu. Bu problemlər ölkələr arasında imzalanmış bir müqavilə ilə həll olundu. 1998-ci ildə Rusiya kəmiyyət məhdudiyətlərini tətbiq etməməyə və qiymətə əsaslanan qoruma tədbirlərini sadəcə yerli istehsalçıların çətinliklə üzləşdiyi vəziyyətlərdə tətbiq etməyə razı salınmışdı ([138], pp. 262-263).

1990-cı illərin ortalarından etibarən iqtisadi münasibətlərdə yaranan bu çətinliklər və 1998-ci ildə baş vermiş iqtisadi böhran başqa maliyyə problemlərinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Baş vermiş iqtisadi böhranın təsiri ilə Rusiya Federasiyasında həm daxili tələbat, həm də investisiya azalmışdır. Bu baxımdan, Ukraynanın Rusiyaya ixrac etdiyi qida məhsullarında azalma müşahidə olunmuşdu. İki ölkə arasında ticarət həcmnin göstəricilərinə baxsaq, 1995-ci ildə onlar arasındakı ticarət həcmnin 13.2 milyard dollar, 1996-cı ildə 14.3 milyard dollar, 1997-ci ildə isə 11.5 milyard dollar olduğunu görürük. 1998-ci ildə isə Rusiyada yaşanan iqtisadi böhranın nəticəsi olaraq,

iki ölkənin ticarət həcmi 9.9 milyard dollara, 1999-cu ildə isə 7.9 milyard dollar səviyyəsinə düşmüşdür.

Rusiya Federasiyası ilə Ukrayna arasındakı münasibətlərdə diqqət çəkən əsas məsələlərdən biri də enerji məsələsi idi. Rusiyanın Ukraynaya olan neft, təbii qaz və elektrik tədarükünü nəzərə alsaq, ikili münasibətlərdə “donor və alıcı” əlaqəsi üzə çıxmaqdadır. Bu münasibətlərdə Rusiyanın tədarükçü qismində çıxış etməsi üç əsas problemin yaranmasına gətirib çıxarmışdır: Ukraynaya tədarük edilən enerjinin qiymətinin müəyyənləşdirilməsi; Ukraynanın Rusiyaya olan borcunun həcmi və Moskvanın ödənilməyən borclara görə Ukraynaya təzyiq etməsi. Rusiya Federasiyasının MDB üzvləri və Ukrayna ilə iqtisadi əlaqələrini inkişaf etdirmək və ortaq iqtisadi ərazi yaratmaq istəyinə Kiyev, öz müstəqilliyinə zərər verə biləcəyi səbəbindən qarşı çıxmışdır. Belə vəziyyətdə isə Rusiya enerji qiymətlərindən və Ukraynanın Rusiyaya olan borclarından siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə başlamışdır ([55], ss.115-122). 1992-1993-cü illərdə Ukrayna Rusiya Federasiyasından 50 milyon ton nefti və 130 milyard kub metr qazı dünya bazarlarından çox daha ucuz qiymətə almışdır. 1994-cü ildə isə Ukraynanın Rusiya Federasiyasına olan borcu iki milyard dollar səviyyəsinə qalxmışdır. Borcun yüksəlməsinin əsas səbəbi Rusiya Federasiyasının keçmiş Sovet respublikalarına da enerji tədarükündə beynəlxalq bazar qiymətlərini tətbiq etməsi olmuşdur ([98], s. 25). Ukrayna ilə müzakirələrdə iştirak edən səfir Yuri Dubinin sözlərinə görə, yalnız 1993-cü ildə Ukraynaya tədarük edilən qazın qiymətində bazar qiyməti ilə müqayisədə, yeddi milyard dollar endirim edilmişdi. Lakin, siyasi münasibətlərdə ortaya çıxan anlaşmazlıqların təsiri ilə Ukraynaya satılan enerjinin qiymətləri beynəlxalq bazar qiymətləri əsasında müəyyənləşdirilmiş və bunun nəticəsində Ukraynanın Rusiya Federasiyasına olan enerji borcu artmışdır.

Enerji müstəqilliyi ilə siyasi təzyiq arasındakı əlaqə 1993-cü ilin sentyabrın əvvəlində keçirilən Massandra sammitində ön plana çıxdı [159] . Krimda keçirilən bu sammit iki məsələnin həll edilməsinə yönəlmişdi: Qaradəniz donanması və

Ukraynanın nüvə tərksilahlanması. Sammitdən bir həftə əvvəl, Qazprom, səbəb kimi Ukraynanın pulu ödəməməsini göstərərək, Ukraynanın qaz təchizatının 25%-ni kəsmişdi. Massandrada Rusiya nümayəndələri Ukrayna deleqasiyasına təklif etdi ki, Rusiya, Qara dəniz donanması üzərində tam nəzarətin geri qaytarılması və Ukraynanın nüvə silahlarını təslim etməsi qarşılığında Ukraynanın qaz borclarını silə bilər. Rusiya bildirdi ki, əgər Ukrayna razılaşmasa qaz təchizatı dayandırılacaq. Ukrayna rəhbərliyi bununla razılaşsa da, sonradan Qara dəniz donanmasının satılması məsələsi ölkədə və Ali Radada qarışıqlıq yaratdığından imtina etdi. Rusiya Ukraynaya onun rədd edə bilməyəcəyi bir razılaşma təklif etmişdi. Əgər qaz kəsilsə ölkədə necə bir xaosun yaranmasını düşünmək çətin deyildi. Sənayə və qaza əsaslanan elektrik istehsalı da dayanacaq. İnsanlar yemək bişirə bilməz, evlərini isidə bilməzdi. Bu da vətəndaşların itaətsizliyinə və dolayısı ilə dövlətin çökməsinə səbəb ola bilərdi. Bu ehtimalları nəzərə alaraq, Kravçuk, Ukrayna iqtisadiyyatının Rusiya enerjisindən olan asılılığını, böyük miqdarda olan borclarını və borcunu ödəmək üçün kifayət qədər nəğd pulu olmadığını və bu kimi “iqtisadi gerçəklikləri” də nəzərə alaraq, Rus nümayəndələrinin gözlədiyini etdi. Onun fikrincə, Qara dəniz donanmasının bir hissəsini Rusiyaya satılmasa xoşagəlməyən olsa da, lazımlı bir həll yolu idi. Kravçuk demişdi: “Biz realizmə əsaslanaraq hərəkət etməliyik. Düşünün ki, biz qapını bağladığımızı və çıxdığımızı. Qaz kəsildi və başqa nəşə etmək mümkün deyil” ([104], p. 18).

Bir çox Ukraynalılar “realist” olmaqdan imtina etdilər və ölkədə məsələnin necə həll olunması ilə bağlı müzakirələr aparılmağa başladı. Parlament nümayəndələri Kravçuku Ukraynanın milli maraqlarını satmaqda və hətta vətən xaini olmaqda ittiham etdilər və ölkədə qarışıqlıq yaşandı. Belə olan halda Kravçuk sözünü geri aldı və bildirdi ki, razılaşmalar sadəcə müzakirə olunub, hələ ki heçnə imzalanmayıb və onlar istənilən halda parlament tərəfindən imzalanmalıdı. Bunun baş verməsi isə gözlənilmirdi ([115], p.22).

Massandra sammiti Ukraynanı müstəqillik ilə rifah arasında ticarət etməyə məcbur etdi. Həmçinin o, daha kəskin qərarlar qəbul edə bilmək üçün Ukraynada siyasi iradənin formalaşmasına kömək etdi. Enerji böhranı 1993-cü ilin oktabrından sonra Ukraynanın sənayə müəssisələrinin yarısından çoxunun bağlanması gətirib çıxardı. 1993-1994-cü ilin qış ayları boyunca ictimai binalarda istilik sistemi işləmədi, küçələrdə işıqlar yanmadı və Ukrayna televiziyası elektrikə qənaət etmək məqsədilə qısaltılmış cədvəllə fəaliyyət göstərməyə başladı ([98],p. 26). Ukraynanın Rusiyanın bu tələbinə olan rədd cavabı, onun daxili vəziyyətinin çox pisləşməsinə səbəb oldu. Lakin Ukraynalılar müstəqillik və rifah arasındakı bu çətin seçimdən müstəqilliyi üstün tutmuşdular.

1994-cü ildə Rusiya enerji siyasətinin istiqamətini dəyişdirərək, siyasi təzyiqlər istifadə etməkdən imtina etdi və Ukraynanın qaz və neft müəssisələrinə sahib olmaq istəyirdi. Bu siyasət ilk dəfə 1993-cü ilin oktyabrında müzakirə olunsada, 1994-cü ilin mart-aprel aylarında danışıqların mərkəzinə çevrildi. Rusiyanın bu siyasətindəki dəyişikliyin əsas səbəblərindən biri o idi ki, əgər Rusiya Ukraynaya qaz təchizatını kəssəydi, bu zaman Ukrayna öz ərazisindən keçən və Rusiya qazını Avropaya daşıyan boru kəmərlərinin fəaliyyətini dayandırardı, bu da öz növbəsində Rusiya üçün maliyyə itkisinə səbəb olardı. 1994-cü ilin yazında Rusiya özünün yeni proqramına əsasən, keçmiş Sovet İttifaqı ölkələrinin neft və qaz sənayeləri üzərində nəzarətini artırmaq istəyirdi ki, Ukraynadakı müəssisələr də bunun bir hissəsi idi ([98], p. 27).

1994-cü ilin fevral ayından Ukraynanın Rusiyaya təbii qaza görə olan borcu artdı və Qazprom yenidən Ukraynaya qaz təchizatını azaltmağa başladı. Mart ayında Rusiyadan Ukraynaya olan qaz təchizatı, normal səviyyənin 1/5-i qədər aşağı endi və bu böhranı həll etmək üçün mart ayının 10-da görüş təşkil edildi. Rusiya dövlət rəsmiləri vurğuladı ki, nağd olaraq tam ödəmənin mart ayının 10-da ödənilməsi gözlənilir. Lakin, Rusiyaya Ukraynanın boru kəmərləri üzərində mülkiyyət hüququnun verilməsi buna əvəzləyici hesab oluna bilər. Bu zaman Ukraynanın

Rusiyaya olan borcu qaz üçün 1 milyard dollar və ümumilikdə enerji üçün 3.2 milyard dollar idi. Martın 10-da keçirilən görüşdə Ukraynanın Baş Nazir köməkçisi Valentin Landık, Rusiyadan Ukraynaya olan qaz təchizatı bərpa olunsa, Ukrayna 1994-cü il borcunu rubl və ya sabit valyuta ilə , 1993-cü il borcunun isə yarısını nağd, digər yarısını isə Ukrayna qaz müəssisələri üzərində mülkiyyət hüququnun Rusiyaya verilməsi ilə ödəyəcək. Xüsusilə də, əldə olunan razılığa əsasən, Qazprom Ukrayna ərazisindən keçən boru kəmərlərinin böyük hissəsinə (51%) sahib olacaqdı ([104], p. 19).

Müqavilənin detallarının aprelin 10-da son olaraq müzakirə olunması və yekunlaşması gözlənilirdi. Qazprom bəyan etmişdi ki, əgər ödəmələr həmin gün həyata keçirilməsə təchizat dayandırılacaq. Bu zamam Qazprom yenidən təchizatın dayandırılması ilə təhdidlər edir və şikayət edirdiki, Ukrayna aprelin 1-ə qədər olan müddətdə yüz milyon dollar ödənişin yalnız bir qismini ödəyib. Aprelin 1-də Landık bəyan etdiki Ukrayna ilkin ödəmənin hamısını həyata keçirib. O, həmçinin elan etdi ki, qaz və neft müəssisələrinə nəzarət edən Ukrayna şirkətləri 30%-dən çox olmamaqla Qazprom şirkətinə satılacaq. Bütün bunlara baxmaraq, aprelin 10-da da müqavilə yekunlaşmadı. Çünki, Ukrayna tərəfi hansı müəssisələrin Rusiyaya verilməsi ilə bağlı dəqiq qərar qəbul etməkdən imtina etmişdi. Müəssisələr 1994-cü ilin avqust ayında hələ də özəlləşdirilməmişdi. Nəhayət, 1995-ci ilin noyabr ayında Ukraynanın Ali Radası səs çoxluğu ilə (263-5) qaz və neft sənayelərinin özəlləşdirilməsini qadağan edən qətnamə qəbu etdi və bununla da Qazprom bu səhmləri almaq imkanını itirdi ([104], pp. 78-83).

Rusiya ilə Ukrayna arasında 1990-cı illərdə iqtisadi sahədə yaşanan başqa bir problem isə Ukraynanın Rusiyaya olan borclarının həcmi və bu borcların ödənilməsində olan gecikmələr idi. Ukraynanın bu borclarının ödənilməsi ilə bağlı 1995-ci il mart ayında 1992-1993-cü illərə aid olan borcun ödənilməsinə dair bir plan hazırlandı. Bu addımla tərəflər borc məsələsini həll etməyə çalışsalar da, enerji tədarüku davam etdiyi üçün, Ukraynanın da borcları artmağa davam edirdi. 1990-cı

illərin ortalarında Moskva 4.3 milyard dollar, Kiyev isə 3.2 milyard dollar borcun olduğunu iddia etmişdi ([55], ss. 115-122). 1997-ci ildə hər iki tərəf Ukraynanın on il müddətində 3.074 milyard dollar ödəməsi ilə bağlı razılığa gəlmişdi. Borcun bir qisminin 1997-ci ilin may ayında başa çatan Qaradəniz donanmasına aid müqavilə çərçivəsində ödənilməsinə qərar verilmişdi. Müqaviləyə əsasən, Rusiya Federasiyası Ukraynaya, təhvil verilən gəmilər üçün 526.5 milyon dollar və Sevastopol limanından istifadə üçün illik 97.75 milyon dollar ödəməli idi. 1998-ci ilin yanvar-mart aralığında Ukrayna yerdə qalan toplam borcunun yalnız 13.5%-ni ödəmişdir. Həmçinin Rusiya, 1992-ci ildə Ukraynanın nüvə silahı arsenalının Rusiyaya transfer olunması ilə əlaqədar 200 milyon dollar ödədi . Ukrayna isə Rusiyaya olan enerji borcunu bu yardım vasitəsilə ödəməli idi [118] .

1999-cu ildə isə Ukrayna ilə Rusiya Federasiyası arasında “qaz oğurlanması” iddiaları ilə yeni bir böhran yaşandı. Moskvanın iddialarına əsasən, Kiyev Qərbi Avropaya getməli olan tranzit qazından icazəsiz olaraq istifadə etmişdir. 1998-ci ildə Qazprom tərəfindən Ukraynanın borcunun 1.37 milyard dollar dəyərində olduğu qeyd edilmişdir. Eyni zamanda Rusiya 1999-cu ilin əvvəlində Ukraynanın günlük olaraq beş milyon dollarlıq “qaz oğurluğu etdiyini” iddia etmişdir. Ukraynalı nümayəndələr isə icazəsiz olaraq qaz istifadəsinin texniki cəhətdən mümkün olmadığını vurğulamışdılar ([55], ss. 115-122).

Bütün bunlarla yanaşı, Rusiya ilə Ukrayna arasındakı enerji sahəsinə aid olan münasibətlərdə qarşılıqlı asılılığın oluğunu qeyd etmək lazımdır. Çünki, Ukrayna üçün Rusiyanın enerjisi nə qədər önəmlidirsə , Rusiya üçün də enerji ixrac etmək iqtisadi sabitlik baxımından son dərəcədə önəmlidir. Həm də Rusiya ixrac etdiyi enerjinin böyük bir hissəsini Ukrayna vasitəsilə Avropa bazarlarına çıxarmaqdadır. Rusiya Federasiyası ilə Ukrayna arasında beş əsas təbii qaz xətti mövcuddur. Bunlardan ikisi Ukraynada bitir, digər üçü isə rus təbii qazını Avropa ölkələrinə nəql edir. Ukrayna ərazisindən 4000 km-lik təbii qaz boru xətti keçməkdədir və bu boru xətləri Sovet dövründən qaldığı üçün köhnə xətlərdir.

2.2. Putin dövründə Rusiya Ukrayna arasında münasibətlər

2.2.1. Putin dövründə Rusiya Ukrayna arasında siyasi münasibətlər

Prezidentlik sistemi ilə idarə olunan Rusiya Federasiyasında fərdlərin-liderlərin rolu həm daxili siyasətin, həm də xarici siyasətin müəyyənləşdirilməsində önəmli amillərdən biridir. 1999-cu ilin avqust ayının 9-da Yeltsin XXI əsrdə Böyük Rusiyanı yenidən təsis edəcək olan şəxsi tapdığını bildirmiş və bir həftə sonra Duma, Vladimir Putini Yeltsin dövrünün altıncı Baş Naziri kimi təsdiqləmişdir ([148], p.90). 1999-cu il 31 dekabrda isə Yeltsin, öz vəzifəsini Putinə həvalə etdiyini ifadə etmiş və prezidentlikdən istefa etdiyini elan etmişdi. Yeltsinin bu açıqlamasından sonra Putin seçkilərə qədər həmin vəzifəni icra etməyə başladı. 2000-ci il mart ayının 26-da Rusiyada keçirilən prezident seçkilərində 52.94% səsle Vladimir Putin ilk mərhələdə Rusiya Federasiyasının yeni dövlət başçısı kimi seçildi [81] .

2000-ci ildə Putinin ilk prezidentlik dövrü Rusiyanın Ukrayna ilə bağlı strategiyasının yenilənməsinə səbəb oldu [108] . Rusiyanın 1990-cı illərdə Ukraynanı cəlb etməklə bağlı cəhdləri yarımçıq və uğursuz olduğundan, yeni Rusiya hökuməti bu məsələyə daha pragmatik yanaşmağa başladı. Rusiya əsasən iqtisadi metodlardan istifadə etmək niyyətində idi. Belə olan halda, enerji, ticarət, kredit və əmək miqrasiyası kimi məsələlər alətlərə çevrildilər.

2000-ci illərdə Ukrayna, həmin dövrdə prezident olan Viktor Yuşenkonun cəhdləri (1999-2001) ilə liberal islahatlar başlatmış və korrupsiya ilə mübarizə mövzusunda zəif iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmağa yönəlmiş addımlar atmışdı. Ukrayna siyasətində inqilabçı bir çevriliş başlatmasına baxmayaraq, Yuşenko oliqarxların və korrupsionerlərin üstün olduğu mühitdə uzun müddət hakimiyyətdə qala bilmədi və 2001-ci ildə Leonid Kuçmanın hökumətindən uzaqlaşdırıldı ([132], p.10). 2000-ci ilin payızında və 2001-ci ilin yazında Ukraynanı silkələyən və Baş Nazir Viktor Yuşenkonun vəzifədən uzaqlaşmasına səbəb olan bu siyasi böhran Ukrayna-Rusiya

münasibətlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmədi. Bu proses Ukraynanın Avropa İttifaqı ilə olan münasibətlərinə ciddi şəkildə zərər verdi ([129], pp. 41-42).

Putinin ilk prezidentliyi dövründə Ukrayna ilə münasibətlərdə əsas məsələlərdən biri SSRİ-nin süqutundan sonra sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi idi. Bu məsələ Yeltsin dövründə deyil, Putin dövründə həll olunmuşdur. Rusiya Federasiyası ilə Ukrayna arasında dəniz sərhədinin müəyyənləşdirilməsi 2003-cü ilin oktyabr ayında Rusiya Federasiyasının Krasnodar regional idarəçiliyinin Azov dənizinin Qaradənizə birləşdirən Kerç boğazında yerləşən Tuzla adası ilə Rusiya sahillərini birləşdirmək cəhdləri böhrana səbəb olmuşdu. Rusiya Federasiyası bunu ekoloji səbəblərlə əsaslandırdı və eroziyaya qarşı etdiyini iddia etdi. Buna cavab olaraq isə Ukrayna öz ərazi bütövlüyünün və sərhəd təhlükəsizliyinin pozulduğunu və müharibə təhdidinin yarandığını bildirmişdir ([114], p.157). Oktyabr ayının ortasında Ukrayna parlamenti aldığı qərara əsasən bildirdiki, əgər Rusiya baraj tikintisini dayandırmasa Ukrayna Rusiya ilə münasibətlərinin yenidən nəzərdən keçirəcək. Bu böhranlı vəziyyət hər iki dövlətin Baş Nazirlərinin- Kasyanov və Yanukoviçin görüşməsinə səbəb oldu. Hər iki tərəfin görüşündən sonra Rusiya Federasiyası inşaatı dayandırmış və Ukrayna adaya göndərdiyi sərhəd mühafizəkarlarının geri çəkilməsi ilə bağlı qərar qəbul etmişdir. 2003-cü ilin 30 oktyabrında Rusiya və Ukraynanın XİN-ləri Azov dənizi və Kerç boğazı ilə bağlı problemlərin ortaq yolla həll olunması ilə əlaqədar razılığa gəlmişlər. 24 dekabr 2003-cü ildə isə Rusiya Federasiyası və Ukrayna Kerç boğazının və Azov dənizinin istifadəsinə dair müqavilə imzalamışdılar ([157], vol. 71). Müqaviləyə əsasən, tərəflər Azov dənizi və Kerç boğazının tarixən Rusiya və Ukrayna üçün daxili dəniz statusunda olduğunu qəbul etmişlər və istər Azov dənizinin sərhədinin müəyyənləşdirilməsi, istərsə də Kerç Boğazının istifadəsi ilə bağlı məsələlərin tərəflər arasında əldə olunacaq razılaşma ilə nizamlanmasına qərar vermişlər.

Bu məsələ ilə bağlı 2004-cü il 20 apreldə Rusiya ilə Ukrayna arasında Rusiya-Ukrayna Dövlət Sərhədi və Azov dənizi ilə Kerç boğazının istifadəsi ilə bağlı

Əməkdaşlıq Müqaviləsi imzalanmışdır ([55], ss.190-193). Müqaviləyə əsasən, Azov dənizinin hər iki dövlət üçün də daxili dəniz statusunda olması bir daha təsdiq olunmuş, Azov dənizi və Kerç boğazında su sahəsinin ortaq istifadə olunacağı müəyyənləşdirilmişdir. Razılaşmaya əsasən, hər iki tərəfin də icazəsi olmadan üçüncü tərəflərin müharibə gəmilərinin əraziyə girmələri qadağan olunmuşdur. Rusiya Federasiyası üçün Tuzla adası ilə yanaşı, Kerç boğazından istifadə də olduqca vacib idi. Bu razılaşma ilə Rusiya Kerç boğazından keçəcək gəmilərlə bağlı söz sahibi olmuşdur. Buna görə də, bu müqavilə ilə Rusiya öz istəyinə nail olmuşdur. Azov dənizi ilə Kerç boğazının istifadəsinə dair müqavilənin imzalanması ilə 1992-ci ildən etibarən həll edilə bilməyən ən önəmli məsələlərdən biri həll olunmuşdu. Lakin, Ukrayna üçün bu müqavilənin imzalanması Ukraynanın AB və NATO inteqrasiyasına zərər vermişdi.

Putin prezidentliyi dövründə Rusiya ilə Ukrayna münasibətlərində baş verən digər bir önəmli hadisə Ukraynada baş verən Narıncı İnqilab olmuşdur. Ukraynada 31 oktyabr 2004-cü ildə həyata keçirilən prezident seçkiləri “Narıncı İnqilab” olaraq adlandırılan bir dövrün başlanğıcı idi. Moskva seçimlərdən əvvəlki seçki kampaniyası dövründə “Ukrayna xalqının seçdiyi hər hansı namizədlərə bərabər şəkildə davranacağını” bildirsə də, Rusiya ilə münasibətlərə üstünlük verən Yanukoviç dəstəkləmişdir.

31 oktyabr 2004-ci ildə Ukraynada həyata keçirilən seçkilərin ilk mərhələsində Mərkəzi Seçki Komissiyasının bəyanatına əsasən Rusiya tərəfdarı kimi çıxış edən Viktor Yanukoviç 39.9 % , Qərb ilə inteqrasiyanı əsas tutan Viktor Yuşenko isə 39.22% səs toplamışdır. Bir həftə sonra rəsmi nəticələr elan olunduqda, namizədlərdən heç biri 50% civarında səs toplamadığı üçün seçkidə ikinci turun keçirilməsinə qərar verilmişdir. 2004-cü il 21 noyabrda keçirilən ikinci turda isə Yanukoviç 49.4% səs, Yuşenko isə 46.6% səs toplamışdır [152] . Bunun ardınca isə seçkilərdə hiylə işlədildiyi şikayətləri artmağa başlamış və Kiyevdə minlərlə insanın iştirakı ilə etiraz aksiyaları həyata keçirilmişdir. Belə olan halda, Ukrayna Mərkəzi

Seçki Komissiyası seçimlərin 26 dekabrda yenidən keçiriləcəyini elan etmişdir. Namizədlərdən Viktor Yuşenkonun seçki kampaniyası müddətində narıncı rəngli bayraqlardan istifadə etməsi və etirazlarda Yuşenkonu dəstəkləyən nümayişçilərin meydana narıncı bayraqlardan istifadə etməsi səbəbilə Ukraynada baş verən bu siyasi proseslər Narıncı İnqilab adlandırılmışdır.

26 dekabrda təkrarən keçirilən prezident seçkilərində Viktor Yuşenko 51.9% səs, Viktor Yanukoviç isə 44.2% səs toplamışdır. Beləliklə, Rusiya tərəfdarı kimi çıxış edən Yanukoviç qərb tərəfdarı kimi çıxış edən Yuşenkoya məğlub olmuşdu [152]. Bu isə o demək idi ki, Ukrayna öz xarici siyasətində Qərblə inteqrasiya xəttini əsas tutacaq. Buna baxmayaraq, Rusiya seçkinin nəticələrini tanımış və Yuşenko ilə münasibətləri yenidən qurmağa başlamışdır. Yeni prezident Yuşenko Rusiya Federasiyasının Ukraynadakı strateji maraqlarının hökumət dəyişikliyinə təsirlənməyəcəyini bildirmişdir. Prezident olaraq Yuşenko Moskva ilə ilk səfəri zamanı Moskvanın Kiyevin strateji əməkdaşı olduğunu bildirmişdir. Daha sonra Yuşenko bütün ictimai işçilərin rusca bilməsini məcburi edən və bütün vətəndaşlarına rus dilində danışmaq hüququ verən qərarname imzalamışdır. Bununla yanaşı, o, Yeltsin dövründə Rusiya Federasiyasında baş nazir köməkçisi olan Boris Nemtsovu Kiyev-Moskva münasibətlərini inkişaf etdirmək məqsədilə özünə məsləhətçi təyin etmişdir.

Ukrayna prezidenti Yuşenko 2005-ci ildə Putin ilə həyata keçirdiyi görüşlərdə və ya digər platformalarda Rusiyanın Ukraynanın strateji ortağı olduğunu ifadə etsə də, Rusiya ilə Ukrayna arasındakı münasibətlərdə bir çox fərqli sahələrdə müəyyən fikir ayrılıqları özünü göstərməyə başlayırdı. Bu özünü əsasən enerji sahəsində göstərirdi. Yuşenkonun prezidentliyinin ilk ilində artıq ikili münasibətlərdə enerji qiymətləri və Ukraynanın Rusiyaya olan qaz borcu əsas müzakirə mövzularına çevrilmişdir. 2005-ci ilin oktyabrında Rusiya XİN-i Sergey Lavrov “Ukrayna, Rusiyadan uzaqlaşarsa, bunun xərcini düşünməlidir” kimi ifadə vermişdir. Bu da Rusiyanın enerji

qiymətlərindən siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi demək idi. Nəticədə, Ukrayna ilə Rusiya arasında enerji böhranı yaşanmışdır.

İki dövlət arasında yaşanan digər mübahisəli məsələlərdən biri də Sevastopol bazasının icarə haqqı ilə bağlı idi. Ukrayna 2006-cı ildə Krımda yerləşən Sevastopol bazasının icarə haqqını iki dəfə artırmaq istəmişdir. Buna cavab olaraq isə, Krım Muxtar Respublikasında rus dilinin ikinci rəsmi dil olması mövzusunda bir referendumun keçirilməsi məsələsi gündəmə gəlmişdir. Bu dövrdə Yanukoviçin baş nazir seçilməsi ilə Yuşenkonun Rusiya ilə olan münasibətləri yerinə qoyacağı gözlənilirdi. Lakin, Putin dövründə ikili münasibətlərdə əsas məsələlər NATO-nun genişlənməsi, MDB çərçivəsində iqtisadi və təhlükəsizlik sahələrində inteqrasiya və enerji sahəsindəki fikir ayrılıqları olduğundan, iki dövlətin xarici siyasətdə ortaq hədəflər tapması və əməkdaşlıq etməsi çətin görünürdü ([55], s. 198).

Rusiya ilə Ukrayna arasındakı münasibətlər 2008-ci ildə yenidən gərginləşdi. Bunun səbəbi isə Ukraynanın NATO-ya üzv olmaq istəyi ilə bağlı idi. Ukrayna 1990-cı illərdən etibarən NATO ilə əməkdaşlıq edir və öz əsgərlərini İraq və Əfqanıstanda NATO ilə birgə müttəfiqlik etmək üçün ora göndərirdi. Lakin əməkdaşlıqda müəyyən boşluqlar vardı və Yuşenko bunu dəyişmək niyyətində idi. Gürcüstan kimi, Rusiya təsirindən çıxmaq istəyən Ukrayna da NATO üzvlüyünü müstəqilliyin bir yolu kimi görürdü və 2008-ci ildə üzvlük istədi. Ancaq Rusiya açıq şəkildə Ukraynanın NATO-ya üzv olmasının əleyhinə idi. Moskva ittifaqın hər hansı bir şəkildə Şərqi doğru genişlənməsini istəmirdi və buna qarşı çıxırdı. Rusiya prezidenti Vladimir Putin bildirdi ki, NATO üzvlüyü Rusiyanı Ukraynaya qarşı düşmən kimi davranmağa məcbur edəcək. 2008-ci il aprelin 3-də NATO-nun Buxarestdə keçirilən sammitində Ukrayna və Gürcüstana üzvlük təklif olunmadı. Ukraynanın NATO-ya üzv olmaqla bağlı ümidləri 2010-cu ildə Yuşenkonun prezident seçkilərində Yanukoviçə məğlub olması ilə sona çatdı [140] . Rusiyanın Ukraynanın NATO-ya üzv olmasını istəməməsinin əsas səbəblərindən biri də o idiki, bu zaman Rusiya Qara dənizdəki hərbi üstünlüyünü itirə bilirdi və Amerika Rusiyaya daha da yaxınlaşırdı.

Rusiyada 2008-ci ildə prezident seçkiləri keçirildi. Həmin dövr Rusiya Federasiyasının konstitusiyasına əsasən, dövlət başçısı iki dəfədən artıq prezidentliyə namizəd ola bilmədiyi üçün, Putin, üçüncü dəfə dövlət başçısı olmaq üçün namizəd olmadı. Bu zaman Putin konstitusiya dəyişiklik edərək vəzifə müddətini uzatmadı. 2008-ci ilin mart ayında keçirilən prezident seçkilərinin nəticəsinə əsasən, Putinin xələfi kimi təyin etdiyi Dmitri Medvedev Rusiyanın yeni prezidenti seçildi [158]. Medvedev may ayında vəzifəsinin icrasına başladıqdan sonra, Putini baş nazir təyin etmişdi. Beləliklə, 2008-2012-ci illərdə də Putin Rusiya Federasiyasında siyasi gücü öz əlində saxlaya bilmişdi. Bununla yanaşı, Medvedev həm prezident, həm də baş nazir olduğu dövrdə verdiyi müsahibələrdə dəfələrlə özünün baş nazir Putin ilə birlikdə tək bir siyasi gücü təmsil etdiklərini ifadə etmişdir [147]. Bu baxımdan, Medvedev 3 mart 2008-ci ildə yeni prezident seçilsə belə, bu simvolik bir dəyişiklik olmuş, daxili və xarici siyasət xəttində Putin dövründə aparılan siyasət tətbiq edilmişdir. Buna görə də, Medvedevin hakimiyyət illərində Rusiyanın Ukrayna ilə bağlı apardığı siyasətə Putin siyasətinin davamı kimi baxmaq olar.

2008-ci ilin avqust ayında baş verən Rusiya-Gürcüstan müharibəsi ərəfəsində də Ukrayna ilə olan gərginlik davam edirdi. Bunun əsas səbəbi kimi Ukraynanın Gürcüstana olan dəstəyi və silah satması göstərilmişdi. Rusiya Araşdırma Komissiyasına əsasən, döyüşlər sırasında Ukrayna hərbi qüvvələri gürcü ordusuna kömək göstərmişdir. Ukrayna isə bu ittihamları rədd edirdi. 2008-ci il Cənubi Osetiya müharibəsi zamanı fikir ayrılığına səbəb olan bir digər məsələ Rusiyanın Qara dəniz donanması üçün Ukraynanın yeni qaydaları idi. Bu qaydalara əsasən, Rusiyadan Ukrayna sərhədini keçərkən əvvəlcədən icazə alması tələb olunurdu. Rusiya isə buna razılıq vermədi.

Rusiya Ukrayna münasibətlərində yumşalma 2010-cu ildə Ukraynada keçirilən prezident seçkilərindən sonra özünü göstərməyə başladı ([21], ss. 138-139). Çünki, bu il keçirilən prezident seçkilərində bir birinə rəqib olan iki əsas namizəddən biri Rusiya yönlü siyasətdən çıxış edən Viktor Yanukoviç idi. Yanukoviç və onun

partiyası seçki öncəsi kampaniyalarda bildirirdi ki, əgər o qalib gəlsə, rus dilini ikinci rəsmi dil edəcək, Abxaziya və Cənubi Osetiyanı tanıyacaq və rus hərbi bazalarının müddətinin uzadılması məsələsinə müsbət yanaşacaq. Digər rəqib isə Qərb yönümlü siyasətin tərəfdarı olan Yuliya Timoşenko idi. Bu iki rəqib arasında Qərb-Rusiya paradoksu var idi. 2010-cu ildə keçirilən prezident seçkilərinin II turunda Viktor Yanukoviç 3.5% daha çox səs toplamaqla seçkilərdə qalib gəlmişdir. Bununla da Ukraynada narıncı inqilab dövrü başa çatmışdı.

Yanukoviç prezident seçildikdən sonra Rusiya ilə münasibətlərdə inkişaf müşahidə olunmağa başlamışdı. Rusiya ilə münasibətlərin bərpa olunması üçün ilk addım Ukrayna tərəfindən atıldı. Bu, 2010-cu ilin aprel ayında Medvedev və Yanukoviç tərəfindən rəsmi şəkildə imzalanan Xarkov müqavilələri idi və bu müqavilələr daha sonra hər iki ölkənin parlamentləri tərəfindən ratifikasiya olundu. Bu müqavilə, Rusiyanın Qara dəniz donanmasına ev sahibliyi edən Sevastopol limanındakı təsisatların kirayə müddətinin 2042-ci ilə qədər uzadılmasını nəzərdə tutan müqavilə idi. Bunun qarşılığında isə, Rusiya Ukraynaya satdığı qazın qiymətində 30% endirim etmişdi. Yanukoviç isə bildirdi ki, bu addım onun, Rusiya ilə münasibətləri yaxşılaşdırmaqla bağlı verdiyi seçki vədlərinə bir cavab idi və Ukraynanın enerji tədarükündəki problemləri həll etməyə istiqamətlənmişdi. Bu müqavilə Rusiya üçün diplomatik bir qələbə kimi görünürdü. Daha dəqiq desək, bu müqavilə Rusiyaya Ukraynada öz mövcudluğunu qoruyub saxlamağa və daha da uzatmağa imkan vermişdi. Qazın qiymətində edilən endirim isə, Qazpromun həmin dövrdəki maliyyə sıxıntılılarına baxmayaraq, elə də böyük itki deyildi və Rusiya növbəti 25 illik kirayə müddəti üçün bunu ödəməyə hazır idi. Bu müqavilə göstərdi ki, müxalif mövqelərin etirazlarına və Qərbdən gələn reaksiyalara baxmayaraq, Yanukoviç, daha da irəli getməyə və Rusiyanın ehtiyaclarını qarşılamağa hazır idi. O, düşünürdü ki, Rusiyanın Krimda öz mövcudluğunu qorumaq kimi simvolik ehtiyacına cavab verməklə həm qazın qiymətində endirim əldə edəcək, həm də iqtisadi üstünlük qazanacaq ([139], pp. 3-4).

Yanukoviçin prezident seçilməsinin və Rusiya ilə Xarkov müqaviləsini imzalamasının ardından Ukraynanın Rusiya Federasiyasına tamamilə təslim olduğu ilə bağlı müzakirələr davam edirdi ([55], ss. 271-272). Lakin Yanukoviç hər nə qədər Rusiya yönümlü siyasət aparsa da, bəzi məsələlərdə fərqli mövqedən çıxış edirdi. Bunu üç əsas proseslə izah etmək olar: Birincisi, Yanukoviç Rusiyanın uzun müddət əldə etməyə çalışdığı Ukrayna təbii qaz boru kəmərləri üzərində Qazpromun pay sahibi olması istəyini rədd etmiş; İkincisi, Rusiya Federasiyasının Ukraynanın Gömrük Birliyinə üzv olması istiqamətindəki təzyiqlərini yatırmış; Üçüncüsü, KTMT çərçivəsindəki təşəbbüslərə qatılmamışdır. Bunlarla yanaşı, 2010-cu ildən sonra iki tərəf arasında xüsusilə enerji sahəsində bir çox qarşıdurma da baş vermişdir.

Ukraynanın Rusiya ilə münasibətləri müəyyən qədər yaxşılaşsa da, bundan sonrakı dövrdə Ukraynanın Avropa İttifaqı ilə yaxınlaşmaq cəhdləri iki ölkə arazında ziddiyətlərin artmasına, münasibətlərin pisləşməsinə və daha kəskinləşməsinə gətirib çıxarmışdır. Bu proses 2013-cü ildə baş verən və 2014-cü ili ərzində davam edən Ukrayna böhranı idi. İki dövlət arasındakı diplomatik münasibətlər bu illərdə ən aşağı səviyyədə olmuşdu. Belə ki, Ukrayna bu illərdə Avropa İttifaqı ilə Əməkdaşlıq müqaviləsi imzalamaq və Avropaya inteqrasiyanı daha da dərinləşdirmək niyyətində idi. Şərqi Tərəfdaşlığı layihəsi ilə Avropa Birliyi, üzvlük perspektivi vermədən Şərqi Avropadan Qafqaza qədər uzanan ərazilərdə yerləşən ölkələrlə yeni əməkdaşlıq müqavilələrinin imzalanması yolu ilə sərbəst ticarət, mərhələli şəkildə vizanın ləğv olunması, ortaq xarici və təhlükəsizlik siyasəti, elm və mədəni sahələrdə əməkdaşlığın genişləndirilməsi, ətraf və sərhəd nəzarəti, təhlükəsiz daşınma kimi sahələrdə əməkdaşlıq etməyi hədəfləmişdi. Lakin , 21 noyabr 2013-cü ildə Litvanın paytaxtı Vilynisdə keçiriləcək AB Şərqi Tərəfdaşlığı sammitinə bir həftə qalmış, Ukrayna dövlət başçısı Yanukoviç Avropa Birliyi ilə Əməkdaşlıq müqaviləsi Hazırlıqlarını həyata keçirən Komissiyanın fəaliyyətini dayandırdığını deyir və Ukraynanın bu prosesdən çəkildiyini açıqlayır. Bütün bunlar Ukrayna-Avropa Birliyi münasibətlərində böhranın yaranmasına səbəb olur. Təbii ki, bu Rusiyanın

təzyiqi ilə baş vermişdi ([156], vol. 10). Eyni zamanda, Yanukoviç hökuməti Rusiya ilə siyasi, iqtisadi və hərbi yaxınlaşma qərarı almışdır. Yanukoviç və Putin arasında keçirilən görüşdən sonra Rusiya Ukraynaya 15 milyon dollarlıq kredit verdiyini və ixrac etdiyi təbii qazın qiymətlərində 30% endirim etdiyini bildirmişdi. Baş verən bu siyasi proseslər Ukraynanın daxili siyasətinə də təsirsiz qalmamış, ölkədə Maydan etiraz aksiyaları başlamış və Krımın və Şərqi Ukraynanın Rusiya tərəfindən ilhaq edilməsinə gətirib çıxarmışdır.

Ukraynanın Avropa Birliyi ilə imzalanacaq Əməkdaşlıq müqaviləsindən son anda imtina etməsi ölkə daxilində siyasi gərginliyə səbəb olmuşdu. Çünki, Avropa Birliyi ilə aparılan bu danışıqlar siyasi təzyiq və maliyyə sınıtıması altında yaşayan xalqa bir ümid olmuşdu. Bu proseslərin dayandırılması səbəbilə küçələrə çıxan ukraynalıların başlatdığı etiraz nümayişləri getdikcə daha artırdı və ölkəni vətəndaş müharibəsinə sürükləyirdi. Maydan meydanı 2013-cü ilin dekabr ayında 800.000 etirazçı tərəfindən işğal edilmiş və bu hadisə Ukrayna tarixində ən böyük qiyam kimi qalmışdır. Bu hadisələr Maydan hadisələri adı ilə yadda qalmışdı. Ölkənin bir çox hissəsində minlərcə insanın etiraz etdiyi prezident Yanukoviç isə istefa vermək məcburiyyətində qaldı. Maydan hərəkatının və baş verən bu proseslərin ardınca Rusiya onun maraqlarına zidd hərəkat etdiyi və bu bölgədəki maraqlarına təhlükə hiss etdiyi üçün “sərt güc”-dən istifadə edərək, Ukraynanın bir hissəsini hərbi nəzarət altına aldı. Bununla da Krım böhranı yaşandı [5] .

2.2.2. Putin dövründə Rusiya – Ukrayna arasında iqtisadi münasibətlər

Rusiya Federasiyasının yeni prezidenti Putin hakimiyyəti dövründə Rusiya ilə Ukrayna arasındakı iqtisadi münasibətlər həm ikili münasibətlər çərçivəsində, həm də MDB çərçivəsində reallaşdı. Bu dövrdə Rusiya və Ukrayna arasındakı ikili iqtisadi münasibətlərə nəzər yetirsək, bu münasibətlərin MDB çərçivəsindəki

münasibətlərdən daha yaxşı səviyyədə olduğunu görə bilərik. Çünki, Rusiyanın ən çox ehtiyac duyduğu məhsullar Ukraynanın əsas ixracat məhsullardır. Rusiya iqtisadiyyatı içərisində yer alan məhsullara baxdıqda, bu məhsulların böyük bir hissəsinin Ukraynadan idxal olunduğunu demək olar. Rusiyanın idxalatında taxıl məhsulları, mineral maddələr, yanacaq və enerji məhsulları, kimya məhsulları, kağız məhsulları, tekstil məhsulları, qiymətli daşlar və mədənlər, mədən məhsulları, maşın, avadanlıq və avtomat kimi məhsulları yer alır. Ukraynadan xüsusilə taxıl, kimya məhsulları, kağız məhsulları və mədən məhsulları idxal edilməkdədir. Ukraynanın tələb etdiyi xam maddələr - qaz, neft, mədən yağı, nüvə yanacağı və maşın mühəndisliyi məhsulları Rusiyadan idxal olunur. Rusiya və Ukrayna iqtisadiyyatları bir birilə bağlıdır. Ancaq Ukrayna iqtisadiyyatı daha çox Rusiya iqtisadiyyatından asılıdır. İki ölkə arasındakı iqtisadi əməkdaşlığı inkişaf etdirmək üçün tərəflər öz aralarında Dostluq Müqaviləsi kimi müxtəlif müqavilələr imzalamışdılar. Onlar arasındakı ticarət həcmi 2002-ci ildən etibarən artmağa başlamışdır. Ukrayna Rusiyanın beşinci ən böyük ticarət ortağı olmuşdur ([77], s. 87).

Putinin ölkənin iqtisadi siyasətində önəm verdiyi əsas məsələlərdən biri inteqrasiyanın daha da dərinləşdirilməsi və xüsusilə “yaxın çevrə” ölkələrini Rusiya ilə iqtisadi inteqrasiyaya cəlb etmək idi. Bu baxımdan Putin tərəfindən başlatılan ilk böyük regional inteqrasiya addımlarından biri Avrasiya İqtisadi Birliyi idi. Bu, beynəlxalq sistemdə Rusiyayı yenidən “böyük güc” mövqeyinə gətirməyi nəzərdə tutan və planlaşdıran, Rusiyanın xarici siyasətindəki önəmli dəyişikliklərdən biri idi. Avrasiya İqtisadi Birliyinə Rusiya, Belorusiya, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Tacikistan daxil idi. Bu birliyin yaradılması ilə bağlı müqavilə 2000-ci il 10 oktyabrda imzalanmış və 2001-ci il 30 may tarixində üzv ölkələr tərəfindən təsdiqlənərək, qüvvəyə minmişdir ([31], s. 339). Avrasiya İqtisadi Birliyinin əsas məqsədi üzv ölkələr arasında sərbəst ticarət zonasının yaradılması, ortaq gömrük tarifinin formalaşdırılması, qeyri-tarif qaydaları üçün ümumi bir sistemin yaradılması idi. Rusiya üçün, Ukraynanın bu layihəyə qatılması böyük önəm daşıyırdı və bu məqsəd

Rusiyanın daha öncəki cəhdləri ilə qarşılaşdırıldığında daha tutarlı və məqsədli şəkildə izlənilirdi. Məsələn, müxtəlif görüşlərdə və yığıncaqlarda, Putin Ukrayna prezidentinə güclü siyasi dəstəyini göstərirdi. Buna misal kimi, 2003-cü ildə Putinin, Ukrayna MDB-nin tam üzvü olmasa belə, Ukrayna prezidentinə MDB Dövlət Başçıları Şurasının sədrliyini təklif etməsini göstərə bilərik. Ukraynanı həvəsləndirmək üçün bir sıra iqtisadi addımlar da atılırdı. Rusiya, Ukraynaya Rusiya ilə olan sərbəst ticarətdə bahalı istisnaları aradan qaldırmağı və birliyə üzv olacağı təqdirdə, mövcud olan vergi mübahisələrini həll etməyi təklif edirdi. Ukraynanın bu güzəştlərdən əldə edəcəyi gəlir isə 400-450 milyon dollar civarında qiymətləndirilirdi [92] .

Bu təkliflər Ukrayna prezidenti Kuçmanın Rusiyanın regional planlarına qatılmasına yol açdı. 2002-ci ilin mart ayında , o, Ukraynanın AİB-də müşahidəçi olmaq istəyini bəyan etdi və bu qərar 2002-ci ilin may ayında Putin ilə keçirilən görüşdə rəsmiləşdi. Rusiya rəhbərliyindəki inteqrasiya layihələrinə qoşulmaq üçün ümumi öhdəlikdən qaçan Kuçma, bunu etməklə , müəyyən iqtisadi mənfəətlərin təmin edilməsinə və ölkə daxilindəki populyarlığının artmasına ümid edirdi. Rusiyanın hakim mövqeyini və geniş əhatəli hədəflərini nəzərə alan Kuçma, rəsmi mövqeyi və açıq öhdəlikləri olmayan assosiativ üzv olmağa razı oldu ([121], vol. 8).

Ukraynanın AİB ilə bağlı qərarı Kremlin gözləntilərinə cavab vermədiyi və iqtisadi əməkdaşlıq istənilən səviyyədə olmadığı üçün, Rusiya yeni bir iqtisadi layihə təklif etdi. Rusiya, Qazaxıstan, Belorusiya və Ukraynanın daxil olmasını nəzərdə tutan yeni iqtisadi təşkilatın formalaşdırılması planı 2003-cü ilin fevral ayında elan olundu. Bu plan “Vahid İqtisadi Zona”-nın yaradılmasını nəzərdə tuturdu və bu layihə Avrasiya İqtisadi Birliyi layihəsini bir müddət arxa plana atmışdı. Burada əsas məqsəd dövlətüstü xüsusiyyətlərə sahib olan, ortaq bir tənzimləmə orqanı tərəfindən nəzarət olunan ümumi iqtisadi məkanın yaradılması idi. Rusiya üçün bu, valyuta birliyi də daxil olmaqla, dərin iqtisadi inteqrasiyaya aparan bir yol idi. Ukraynada bu təkliflər həm siyasi elitalar, həm də ekspert qrupları içərisində daxili müzakirələrə səbəb oldu.

2004-cü ildə Ukraynada baş verən “Narncı İnkilab”-dan sonra ölkənin başına keçən Viktor Yuşenko rəhbərliyi Qərbə meyilli mövqe sərgilədiyi üçün, Vahid İqtisadi Zona layihəsindən geri çəkilməmişdir. Qeyri-müəyyən hədəfləri olan Ümumi İqtisadi Zona-ya üzv olmaq, Rusiya ilə yenidən inteqrasiyanı nəzərdə tutan bir öhdəlik kimi görülürdü. Bundan sonra Rusiya, arxa plana atdığı Avrasiya İqtisadi Birliyi layihəsinə yenidən önəm verməyə başladı ([77], s. 86).

2006-cı ildə Rusiyanın təşəbbüsü ilə başqa bir iqtisadi layihə olan Gömrük Birliyi layihəsi təklif olundu. Rusiya, Belorusiya və Qazaxıstanın iştirakı ilə 16 avqust 2006-cı ildə danışıqlara başlanıldı. AİB-nin digər üzvləri iqtisadi vəziyyətlərini bərpa etdikdən sonra, gömrük birliyinə üzv ola bildilər. Bu layihə həmin üç ölkə arasında 19 dekabr 2009-cu ildə reallaşdırılmış və birinci mərhələsi 1 yanvar 2010-cu ildə qüvvəyə minmişdir. Bu ölkələr arasında gömrük vergilərinin və digər iqtisadi məhdudiyyətlərin aradan qaldırılması nəzərdə tutulmuşdu ([27], ss. 479-482). Bundan sonra Ukraynanın da bu gömrük birliyinə daxil edilməsi planlaşdırılmışdı. Belə ki, Rusiya Ukrayna üçün yenilənmiş və daha geniş olan bir inteqrasiya təklifi etdi. AB-Ukrayna arasında Əməkdaşlıq Müqaviləsinin imzalanması ilə bağlı müzakirələrin gündəmdə olduğu bu ərəfədə, 2011-ci ildə Rusiya Ukraynanı Gömrük Birliyinə qoşulmağa dəvət etdi. Daha sonralar isə bu inteqrasiyanın nəticəsi kimi Gömrük Birliyinin 2012-ci ildə Vahid İqtisadi Zonaya, 2015-ci ildə isə Avrasiya İqtisadi Birliyinə çevrilməsi proqramlaşdırılmışdı. Layihə üçün Ukraynanın bura qatılması olduqca vacib idi və Rusiya bunu reallaşdırmaq üçün Ukraynaya bir sıra təkliflər də edirdi. Rusiya bildirdi ki, əgər Ukrayna Avrasiya layihəsinə qatılarsa, bu zaman sərbəst ticarətlə yanaşı, həm də təbii qazın qiymətlərində də endirim əldə edəcək (hər min kub metrə görə 425 dollardan 268 dollara qədər endirim). Yanukoviç Ukraynanın üzvlüyünə dair mövqeyini bu şəkildə açıqladı: “Ukrayna öz seçimini etdi. Ukrayna artıq ÜTT-na daxil oldu və bu təşkilatın prinsiplərinə uyğun olaraq inkişaf etməyi hədəfləyir. Ona görə də Gömrük İttifaqına qoşulmaq artıq imkansızdır” ([108], s. 690).

Bununla yanaşı, Ukraynanın müstəqilliyinə önəm verən Yanukoviç, Rusiyanın bu integrasiya layihəsinə üzv olmaq əvəzinə, Rusiya ilə “strateji iqtisadi əməkdaşlıq” üçün üçüncü bir yol axtarmaq istədi. Ukrayna rəhbərliyi, Ukraynanın Gömrük Birliyi ilə ticarət şərtlərinin yaxşılaşdırılmasının üstünlüklərindən istifadə etməsi üçün, “3+1” modelini (yəni Rusiya, Belorusiya, Qazaxıstan və Ukrayna) təklif etdi. Lakin, Ukraynanın bu təklifi Rusiya tərəfindən rədd edildi. Çünki, Rusiya Ukraynanın istədiyi xüsusi iqtisadi mənfəətlərin qarşılığında daha böyük hüquqi öhdəliklər əldə etmək istəyirdi ([108], s. 691). Ukraynanın müdafiəsizliyini zəifliyini nümayiş etdirmək üçün, Rusiya 2013-cü ilin yazında ticarət müharibəsi başlatdı. Ukraynanın ixrac etdiyi məhsullar Ukrayna-Rusiya sərhədində daha uzun müddətli və daha detallı şəkildə yoxlanılırdı. Bu isə Ukrayna ixracatçıları üçün çox böyük itkilərə səbəb olmuşdu. Ancaq bu addım belə, Ukraynanı Gömrük İttifaqına qoşulmağa inandırmaq üçün kifayət etmirdi.

Bu dövrdə Ukrayna daha çox Qərbdə doğru integrasiya etməkdə maraqlı idi. Bu məqsədlə, 2013-cü ilin payızında Yanukoviç 2013-ci ilin noyabrında Vilnüsə keçirilən Şərqi Tərəfdaşlığı sammitində Avropa Birliyi ilə Əməkdaşlıq Müqaviləsinə imza atmağa hazır olduğunu bildirdi. Rusiya isə Ukraynanın Aİ ilə integrasiyasını dayandırmaq üçün Ukraynaya qarşı olan iqtisadi tələblərini yumşaltdı. Moskva Ukraynanın rəhbərliyinə Aİ ilə Əməkdaşlıq Müqaviləsinə imzalamaması üçün əhəmiyyətli iqtisadi dəstək göstərməyə razılıq verdi. Bununla bağlı müqavilə 2013-cü ilin oktyabr-noyabr aylarında Yanukoviçlə Putin arasında keçirilən gizli görüşlər zamanı imzalandı. Bundan sonra isə Ukraynada Yanukoviçə qarşı kütləvi etiraz aksiyaları başlamışdı ([108], s. 692).

Avrasiya İqtisadi Birliyinin yaradılması istiqamətində Gömrük Birliyi 2012-ci ildə Vahid İqtisadi Zonaya çevrilmiş və daha sonra eyni ildə Avrasiya İqtisadi Birliyi Komissiyası formalaşdırılmışdır. Genişlənmə məsələsi qurulduğu andan etibarən Birliyin əsas prioritetləri sırasında yer almışdı. 29 may 2014-cü ildə isə Rusiya, Qazaxıstan və Belorusiya mərkəzi Astana olmaqla “Avrasiya İqtisadi Birliyi”-nin

əsasını qoyan müqaviləni imzalamışdılar. 2015-ci ildən etibarən Avrasiya İqtisadi Birliyi, Avrasiya İqtisadi Topluluğu'nun yerini almalı idi. 2015-ci ilin yanvar ayında malların, xidmətlərin, sərmayenin və işçi qüvvəsinin sərbəst hərəkət etməsini hədəfləyən Birliyin əsas məqsədləri bunlar idi : qlobal bir böhranın mənfi nəticələrini birlikdə çalışaraq yox etmək; üzv ölkələrin xarici bazarlardakı ortaq maraqlarının reallaşdırılmasını təmin etmək; gömrük birliyi və ortaq iqtisadi bazar formalaşdırmaq. (www.eurasiancommission.org). Avrasiya İqtisadi Birliyinin gələcək planları içərisində Ukrayna da vardı. Lakin 2014-cü il 27 iyun tarixində Ukrayna Avropa Birliyi ilə əməkdaşlıq müqaviləsini imzalamaqla, gələcəkdəki siyasətini Rusiyadan fərqli bir müstəvidə formalaşdırmaq istədiyini açıq şəkildə ortaya qoymuşdu ([4], ss. 29-31).

Rusiya Ukrayna arasındakı münasibətlərdə enerji məsələsi də mühüm məsələlərdən biri idi. Ukrayna iqtisadiyyatı üçün həm Rusiyanın Ukraynaya təbii qaz tədarükü, həm də Rusiya qazının Ukrayna ərazisindən keçərək Avropaya nəql olunması olduqca vacib idi. Buna baxmayaraq, Rusiya və Ukrayna arasında enerji sahəsində bir sıra qarşıdurmalar da yaşanırdı. Bu qarşıdurmалardan biri 2006-cı ildə yaşanmış qaz böhranı idi.

Rusiya Ukrayna arasında yaşanan təbii qaz böhranı xüsusilə enerji sahəsində və daha dəqiq təbii qaz mövzusunda Avropa ölkələrinin Rusiyaya olan güvənini sarsıtmışdı. Rusiya Ukrayna böhranını tarixi perspektivdən araşdırsaq, bu zaman problemin əslində sadəcə Rusiya ilə Ukrayna arasındakı enerji sahəsində yaşanan qarşıdurmалardan və ya yalnız iqtisadi məsələlərdən irəli gəlmədiyini görə bilərik. Krizin arxasında duran əsas məsələlərdən biri Rusiya ilə Ukrayna arasında yaşanan siyasi problemlər olmuşdur. Xüsusilə, Nəvinci İnqilabdən sonra Rusiya Ukraynaya dərs vermək istəmiş və hələ də Sovet İttifaqı düşüncəsi ilə “Böyük Qardaş” olaraq Ukraynanı özündən asılı etmək və ya bu asılılığı artırmaq məqsədilə bir sıra cəhdlər etmişdir. Rusiya Ukraynaya qarşı təzyiqli vasitəsi kimi qazdan istifadə etmək qərarına gəlmişdir. Ancaq bu təzyiqli vasitəsi yalnız Ukraynaya deyil, Həm də Avropa Birliyi

bloku ölkələrinə də təsirsiz qalmamışdır. Rusiya Ukrayna təbii qaz böhranında enerjinin sadəcə bi sahədə deyil, bir çox sahələrdə hər iki ölkəni böhrana apardığı görülmürdü. Bu problemlər əsasən özünü, təbii qazın nəqlində, tranzit haqqında, qiymətdə və miqdar mövzusunda göstərirdi ([21], ss. 157-158).

2005-ci ilin əvvəllərində Qazprom qazın qiymətinin artırılması ilə bağlı Ukrayna ilə danışıqlara başladı. Ukrayna isə iki tərəf arasındakı mövcud razılaşmanın 2009-cu ilə qədər aşağı qiymətlə qaz satışına təminat verdiyini bildirdi. 2005-ci ilin ortalarında Qazprom qiymət artımı edərək, hər min kub metr üçün 160 dollar tələb etməyə başladı. 2005-ci ilin sonlarında isə bu qiymət hər min kub metr üçün 230 dollara qədər qalxdı. 2005-ci ilin dekabr ayında Putin , Rusiyanın Ukrayna ilə “qardaşlıq əlaqələri”-ni nəzərə alıb, yüksək qiymətli qaza görə ödəmə etmək üçün Ukraynaya kredit verməyi təklif etdi. Ukrayna bu təklifi rədd etdikdən sonra, Rusiya dövlət kanalı, Putin və Qazpromun başçısı Aleksey Millerin dekabr ayının 31-də Ukraynaya qaz tədarükünün kəsilməsi ilə bağlı razılığa gəldiklərini göstərdi. Belə olan halda, Ukrayna isə Qazpromun avropalı müştərilər üçün nəzərdə tutduğu qazın müəyyən hissəsindən istifadə etdi və bundan sonra, Qazprom Ukraynanı oğurluq etməkdə və etibarsız tranzit ölkə olmaqda günahlandırdı. Ukrayna isə, tranzit haqqı olaraq nəğd pul əvəzində qaz almağa uzun müddət davam edəcəyini və ya Türkmənistandan gələn təbii qazın alınacağını müxtəlif yollarla müdafiə edirdi ([127], pp. 2-3).

Bu qaz böhranından sonra , Ukrayna hər min kub metr üçün Rusiyaya 230 dollar ödəmək məcburiyyətində idi. Bununla yanaşı, tranzit haqqı qiymətində isə Avropaya gedən təbii qazın hər min kub metri üçün Ukrayna, Rusiyadan 0.56 dollar çox tranzit haqqı almağı qəbul etdirmişdir. Bu krizdən sonra, Rusiya iqtisadi qələbə ilə yanaşı , siyasi qələbə də əldə etmişdir. Bu proseslər isə Ukraynanı siyasi böhrana aparmış və qaz böhranı Ukrayna hökumətinin devrilməsinə səbəb olmuşdur ([21], s. 158).

Qazın Avropalı müştərilərə çatdırılması məsələsində yaranan problemlər etiraz nümayişlərinin başlanmasına səbəb oldu və Qazprom 2006-cı ilin yanvarın 2-də boru kəmərlərinin axınının bərpa etdi. Rusiya Hökuməti və Qazprom dərhal yanvarın 4-də Ukrayna ilə müvəqqəti razılığa gəldilər. Bu, 2006-cı ilin aprel ayına kimi Ukraynaya olan qaz təchizatının təmin edilməsi ilə bağlı idi. Müqaviləyə əsasən, Ukrayna tərəfindən qazın alınması RosUkrEnergo adlı vasitəçi şirkət tərəfindən təmin edilməli idi. Bu firma, Orta Asiyadan alınan qaz üçün daha aşağı qiymət və Rusiyadan alınan qaz üçün daha yüksək qiymət ödəyir ([127], pp. 2-3). Belə ki, Ukrayna Qazaxıstan və Türkmənistandan alacağı hər min kub metr təbii qaz üçün 95 dollar ödəməli idi. Kiyev illik tükətdiyi 58 milyard kub metr qazın böyük hissəsini, yəni 40 milyard kub metr qazı bu iki ölkədən alacaqdı. Rusiya isə bu qazın Ukraynaya axışına mane olmayacaqdı. Ukrayna daxili istehlakında çatışmayan 18 milyard kub metr qazı isə ya öz mənbələrindən, ya da yetərsiz olduğu halda 230 dollar ödəməklə Rusiyadan əldə edəcəkdi [30] . Müqavilə həmçinin, Ukraynaya daha yüksək tranzit haqqı ödəmələri təklif edirdi (nəğd olaraq, qaz olaraq yox). Bununla, böhranlı vəziyyət müəyyən qədər bərpa olundu. Putin , bu müqaviləni “real bazar münasibətləri” kimi dəyərləndirdi və bildirdi ki, bu müqavilə gələcək illərdə Rusiya enerjisinin daha təhlükəsiz və stabil şərtlərlə Avropalı ortaqlarına çatdırılmasını siğortalayacaq.

Bu hadisələrdən sonra iki ölkə arasında böhranların sayı daha da artırdı. Rusiya ilə Ukrayna arasında münasibətlərin pisləşməsi bir çox sahələr yayılmış, hətta Rusiya Ukraynadan ət alınmasını da dayandırmışdır. Bütün bunlarla yanaşı, hərbi baza mövzusunda da mübahisələr meydana gəlmişdir. Rusiyanın burdakı əsas məqsədi Ukraynanı tamamilə psixoloji baxımdan çökdürmək və siyasi olaraq cəzalandırmaq idi. Putin rejimi yaşanan qaz böhranının ilə ABŞ və Yuşenkoya özünün strateji maraqlarını əsas tutacağını bildirdi. Rusiyadan enerji mənbəyinə görə asılı olan Avropa Birliyinə də Ukrayna və Belorusiya mövzusunda ehtiyatlı olmaları mesajını verdi. Buna görə də, Rusiya Ukrayna arasında yaşanan təbii qaz böhranının əsasında duran əsas səbəblər iqtisadi deyil, siyasi səbəblərdir.

Bu siyasi motivlər özünü daha çox 2009-cu il böhranında göstərdi. 2008-ci ilin avqust ayında Rusiyanın Gürcüstanla olan müharibəsi zamanı Ukraynanın Gürcüstan mövqeyindən çıxış etməsi və bu yöndə siyasət aparması Rusiyanı qəzəbləndirmişdi. 2009-cu il enerji böhranında Rusiya Ukraynanı 2 milyard dollarlıq bir borcu ödəməməkdə günahlandırmışdı. Rusiyaya görə, böhran sırasında gündə ortalama 120 milyon dollar zərər olmuşdur. Ukrayna isə Rusiyaya olan 2 milyard dollarlıq borcu 2008-ci ilin sonuna qədər ödəməyəcəyini açıqlamışdı. Eyni zamanda, Rusiya Ukraynaya endirimli qiymətlərlə təbii qaz verməkdən də imtina etdiyini bildirmişdir. İki ölkə arasındakı təbii qazın qiymətini isə Rusiya 418 dollar olaraq müəyyənləşdirmişdir. Bunun ardınca isə Ukrayna qazın nəqlini tamamilə dayandırdığını açıqlamış və Avropaya qaz nəqlini də saxlamışdır. Ukrayna Avropaya gedən 4 klapanı birdən bağlamışdır. Rusiya da öz növbəsində buna cavab olaraq, Ukraynaya gedən qazı Ukraynanın qaz oğurlaması iddiası ilə bağlamışdı. Ukrayna tərəfindən oğurlandığı iddia edilən qazın dəyəri isə 614 milyon dollar civarında hesablanmışdır [50].

Ukrayna Rusiya arasında yaşanan bu qaz böhranlarında hər iki dövlətin öz maraqları vardır. Ukrayna bu böhrana Avropa ilə Rusiyanı qarşı qarşıya gətirməyə çalışırdı. Həmçinin, Ukrayna Avropaya Rusiyanın etibarlı bir mənbə olmadığını da göstərmək istəyirdi. Lakin, bununla yanaşı Ukrayna həm də özünün etibarsız bir tranzit ölkə olduğunu da göstərmişdi. Rusiya isə əslində Ukrayna liderlərini, öz xalqını soyuqda qoyan bir lider mövqeyinə gətirərək, daxili siyasətdə qarışıqlığın yaranmasında maraqlı idi. Çünki, Rusiya Ukraynadakı Narıncı İnkilab heyətinin tamamilə iqtidardan getməsini istəyirdi. Prezident Putin də təbii qaz böhranı ilə əlaqədar olan açıqlamalarında tez tez Narıncı İnkilaba və onun heyətinə ismarıq göndərirdi. Ukraynanın böhran sırasında belə soyuqqanlı davranmasının səbəblərindən biri də öz depolarının enerji ilə dolu olması idi [50].

2009-cu il qaz böhranında əsas bəhanə kimi təbii qazın qiyməti göstərilmişdir. Rusiya tərəfi Ukraynadan təbii qaza görə daha çox pul ödənilməsini tələb edirdi.

Ukrayna hər min kub metr üçün 179.5 dollardan əlavə 30.5 dollar ödəməklə yekun olaraq 210 dollar ödəyəcəyini bildirmişdir. Rusiya isə bunu qəbul etməmiş və 250 dollarlıq bir qiymət müəyyənləşdirmişdir ([21], s. 162). Ukrayna isə təbii qazla bağlı bu müzakirələrdən yayınmışdır. Rusiya da buna cavab olaraq, qiyməti əvvəlcə 418 dollara, daha sonra 450 dollara qaldırmışdır. Rusiya Ukraynanın borcunun 2.2 milyard dollar olduğunu desə də, Ukrayna bu borcun həcmnin 1.5 milyard dollar dəyərində olduğunu təkid edirdi.

2009-cu il 19 yanvarda Avropa Birliyinin də təkidi ilə Ukrayna ilə Rusiya danışıqlara başladılar. Tərəflər arasına 10 illik bir təbii qaz müqaviləsi imzlandı. Əldə olunan razılığa əsasən Rusiya təbii qazın qiymətində 20% endirim etməli idi, yəni Ukrayna Avropa dövlətlərinin təbii qaz üçün ödədiyi qiymətdən 20% az ödəmə edəcəkdi. Öz növbəsində Ukrayna da tranzit qiymətlərində artım edilməsi tələbindən imtina etməli idi. 2009-cu ilin 20 yanvar tarixindən etibarən Qazprom Ukraynaya təbii qaz nəqlini klapanları açaraq yenidən bərpa etdi ([41], s. 10).

Rusiya növbəti dəfə öz enerji gücündən təzyiq vasitəsi kimi 2014-cü ildə istifadə etdi. Belə ki, 2013-cü il 22 noyabr tarixində rusiya meylli Ukrayna hökumətinin Avropa Birliyi ilə Əməkdaşlıq Müqaviləsini imzalamaqdan imtina etməsindən sonra, ölkə daxilində başlayan etirazlar və nümayişlər nəticəsində hökumət devrilmişdi. Narıncı İnqilab adını alan rəhbərlik iqtidara gəlir. Bu vəziyyətdən narahat olan Rusiya isə yenidən sahib olduğu enerji gücünü təzyiq vasitəsi kimi istifadə edir. Krımın da ilhaq edilməsinin ardınca, Rusiya 18 AB ölkəsinə yazdığı məktubda, Ukraynanın təbii qaz borcunu ödəmədiyini bildirmiş və təbii qazın kəsilməsi ehtimalı ilə bağlı AB ölkələrini təhdid etmişdir [35] . Bu mövzuda ciddi olduğunu sübut etmək üçün isə Rusiya, 16 iyun 2014-cü ildə Ukraynaya təbii qazın nəqlini dayandırmışdır. 4.5 milyard dollar olan borcun, 1.95 milyard dollarının ödənilməsi üçün verilən müddət başa çatdığına görə bu addımın atıldığı bildirildi. Rusiya Ukrayna arasında yaşanan təbii qaz böhranının əsasında iqtisadi bəhanələr dayansa

da, baş verən bu proseslər nəticəsində əsl səbəbin məhz siyasi güc uğrunda mübarizə olduğunu görmək olar [61].

III FƏSİL. RUSIYA - UKRAYNA ƏLAQƏLƏRİNDƏ KRİM BÖHRANI

3.1. Krım böhranının formalaşması

XX əsrin sonlarında SSRİ-nin süqut etməsi ilə Rusiyanın da böyük güc statusu başa çatmışdı və ABŞ-ın üstün olduğu Qərb bloku qalib gələn tərəf olmuşdu. Bu zaman Rusiya SSRİ dövründə digər dövlətlər üzərində sahib olduğu bir çox üstün mövqelərini, o cümlədən Qaradənizdəki geostrateji üstünlüyünü də itirmişdi. Rusiya bu itki ilə barışmaq istəmir və hər fürsətdə özünün əvvəlki üstünlüyünü bərpa etməyə çalışır. Eyni zamanda keçmiş SSRİ-də bir çox dövlətlərin ərazisində yaşayan rus xalqı isə itirilən torpaqlarda ikinci sinif mövqeyinə düşmüşdü. Postsovet ölkələri sırasında Ukraynanın , xüsusilə də Krım ərazisinin itkisi ruslar üçün sadəcə torpaq itkisi deyildi, bu həm də tarixi əlaqələrin və milliyətçi qrupların ən həssas nöqtəsini təşkil edən bir itki idi. Rusiya xüsusilə də Krımın itkisi ilə barışmaq istəmirdi. Krım ilə bağlı çıxışında Rusiya prezidenti Vladimir Putin Krımın Rusiya üçün önəmini belə izah etmişdi: “ Qüdsdə yerləşən Məbəd Dağı müsəlmanlar və yəhudilər üçün nə qədər müqəddəsdirsə, Krım da bizim üçün elə müqəddəs dəyər daşıyır” [141].

Rusiya keçmiş SSRİ ölkələri ilə münasibətlərində öz maraqlarını qorumaq və bu coğrafiyada öz üstünlüyü bərpa etmək üçün həmin ərazilərdə yaşayan rus azlıqlardan bir vastiə kimi istifadə edirdi. Etnik azlıqlardan istifadə etmək siyasətini Rusiya Ukrayna-Krım məsələsində də tətbiq etdi. Rus azlıqları daha çox Ukraynanın cənub və şərq bölgələrindəki şəhərlərdə məskunlaşmışdır. Bu regional fərqliliklərin əsasında tarixi proseslər, iqtisadi strukturların fərqliliyi, etnik mənsubluq və dini fərqliliklər dayanır. Dini perspektivdən baxıldıqda Qərbi Ukraynanı Şərqdən ayıran bir başqa xüsusiyyət isə burada katolik nüfuzun üstünlük təşkil etməsidir. Şərqdə isə pravoslav məzhəbi üstündür. Tarixi baxımdan fərqliliyin ən kəskin nöqtəsi isə milliyətçi adlandırılan Qərbi ukraynalıların özlərini Avropalı olaraq görməsidir. Şərqi ukraynalılar isə rus əsilli və ya əksəriyyəti ruslaşmış bir nüfuz olduğu üçün, özlərini

Avrasiyalı olaraq görülür. Bunlara əsasən, Ukraynanın heterogen quruluşa mənsub olan bir nüfuza sahib olduğunu qeyd etmək olar. Onlar arasında mövcud olan bu fərqliliklər Krım böhranı yaşandıqdan sonra özünü seperatçı hərəkatların başlamasında və bu ərazilərin Ukraynadan ayrılmasında göstərdi ([57], c. 2, ss. 74-77).

Krım Rusiya üçün çox böyük geostrateji əhəmiyyətə malik olan bir ərazidir. Bu geostrateji əhəmiyyət özünü coğrafi və hərbi aspektlərdə göstərir. Hələ ötən əsrlərdə Krım və Qara dəniz regionu öz coğrafi şərtlərinin əlverişli olması səbəbilə, Rusiyanın isti dənizlərə çıxabilməsi üçün ən uyğun bölgə idi. Rusiyanı əhatə edən digər dənizlərdən fərqli olaraq, Qaradəniz qışda donmur və burada gəmilərin hərəkatı mümkündür. Qaradənizə Ukrayna ərazisindən keçərək tökülən Dnepr və Dnestr çayları ticarət gəmiləri üçün əlverişli olduğundan, tarix boyunca Rusiya üçün də strateji əhəmiyyətə malik olan su yolları olmuşdur. Bu regionun Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsinin bir digər səbəbi isə ondan ibarətdir ki, Qaradəniz Rusiyanın mərkəzinə yönələ biləcək hər hansı bir quru əməliyyatı üçün ən uyğun çıxış nöqtəsidir. Krım yarımadası da bu bölgədə yerləşən önəmli bir ərazidir və Qaradənizin kilidi adlanır. Krım burada bir növ qala rolunu oynayır və bu qalaya nəzarət edən Ukraynaya nəzarət edir ([51], ss. 750-751).

Krımı önəmli edən digər bir məsələ isə hərbi aspektlərlə bağlıdır. Ən vacib məsələ ondan ibarətdir ki, Krıma nəzarət etmək, Moskvaya, Rusiyanın Qaradəniz donanmasına ev sahibliyi edən - Sevastopolda yerləşən hərbi dəniz bazasına çıxış əldə etmək imkanı verir. Sevastopolun ilıq su limanı, təbii limanı və geniş infrastruktur üstünlüyü onu Qara dənizdəki ən yaxşı dəniz bazası mövqeyinə gətirmişdir. Sevastopolda fəaliyyət göstərən Qara dəniz donanması, Rusiyanın gücünə xidmət edən bir simvol olmaqla yanaşı, Qara dənizdə və onun ətraf ərazilərində Rusiyaya öz gücünü qoruyub saxlamağa imkan verir. Bunlarla yanaşı, hətta mövcud vəziyyətdə belə , Rusiya Qara dəniz donanması vasitəsilə ona yaxın ərazilərdə təcili və önəmli əməliyyatlar apara bilər. Məsələn, 2008-ci ildə Gürcüstanla müharibə

zamanı Rusiya, Qara dəniz donanmasından ordunun daşınması və Gürcüstana qarşı blokada yaradılması məqsədilə istifadə etmişdi. Sevastopol həmçinin Rusiya hərbi-dəniz donanması üçün Aralıq dənizinə, Cənub Atlantik okeanına və Hind okeanına çıxış əldə etmək imkanı yaradır. Lakin, bu, müharibə dövründə türk boğazları vasitəsilə hərbi gəmilərin tranzitinə dair imzalanmış Montre Konvensiyasına əsaslanaraq müəyyən məhdudiyətlər əsasında mümkündür. Eyni zamanda, Krımın nəzarəti Rusiya üçün mühüm strateji müdafiə imkanlarını təmin edir. Qara dəniz donanmasında müasir gəmilərin olmamasına baxmayaraq, bu donanma, hələ də regiondakı digər dövlətlər tərəfindən Rusiyanın Qaradənizdəki maraqlarına qarşı yarana biləcək hər hansı hərbi-dəniz təhdidlərini aradan qaldırmaq qabiliyyətinə malikdir [136].

Rusiya üçün Krımın bir başqa əhəmiyyəti enerji geosiyasəti və enerji təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. Buna görə də Rusiya Krımı ilhaq edərkən özü üçün yarana biləcək ağır nəticələri gözə almışdı. İlk öncə, Krımın açıq şəkildə ilhaq edilməsi Qaradəniz və Xəzər dənizi hövzələrindəki enerji layihələrinin siyasi və təhlükəsizlik risklərini artırmış və enerji sahəsində əməkdaşlığa zərbə vurmuşdur ([58], ss. 771-775). Enerji təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün enerji təchizatının diversifikasiyasından başqa çıxış yolu olmayan idxalatçı inkişaf etmiş ölkələr üçün yeni enerji layihələrinin dayandırılması , enerji amilindən öz siyasi maraqları üçün istifadə edən Rusiyadan olan asılılığın davam etməsi deməkdir. Enerji təhlükəsizliyi və maraq anlayışı isə Rusiya baxımından həm enerji təhlükəsizliyinin artırılmasında, həm də siyasi üstünlüyün təmin edilməsində mühüm rol oynayır. Avropa ölkələrinin Rusiyadan yüksək enerji asılılığı bu ölkələri alternatov enerji layihələrinə üz tutmağa məcbur edir. Bu layihələrdən biri, Avropanın ən çox ümid etdiyi Cənub Dəhlizi layihəsi isə regionda artan rus hərbi varlığı nəticəsində təhdid altında qalır. Yəni Rusiyanın Sevastopoldakı hərbi bazalara daha çox diqqət ayırması və Qaradənizdə artan rus hərbi varlığı bölgədə Rusiya əleyhinə inkişaf edəcək hər hansı bir enerji layihələrinə

qarşı təhdid yaradır. Eyni zamanda Rusiya tərəfindən idarə edilən Cənub Axını kimi layihələri isə gücləndirir.

Kırım həm də yüksək enerji potensialına sahib olan bir bölgədir. BU səbəbdən bir sıra enerji şirkətlərinin - EXXON Mobil, Shell və Chevron kimi şirkətlərin bu bölgəyə maraqları vardı. Ancaq Shell və Exxon Mobile şirkətləri 2014-cü ilin mart ayında baş verən hadisələrdən sonra xüsusilə Kırımın qərb sahillərində fəaliyyətlərini dayandırdılar [134]. Burada mövcud olan təbii ehtiyatların həcmi Rusiya kimi enerji nəhəngi olan dövlət üçün elə də böyük əhəmiyyət kəsb etməsə də, Kırımın ilhaq edilməsi bu qaynaqların başqa şirkətlər tərəfindən işlədilməsinə mane olaraq, Kırımın enerji ehtiyacını öz resursları ilə təmin etməsinin və Ukraynanın Rusiyadan olan enerji asılılığını azaltmasının qarşısını almışdır.

Rusiyanın Kırımla bağlı digər qazancı isə enerji şirkəti Chornomornaftogazın nəzarətini ələ keçirməsi olmuşdur. Kırımın Rusiyaya ilhaq edilməsinin ardından Chornomornaftogazın prezident köməkçisi Volodimir Pleçun şirkətin idarəçiliyinin faktiki olaraq Qazproma təhvil verildiyini bildirmişdir. Şirkətin nəzarətini ələ keçirdikdən sonra Qazpromun toplam dəyəri 50 milyard dollara çatmışdır. Eyni zamanda Kırımın işğal edilməsi Qazpromun çox önəm verdiyi Cənub Axını layihəsində Rusiyanın əlini gücləndirəcək ([59], ss. 771-775).

Rusiya ilə Ukrayna arasında yaşanan Kırım böhranının formalaşmasında bir neçə təməl səbəblər olmuşdur. Bu səbəbləri üç kateqoriyaya bölmək olar: 1) lokal səviyyədə olan səbəblər; 2) regional səviyyədə olan səbəblər; 3) qlobal səviyyədə olan səbəblər. Lokal səbəblərə nümunə kimi ölkə daxilindəki qeyri-sabit siyasi sistemə görə yaşanan hadisələri göstərə bilərik. Kiyevdə yaşanan bu siyasi böhranın üç əsas məsələdən qaynaqlandığını qeyd edə bilərik : 1) ölkədəki siyasi sistemin kövrəkliyi; 2) bu kövrəkliyi iqtisadi cəhətdən qidalandıran oliqarx strukturun mövcudluğu; 3) xalqın sosial-siyasi tələbləri. Regional səviyyədə olan səbəb kimi isə Rusiya ilə mövcud olan gərgin münasibətləri və onlar arasında tez- tez yaşanan

mübahisələri göstərmək olar. Rusiyanın “yaxın çevrə” siyasəti çərçivəsində reallaşdırmaq istədiyi bir sıra iqtisadi və siyasi layihələrin mövcudluğu və Ukraynanın bu layihələrə qoşulmaq istəməməsi də buna misaldır. Lakin Krım böhranının formalaşmasına ən çox təsir göstərən amillər isə məhz qlobal səviyyədə yer alan amillərdir [35]. Qlobal səviyyədə olan səbəblər kimi əsasən bir neçə məsələləri göstərmək olar: Avropa Birliyinin Ukrayna ilə münasibətlərin genişləndirilməsini nəzərdə tutan Şərqi Tərəfdaşlığı Layihəsi çərçivəsində əməkdaşlıq etmək istəyi; NATO-nun şərqi doğru irəliləmək istəyi və bununla da Ukrayna ilə olan münasibətlərinin daha da dərinləşdirilməsi, Rusiyanın Aİ-nın şərqi doğru genişlənməsi və NATO-nun onun sərhədlərinə kimi gəlib çıxması ilə bağlı narahatçılığı və s. Bütün bunlarla yanaşı Rusiyanın regiondakı hegemonluq istəkləri, Avropa Birliyini və ABŞ-ı regiondan uzaq tutmaq, Qaradəniz bölgəsinə nəzarət etmək və digər məsələlər də Krım münaqişəsinin baş vermə səbəbləri sırasında göstərilə bilər.

Krım böhranının formalaşmasına səbəb olan əsas hadisələrdən biri Ukraynanın Avropa Birliyi ilə imzalamaq istədiyi Şərqi Tərəfdaşlığı Layihəsi idi. Bu layihə, keçmiş SSRİ coğrafiyası ilə əlaqədar irəli sürülmüş “Qonşuluq Siyasəti”-nin daha da dərinləşdirilmiş forması idi. Bu layihənin əsası, Rusiyanın 2008-ci ildə Gürcüstana etdiyi hərbi müdaxilədən sonra, İsveçin də dəstəyi ilə Polşa tərəfindən qoyulmuşdu. Təklif edilmiş layihə, tam üzvlük perspektivi olmadan, siyasi, iqtisadi və hərbi münasibətlərin inkişaf etdirilməsini hədəfləyirdi. 2013-cü ildə bu layihə ilə əlaqədar əməkdaşlıq müqaviləsinin imzalanması üçün Ukrayna və AB arasında görüşlər keçirilməyə başlamışdı. Buna cavab kimi isə, Rusiya Ukrayna ilə olan tariflərdə dəyişiklik etmiş və 2013-cü ilin üçüncü rübündə Ukrayna-Rusiya ticarətinin həcmində 18% azalma müşahidə olunmuşdu ([62], ss. 437-438).

Lakin bunlara baxmayaraq, Ukrayna ilə AB arasında razılaşma əldə olunmuşdu və 29 noyabr 2013-cü ildə Vilnüsə Avropa Birliyinin Şərqi Tərəfdaşlığı Zirvə Görüşündə Əməkdaşlıq Müqaviləsi imzalanmalı idi. Bu görüşə bir həftə qalmış, 21

noyabr 2013-cü ildə isə Ukrayna Hökuməti öz ölkəsinin milli təhlükəsizliyini nəzərə alaraq, Əməkdaşlıq Müqaviləsini imzalamayacağını bildirmişdi ([156], vol. 10). Bu qərarın ardınca isə Hökumət iqtisadi, siyasi, texnoloji, ticari və enerji sahələrində MDB-yə üzv olan ölkələrlə əməkdaşlığın genişləndirilməsi haqqında proqram qəbul etdi. Əməkdaşlıq Müqaviləsinin imzalanması məsələsi dayandırıldıqdan sonra Ukrayna Baş Naziri Nikolay Azarov “AB ilə Əməkdaşlıq Müqaviləsi”-ni imzalamamağı və Ukrayna –Rusiya arasında ticarət əlaqələrini genişləndirmək üçün görüşlərə başlanılmasını bizə Rusiya məsləhət bildi” deyərək “milli təhlükəsizliyə təhdid”-in mənbəyini də göstərmiş oldu.

Ukrayna hökumətinin bu açıqlamasından sonra Rusiya prezidenti Vladimir Putin isə Ukraynanın AB ilə iqtisadi əməkdaşlığına qarşı olmadıqlarını, lakin bunun reallaşacağı təqdirdə isə Ukraynanın Rusiya ilə iqtisadi əməkdaşlığının mövcud səviyyədə qalmayacağını, bu ölkənin NATO-ya üzvlüyünü qəbul etməyəcəklərini və bu addımı Rusiyanın milli təhlükəsizliyinə qarşı ciddi təhdid olaraq görəcəklərini bildirdi.

Ukrayna hökumətinin Əməkdaşlıq Müqaviləsini imzalamayacağını bildirdikdən bir gün sonra - 22 noyabrda isə Kiyevdə Arseniy Yatsenyukun başçılığı ilə həyata keçirilən kütləvi etiraz aksiyaları ölkədə vətəndaş müharibəsinin başlanmasına səbəb oldu. Bununla da Maydan hərəkətinin təməli qoyuldu [5] . Yatsenyuk dövlət başçısı Viktor Yanukoviçin 20 milyard dollar qarşılığında Rusiyaya satıldığını iddia edirdi. Kiyev meydanında toplaşan Qərbi ukraynalılar, Ukraynanın gələcəyini AB və NATO ilə bağlayırdılar. Bunun əksinə, sənaye bölgəsindəki Şərqi ukraynalılar isə Moskva ilə yaxınlaşmağın tərəfdarları kimi çıxış edirdilər. Ukraynada həyata keçirilən ictimai araşdırmalara əsasən, AB-ni dəstəkləyənlərin sayının 40-60% arasında olduğu müəyyənləşdi. AB də öz növbəsində bu ictimaiyyətin dinamikliyindən istifadə etməyə çalışdı. Rusiyaya qarşı Ukraynanı xaricdən müdafiə edə bilməyəcəyini başa düşən AB, QHT-lərdən istifadə etməklə, prezident Yanukoviçə qarşı təzyiqlər tətbiq etməyə başladı. Bu prosesə daha sonra tələbələr, iş adamları, sənayeçilər də daxil

oldu və Yanukoviçin hakimiyyətdən salınması üçün hər cür dəstək təmin edildi. Ölkədə etiraz dalğası daha da böyüyürdü. Hökumət isə hüquq mühafizə orqanlarından istifadə edərək, nizamı qoruyub saxlamağa çalışırdı. Ukrayna ordusu isə hadisələrə müdaxilə etmirdi. Maydan hərəkəti artıq vətəndaş müharibəsinə çevrilirdi. 2014-cü ilin 28 yanvar tarixində Baş Nazir Nikolay Azarov istefa etdi. ([19], ss. 104-113). Avropa tərəfdarı olan Qərbi ukraynalıların 2013-cü ilin noyabr ayında Maydanda başlayan və zaman keçdikcə daha da kəskin hal alan nümayişləri dövlət başçısı Viktor Yanukoviçin 2014-cü ilin fevral ayında öz vəzifəsindən azad olunmasına və sağ qanadın üstün olduğu bir hökumətin iqtidara gəlməsinə səbəb olmuşdu. Mart ayında Kiyevdəki bir çox dövlət qurumlarının nəzarəti müxalifətin əlinə keçdi. Bunun ardınca, Ukraynada 2014-cü il 25 mayda keçirilən prezident seçkilərində Pyotr Poroşenko 56 % səsle dövlət başçısı seçildi [130] .

Ukraynada bu böhran davam edərkən , Rusiya Krım Muxtar Respublikasında yaşayan etnik rusları təşkilatlandıraraq, bu böhranda itirdiyi mövqeyini geri qaytarmağa çalışırdı. Ukrayna hökuməti və müxalifəti arasında gərginlik davam edərkən, Krımdakı ruslar “stop Maydan”, “Seperatçılığa yox” kimi şüarlarla hökumət əleyhinə mitinqlər və nümayişlər təşkil edirdilər. Rusiya mediası isə davamlı olaraq Krımda yaşayan rusların ayrı-seçkiliyə məruz qaldıqlarını, iqtisadi və sosial sahələrdə qəsdən sıxışdırıldıklarını və son dövrlərdə təqribən otuz min rusun bu səbəblərə görə Rusiyaya sığındığını bildirirdi.

Belə olan halda, Rusiya Ukraynanın bir hissəsini hərbi nəzarət altına alaraq, bölgədəki maraqlarını qorumağa çalışdı. Rusiyanın bu şəkildə sərt gücdən istifadə etməsi isə 2014-cü ilin mart ayında Krımın ilhaqı ilə nəticələndi. Rusiya dövlət başçısı Vladimir Putinin tələbi ilə toplanan Rusiya parlamentinin üst qanadı Putinə, Ukraynaya qoşun göndərmə hüququ verdi. Yeni hakimiyyətə gələn Ukrayna iqtidarını qanuni hesab etməyən Rusiya, gözlənilmədən Krıma xüsusi qüvvələrini göndərdi və yarımadanı faktiki olaraq işğal etdi. Artıq bundan sonra, Kiyevdəki böhran ölkə daxili məsələdən regional və qlobal bir problemə çevrildi. Rusiyanın

kəşfiyyat və təhlükəsizlik qüvvələrinin köməyi ilə ruslar Krımda nəzarəti ələ keçirdilər və 27 fevral 2014-cü ildə Krımda rəhbərlik binalarının nəzarəti rusların əlinə keçdi [117].

Rusiya Krımı ilhaq etməyə çalışarkən, hüquqi dayaqını gücləndirmək üçün burada yaşayan tatarları da öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. Ancaq hələ Krım hadisələri başlamamışdan əvvəl, Ukrayna hökumətindən ən sadə hüquqlarını belə ala bilməyən tatarlar, buna baxmayaraq, hökumətin yanında olduqlarını açıqladılar və Rusiyanın əməkdaşlıq təklifindən imtina etdilər. Tatarlar Ukraynanın yanında olduqlarını bildirdilər ([19], ss. 104-113).

Krım Ali Sovetinin, 2014-cü il 11 martda Krım Muxtar Respublikasının müstəqilliyini elan etməsindən sonra, Rusiya Krımda yaşayan hadisələri sürətləndirdi və 16 mart 2014-cü ildə Krımda referendum keçirildi. Krım nüfuzunun 13%-ni təşkil edən Krım türkləri Rusiya ilə birləşməyin əleyhinə olduqları üçün bu referenduma qatılmadılar. Açıqlamalara görə, referendumda iştirak göstəricisi 83% idi. Seçicilərin 96.77 %-i Krımın Rusiyaya birləşdirilməsi üçün səs vermişdi. Bölgədə neçə illərdir davam edən ruslaşdırma siyasətləri, həyata keçirilən köçlər, sürgünlər özünü, bu referendumun nəticəsində göstərmişdi. BMT, Təhlükəsizlik Şurasına bu referendumu qeyri-qanuni hesab edən bir qərar çıxarsa da, Rusiyanın vetosuna və Çinin birtərəf mövqeyinə görə bu qərar qəbul olunmadı. Mart ayının 17-də referendumun nəticələri açıqlandıqdan sonra, Rusiya prezidenti Putin, Krımı müstəqil bir dövlət kimi tanıyan qərarı təsdiqlədi [5]. Krımın müstəqilliyi elan edildikdən sonra isə 18 martda Rusiya ilə əldə olunmuş razılığa əsasən, Sevastopol da daxil olmaqla, Krım Rusiyaya birləşdirildi.

Lakin Rusiya bununla kifayətlənmədi. Rusiyanın Krımı ilhaq etdiyi müddətdə Ukraynanın Şərqində yaşayan etnik ruslar seperatçı tələblərlə gündəmə gəldilər. Rusiya Krım məsələsini həll etdikdən sonra öz fikrini bu bölgə üzərində cəmləşdirdi. Rusiyanın Ukraynanın şərqində seperatçı tələbləri dəstəkləməsinin əsas səbəblərindən

biri də, bu ölkəyə tam olaraq nəzarət edə bilməyəcəyi təqdirdə, şərq bölgəsini de-fakto və de-yure ayırmaq olmuşdur. Ukraynanın şərqində Rusiya ilə sərhəddə yerləşən Xarkov, Luqansk, Donetsk, Donbas, Mariupol, Berdyansk və digər şəhərlərdə etnik ruslar mərkəzi hakimiyyətə qarşı ayağa qalxdılar. Bu zaman isə insan haqlarının, demokratiyanın pozulduğu iddia edilmişdi. Son 20 ildə bu məsələ ilə bağlı etirazları olmayan, etnik səbəblərə görə təzyiq görməyən Şərqi Ukrayna rusları Hökumətə qarşı siyasi, daha sonra isə silahlı mübarizəyə başladılar. Onlar öz müqəddəratını təyin etmək hüquqlarına hörmət edilməsini və Ukraynadan müstəqil olmaq üçün Krım modeli bir referendumun keçirilməsini tələb edirdilər. 6 aprel 2014-cü ildə etnik ruslar Ukraynanın böyük sənaye mərkəzləri olan Donetsk, Xarkov və Luqanskda küçələrə çıxaraq, hökumət binalarını ələ keçirdilər [133]. Ukrayna hökuməti Şərqdə nəzarəti ələ ala bilmirdi. Problemin siyasi yollarla həll olunması isə mümkün deyildi, çünki , seperatçı etnik rusların tələbləri qəbul edilə bilməzdi. Krımda olduğu kimi, Ukraynanın Şərqiində də etnik ruslar təşkilatlanmağa və silahlı mübarizəyə başladılar. Artıq etnik ruslar Qərbə doğru hərəkət etməyə başlamışdılar. Buna cavab olaraq isə, 2014-cü ilin yazında Ukrayna hökuməti səfərbərlik elan edərək, əlli min əsgər topladı və etnik rusların iləriləməsinin qarşısını ala bildi [88].

Ukrayna hökuməti ölkənin şərqində nizamı qorumağa çalışarkən, 7 apreldə Donetsk, 28 apreldə isə Luqansk “Xalq Cümhuriyyəti” elan edildi. Bunun ardınca isə Donetsk və Luqanskda 11 may tarixində referendum keçirildi və ruslar öz müstəqilliklərini dəstəklədi [86]. May ayının 13-də Donetsk Xalq Cümhuriyyəti Rusiya Federasiyasına qatılmaq üçün müraciət etdi. 24 may 2014-cü ildə Donetsk və Luqansk Xalq Cümhuriyyətləri birləşdirildi və Xalq Birliyi Cümhuriyyəti adını aldı. 15 iyunda isə Birliyin adı Novorossiya olaraq dəyişdirildi [95] .

Bu hadisələrdən bir müddət sonra , 28 avqustda Ukrayna Milli Təhlükəsizlik və Müdafiə Şurası Rusiya ordusunun Rostovdan sərhədi keçərək, Donetsk əyalətinin Novoazovsk, Starobeşevo və Amvrosiyivka ərazilərinə doğru hərəkət etdiyini bildirdi. ABŞ kəşfiyyatı və NATO bu xəbəri dəstəklədi və Rusiya ordusuna aid tank,

top və digər zirehli silahların kosmosdan çəkilmiş şəkillərini yayınladı. Rusiya öz ordu qüvvələrini Ukraynaya göndərdikdən sonra, hökumətdən sülh görüşmələrinə başlamağı tələb etdi. Əslində Ukrayna hökuməti ilə separatçı qüvvələr arasında bir neşə dəfə atəşkəs əldə olunsada, bu pozulurdu [144].

2014-cü ilin sentyabrın 16-da Ukrayna prezidenti Poroşenkonun istəyi ilə parlament Donbassın xüsusi statusu ilə bağlı qanun qəbul etdi. Bu qanuna əsasən, Donesk və Luqansk əyalətləri 3 il müddətinə xüsusi statusa sahib olacaq, rus dili dövlət dili olaraq qəbul ediləcək, əfv tətbiq ediləcək və yerli seçkilər keçiriləcəkdi. Luqansk və Donetsk təmsilçiləri isə Ukrayna parlamentinin Donbassın xüsusi statusu ilə bağlı qəbul etdiyi qərarın onların fikirləri ilə uyğun olduğunu açıqlasalar da, lakin bu qərarın bölgənin hüquqi ilə bağlı məsələni tam olaraq həll etmədiyini bildirdilər .

2014-cü ilin sentyabr ayında bu məsələ ilə əlaqədar olaraq, Ukrayna-Rusiya-ATƏT Üçlü Təmas Qrupu çərçivəsində bir araya toplanan keçmiş Ukrayna dövlət başçısı Leonid Kuçma, Rusiyanın Kiyevdəki səfiri Mixayıl Zurabov, ATƏT təmsilçisi Heidi Tagliavini ilə Ukraynanın şərqində separatçılar tərəfindən tək tərəfli olaraq elan edilən Donetsk Xalq Cümhuriyyətinin prezidenti Aleksandr Zaxarçenko, prezident köməkçisi Andrey Purgin, Luqansk Xalq Cümhuriyyətinin prezidenti İqor Plotnitski və parlament başçısı Aleksandr Karyagin 7 saat davam edən müzakirələrin ardından atəşkəs əldə olunması ilə bağlı razılığa gəldilər. Beləliklə, tərəflər 19 sentyabr tarixində qəbul olunmuş bu qərarın reallaşdırılması məqsədilə 9 maddədən ibarət olan memorandum imzaladılar. Memorandum, tərəflər arasında atəşkəsin əldə olunmasını, qüvvələrin 19 sentyabr etibarilə yerləşdikləri nöqtələrdə qalmasını, hər növ silah istifadəsinin və hücumların qadağan olunmasını, zirehli silah-sursatın 24 saat ərzində qarşıdruma bölgəsindən və yaşayış yerlərindən 15 km geri çəkilməsini, təhlükəsizlik sahələrində mina və digər partlayıcı maddələrin yerləşdirilməsinin qadağan olunmasını və daha öncə yerləşdirilən minaların təmizlənməsini, təhlükəsizlik sahələrində ATƏT-in təyyarələri istisna olmaqla, digər bütün təyyarələrin və xarici

sərnişin təyyarələrinin uçuşlarının qadağan olunmasını nəzərdə tuturdu ([19], ss. 104-113).

Bütün bunlara baxmayaraq, sonrakı dörd ayda isə şiddətin qurbanı kimi 1300 nəfərin olduğu qeyd olundu. 2015-ci il yanvar ayının 1-nə qədər olan müddətdə, Ukraynadakı vətəndaş müharibəsi beş milyondan çox insana təsirsiz qalmadı, 4700 insanın ölümünə (BMT və ATƏT tərəfindən qeyd edilən və gümanki, bir neçə minin isə qeydə alınmadığı göstərici), on mindən çox insanın yaralanmasına , bir milyondan çox insanın və qaçqınların isə öz ərazilərindən didərgin düşməsinə və böyük bir iqtisadi zərərə səbəb oldu ([99], vol. 15, №1, pp. 47-49).

Kırım münaqəşəsinin baş verməsindən sonra bir sıra təşkilatlar, o cümlədən beynəlxalq təşkilat olan BMT də bu məsələyə öz reaksiyasını bildirdi. Konfliktin ardınca BMT Ukraynada baş verən hadisələrlə bağlı “böyük” addım atdı : 27 mart 2014-cü il tarixində toplanan BMT Təhlükəsizlik Şurasında, Kiyevdəki müvəqqəti hökumətin istəyi ilə, Kırımın Ukraynadan ayrılaraq Rusiyaya birləşdirilməsini nəzərdə tutan referendumu qınayan qətnamə layihəsi ilə bağlı səsvermə keçirildi. Qətnamə ilə bağlı səsvermə zamanı Rusiya veto haqqından istifadə etdi, Çin neytral mövqedən çıxış etdi və Çad da daxil olmaqla əksər ölkələr isə lehinə səs verdi. Qətnamə ilə bağlı səsvermədə 100 ölkə lehinə, 11 ölkə əleyhinə, 58 ölkə neytral səs verdi [126]. Belorusiya, Ermənistan, Boliviya, Kuba, Nikaraqua, Şimali Koreya, Rusiya, Sudan, Suriya, Venesuela və Zimbabve bu qətnamənin əleyhinə səs verdilər. Rusiyanın müttəfiqləri və BRİCS təşkilatının üzvləri olan – Braziliya, Hindistan, Çin və Cənubi Afrika ölkələri isə səsvermədə neytral mövqedən çıxış etdilər. MDB üzvü olan və Rusiyanın əməkdaşlıq etdiyi digər ölkələr sırasında yer alan Qazaxıstan və Özbəkistan neytral mövqedən çıxış etdi, Türkmənistan, Tacikistan və Qırğızıstan isə səsvermədə iştirak etmədi [107] . BMT rəsmilərinin sözlərinə görə, bu, Rusiyaya qarşı əldə olunmuş böyük nailiyyət idi. Bu nailiyyət göstərdi ki, beynəlxalq ictimaiyyət Kırımın statusunun dəyişdirilməsi ilə bağlı bu hadisələri qəbul etməyəcək.

Lakin, Ukrayna böhranı ilə bağlı BMT-nin fəaliyyəti məsələnin həlli istiqamətində hələki bir iş görə bilməmişdir.

Kırım münaqişəsi və onun ardınca baş verən Ukrayna böhranı əsas da Post-sovet ölkələrini narahat etməyə başlamışdır. MDB ölkələri Ukrayna krizi ilə bağlı ortaq bir mövqedən çıxış etmirlər. Güman ki, Ukrayna hadisələri ilə bağlı Kremlə qarşı çıxan əsas ölkə Qırğızıstan oldu. Ölkənin XİN-i “Ukraynadakı vəziyyəti destabilləşirməyə (sabitliyi pozmağa) yönəlmiş bütün hərəkətləri” qınayan bir bəyanat yayımladı. Qırğızıstanın bu məsələ ilə bağlı mövqeyi anti-Rusiya olsa da, 23 dekabr tarixində Qırğızıstan Avrasiya İqtisadi Birliyinə qoşulmaq haqqında müqavilə imzaladı. Bu fakt göstərir ki, Ukraynanın böhranı Rusiyanın Qırğızıstan ilə münasibətlərinə və Avrasiya İttifaqına qatılmaq istəyinə təsir göstərmir. Qırğızıstan ilə yanaşı, Özbəkistan Rusiyanın Ukraynanın siyasətinə mənfi münasibət bəslədi və ölkənin ərazi bütövlüyünü dəstəklədi. Azərbaycanın Ukraynadakı böhranla bağlı rəsmi mövqe tutmadığına baxmayaraq, ölkənin hökuməti Kırım tatarlarının gələcəyinə və referendumun təşkilinə dair narahatlıqlarını bildirmişdir. Ermənistan isə Rusiyanın Kırımdakı siyasətini dəstəkləyən ölkədir. Ermənistan prezidenti Serj Sarkisyan referendumun ədalətli olduğunu və bunun öz müqəddəratını təyin etmək nümunəsi olduğunu bildirdi. Ümumilikdə, MDB üzvləri Ukrayna hadisələrinə qarşı qeyri-müəyyən və ya neytral mövqedən çıxış edirlər. Onların rəsmi mövqeləri Rusiya ilə müxtəlif strateji əməkdaşlıqlarını saxlamaq zərurəti ilə formalaşmışdır ([137], ss. 63-64).

Böhran dövründə Belarusun mövqeyi Avropa Birliyi və Rusiyanın balanslaşdırılması kimi təsvir edilə bilər. Lakin Belarusun manevr siyasəti yeni bir şey deyil, çünki bu, Ukrayna böhranından əvvəlki dövr üçün də xarakterikdir. Belə ki, Belorusiya Ukraynanın suverenliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləsə və Ukraynanın yeni hökuməti ilə münasibətləri qoruyub saxlamaq istəsə də, Belorusiya Rusiyanı BMT-də dəstəkləyən və Rusiyanın Kırımdakı hərəkətlərinin beynəlxalq

səviyyədə qanuniləşdirilməsinin lehinə səs verən az sayda dövlətlərdən biri idi ([137], ss. 65-67).

Qazaxıstan da Ukraynadakı hadisələr ilə bağlı ehtiyatlı neytral mövqedən çıxış edir. Belarusiya kimi Qazaxıstan rəhbərliyinin də ifadələri daima birmənalı deyil. Prezident Nazarbayev, Vladimir Putinə dəstək verdiyini söyləyərək, Rusiyanın Ukraynada milli azlıqların hüquqlarının və təhlükəsizlik maraqlarının qorunması mövzusunda mövqeyini anladığını söylədi. Eyni zamanda Nazarbayev, Ukraynanın suverenliyinin qorunması şərti ilə, Ukraynadakı böhranın beynəlxalq hüquq normalarına uyğun şəkildə dinc yolla tənzimlənməsi lazım olduğunu vurğuladı. Belarusiyadan fərqli olaraq, Qazaxıstan Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Baş Assambleyasında Krımla bağlı səsvermədə neytral mövqedən çıxış edirdi. Astanada Rusiyanın Ukraynadakı fəaliyyətini rəsmən dəstəkləmədi və onun neytral rəsmi bəyanatları göstərdi ki, ölkə Ukrayna böhranı ilə bağlı mövqeyi olduqca qərarlıdır ([137], ss. 68-70).

3.2. Krım böhranında “Böyük Güclər”-in mövqeyi

2014-cü ildə Krımın Rusiya tərəfindən ilhaq edilməsi bir çox böyük gücləri xüsusilə də, AB və ABŞ-ı narahat etməyə başladı. Əlverişli mövqedə və Qaradəniz sahilində yerləşən, hərbi əhəmiyyətə malik olan , Sevastopol kimi limana sahib olan Krım yarımadasının Ukraynadan ayrılaraq Rusiyaya birləşdirilməsi bu dövlətlərin maraqlarına zidd idi. Çünki, artıq bu proses Rusiyanın regionda üstün olmasına gətirib çıxarırdı. Rusiya Qaradəniz hövzəsində söz sahibi olan bir ölkəyə çevrilir və hərbi əhəmiyyətə malik olan Sevastopol limanı onun nəzarətinə keçir. Eyni zamanda öz donanmasının rahatlıqla hərəkətinə də şərait yaranır. Rusiyanın əsas istəklərindən biri olan AB və ABŞ-ın bu ərazilərdən uzaq tutulması da demək olarki reallaşır. Bütün bu proseslərdən narahat olan, böyük güclər Rusiyaya qarşı təzyiqlər etməyə

başlayır və Rusiyanı geri addım atmağa çağırır. Lakin bu ölkələr arasında fərqli mövqedən çıxış edənlər də var.

Ukraynada yaşanan konfliktin ardınca regional və global aktorlar ilə beynəlxalq təşkilatlar problemin diplomatik yollarla həlli üçün hərəkətə keçdilər. Problemin həlli yolunda Qərb Rusiyaya qarşı müxtəlif sahələrdə iqtisadi sanksiyalar tətbiq edərək, embarqolar vasitəsilə Rusiyanı cəzalandırmağa çalışırdı. Rusiyanın texnologiya, maliyyə, müdafiə və enerji kimi xaricdə fəaliyyət göstərən şirkətlərinə ixracat qadağası tətbiq edilmişdir. Rusiyanın da bu məsələyə reaksiyası eyni şəkildə olmuş və AB məhsullarının ölkəyə idxalatı dayandırılaraq boykot edilmişdir. AB və ABŞ iqtisadi sanksiyalarla Rusiyanın geri addım atmasını ümid etmiş və konfliktin həllində təsirli bir rol oynayacağını düşünmüşdür. Ancaq Rusiya bütün bunlara baxmayaraq, geri addım atmamış, Krım torpaqlarının ilhaqını davam etdirmiş və iqtisadi əlaqələrinin istiqamətini dəyişdirərək Asiya Sakit okean bölgəsində ticari əməkdaşlar axtarmağa başlamışdır. Rusiyaya qarşı tətbiq olunan sanksiyalar isə Rusiya ilə yanaşı Avropa dövlətlərinə də zərər vermiş və AB iqtisadiyyatına mənfi təsir göstərmişdir ([7], ss. 10-11).

Avropa Birliyi

SSRİ-nin süqutundan sonra müstəqillik qazanan Ukrayna Avropa ölkələri ilə olan münasibətlərini inkişaf etdirməyə başladı. Ukrayna Şərqi Avropa ölkəsi kimi AB-i üçün istər ticari mənfəətlər və enerji təhlükəsizliyi baxımından, istərsə də Qaradəniz hövzəsi ölkələri ilə qarşılıqlı əlaqələrin qurulması hədəfi baxımından önəmli bir aktor hesab olunur. Münasibətlərinin birinci mərhələsini təşkil edən 1991-1997-ci illərdə AB Ukrayna üçün önəmli bir donor idi və bu illərdə AB Ukraynaya 4 milyard dollardan artıq maliyyə yardımı etmişdir. Brüssel-Kiyev münasibətlərinin ikinci mərhələsi isə 5 dekabr 1999-cu ildə ATƏT-in Helsinki zirvə görüşündə Ukrayna ilə

bağlı qəbul edilən strateji plandan sonra inkişaf etməyə başladı. Bu plana əsasən, Ukraynada sabitliyin, demokratiyanın və bazar iqtisadiyyatının xalqın maraqlarına uyğun şəkildə inkişafı təmin ediləcək, Ukrayna-AB arasında təhlükəsizlik və sabitlik sahəsində münasibətlər daha da irəliləyəcək, siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə münasibətlər inkişaf etdiriləcəkdi. AB Ukraynanı 2004-cü ildə başladığı Qonşuluq Siyasətinə daxil etmiş, 2008-ci ildən etibarən isə Şərqi Tərəfdaşlığı layihəsi çərçivəsində Ukrayna ilə güclü ticarət əlaqələri qurmağı hədəfləmişdir [25]. Ukrayna AB-nin Şərqi Tərəfdaşlığı proqramında ən böyük ölkədir. Eyni zamanda Ukrayna Avropa ilə Rusiya arasında tampon mövqe daşıyan bir ərazidir. Avropanın enerji idxalatından olan yüksək asılılığını nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, rus təbii qazını Avropaya daşıyan boru xətlərinin 80%-i Ukrayna ərazisindən keçir ([77], s.58). Ukrayna AB-nin Qaradəniz strategiyası baxımından da dəyərli bir ölkədir. 2009-cu ildə Ukrayna-AB münasibətlərində üçüncü mərhələnin başladığı qeyd oluna bilər. Belə ki, Ukrayna-AB arasında Şərqi Tərəfdaşlığı Layihəsi çərçivəsində münasibətlərin yeni bir səviyyəyə çıxması müşahidə olundu.

Ukraynanı AB-i üçün önəmli edən bu amilləri nəzərə alsaq, Krımın Rusiya tərəfindən işğal edilməsi AB-ni narahat etməyə başladı. AB Rusiyanın geri addım atması üçün ona qarşı sanksiyalar tətbiq edəcəyini bildirirdi. 27 fevral 2014-cü ildə Avropa Parlamentinin Başçısı Martin Skulz etdiyi açıqlamada bildirdi ki, Rusiya gərginlik yaradan bu siyasətindən imtina etməlidir. Həmçinin, AP-nin Ukraynanın ərazi bütövlüyünü dəstəklədiyini ifadə etmişdir [135]. AB nümayəndələrinin 2014-cü ilin mart ayında Krımın Ukraynadan ayrılaraq Rusiyaya birləşdirilməsini nəzərdə tutan referendumun keçirilməsindən sonra qəbul etdiyi ilk sanksiyaya əsasən, Rusiya və Ukraynadan olan 21 səlahiyyətli şəxslərin əmlakının dondurulması qərara alınmışdı. Həmçinin, 2014-cü ilin 17 martında Şuranın qəbul etdiyi qərarla Ukraynanın müstəqilliyini, suverenliyini və ərazi bütövlüyünü təhdid edən fəaliyyətlərlə məşğul olan şəxslərin iqtisadi resurslarını dondurmaq və səyahət məhdudiyyətləri qoymaq nəzərdə tutulmuşdur [102]. Qərarın əlavəsində yer alan

siyahıya əsasən, 151 şəxsə və 37 müəssisəyə məhdudiyyətlər qoyulmuşdur. Zaman keçdikcə bu siyahı yenilənmiş və bəzi dəyişikliklər edilmişdir.

AB-nin belə mövqe sərgiləməsinin ardından, 2014-cü ilin mayında Rusiya prezidenti Dmitri Medvedev etdiyi açıqlamada bildirdi ki, Rusiya Ukraynanın bir hissəsini ilhaq etməyib, Krım Muxtar Respublikasının xalqı referendum keçirərək öz müqəddaratını təyin etmək və Rusiyaya qatılmaq üçün səs vermiş və bu referendumun nəticəsi kimi Krımın Rusiyaya qatıla bilməsi üçün Rusiya konstitusiyası dəyişdirilmişdir [106].

AB-nin Ukraynada yaşanan hadisələr qarşısında ilk əvvəl sürətli və aktiv şəkildə hərəkət edə bilməməsinin bir sıra səbəbləri olmuşdur. Bütün üzv dövlətlərin təsdiqi ilə formalaşan xarici siyasətin aparılması bir qədər çətin idi və bu AB-nin qərar alma mexanizmini məhdudlaşdırırdı. Birlik daxilində keçmişdə Sovet işğalına məruz qalan Mərkəzi və Şərqi Avropa ölkələri və Polşa, Litva kimi rus azlıqlara sahib olan ölkələr Rusiyaya qarşı iqtisadi sanksiyaların tətbiq edilməsini müdafiə edirdilər. İngiltərə, Almaniya kimi Rusiya ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələri yüksək səviyyədə olan ölkələr isə diplomatiyaya üstünlük verilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdilər. Xüsusilə də Almaniya Rusiya ilə sıx ticarət əlaqələrinə sahibdir. Belə ki, Rusiya Almaniyaya neft və təbii qaz ixrac edərkən, Almaniya da öz növbəsində Rusiyaya dərman, qatar və avtomobil ixrac etməkdədir. Bu çərçivədə Almaniya başda olmaqla, bir sıra Qərbi Avropa ölkələri Rusiyaya qarşı ağır sanksiyaların tətbiq ediləcəyi təqdirdə, Rusiyanın əvəzçixma edə biləcəyini və bu vəziyyətin də AB-nə ciddi iqtisadi zərər vuracağını ehtimal edirdilər ([13], ss. 4-5).

AB-nin Krımın ilhaqı ilə bağlı ilk dəyərləndirilməsi 20-21 mart 2014-cü ildə keçirilən Avropa Şurasının zirvə görüşündə həyata keçirilmişdir. Burada AB-nin Ukraynanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini dəstəklədiyi, Ukrayna konstitusiyasını açıq-aşkar pozaraq Krımda keçirilən qeyri-qanuni referendumun qəbul edilməyəcəyi, Rusiyanın bu qeyri-qanuni ilhaqının qınandığını və qəbul

edilməyəcəyi bəyan edilmişdir və Komissiyadan Krımla əlaqədar iqtisadi, ticari və maliyyə məhdudiyyətlərinin tətbiq olunması tələb olunmuşdu [111]. AB-nin Avropada sülh və sabitliyi təmin etməklə bağlı öhdəliyi olduğundan, AB Ukrayna və Rusiya arasındakı münaqişənin siyasi yolla həll olunması üçün mexanizmlər qurmağa çalışacağını bildirmişdir.

2014-cü ilin mart ayında qəbul olunan digər bir qərar isə vizaların verilməsi ilə bağlı idi. Bu qərara əsasən, Şengen vizası da daxil olmaqla, Avropa vizaları almaq üçün müraciət edən krımlılara Rusiyada fəaliyyət göstərən AB səfirlikləri tərəfindən viza verilməyəcəyi bildirilmişdir. Avropa Komissiyası, AB-nin Krımı Ukraynanın bir hissəsi kimi qəbul etdiyindən vizaların sadəcə Ukraynada yerləşən AB ölkəsinin nümayəndəlikləri tərəfindən veriləcəyini bəyan etmişdi. Beləliklə, viza almaq istəyən krımlılar Ukrayna pasportu ilə Ukraynadakı səfirliklərə müraciət etməli idilər [2].

AB Şurası tərəfindən 11 sentyabr 2014-cü ildə yayımlanan bəyanata əsasən, Rusiyanın AB-nin sərmaye bazarlarına daxil olması ilə bağlı məhdudiyyətlər gücləndirildi. AB üzv dövlətləri və şirkətləri dövlət nəzarətində olan beş böyük rus bankına, üç böyük rus sığorta şirkətinə və üç böyük enerji şirkətinə borc verilməməsini qərara aldı. Həmçinin, 24 şəxsə səyahət qadağası qoyuldu və mal varlıqları donduruldu. Rusiyada hərbi məqsədlər üçün istifadə olunan texnologiyanın və malların ixrac edilməsi də qadağan olundu [101].

Bundan sonra AB tərəfindən qəbul olunan bir sıra deklarasiyalarda Krımın Rusiya tərəfindən ilhaqı bir daha qınanmış, bu beynəlxalq hüquqa zidd hesab olunmuş və referendumun nəticəsinin tanınmayacağı bəyan olunmuşdur. 2015-ci ilin iyul ayında AP başçısı Skulz öz açıqlaması ilə bildirmişdirki, Rusiyanın Krımı qeyri-qanuni olaraq ilhaq etməsi Ukraynanın AB istiqamətindəki səfərini dayandıra bilməyəcək və AB ilə Rusiya arasında əməkdaşlıq ancaq Krımın Ukraynaya qaytarılması halında mümkün olacaq [66]. Bundan sonra qəbul olunan qərarlarda və verilən bəyanatlarda da AB eyni mövqedən çıxış etmiş və məhdudiyyətlərin müddəti uzadılmışdır.

Rusiyaya qarşı təzyiqləri davam etdirən AB daha vacib məhdudiyyətlər tətbiq etməyə başlamışdır. 692/ 2014 və 825/2014 [103] sayılı qərarlara əsasən : Ukrayna sertifikatı olmadığı müddətcə Krım və Sevastopol mənşəli malların idxalatı qadağan olunmuşdur; Krıma investisiyaların qoyulması qadağan olunmuşdur. Avropalılar və AB əsaslı şirkətlər daşınmaz əmlak və ya təşkilat ala bilməzlər, Krım şirkətlərini maliyyələşdirə bilməzlər; Krım və Sevastopoldakı turizm xidmətlərinə dəstək qadağan olunmuşdur. Avropa sənişin gəmiləri təcili hallar istisna olmaqla Krım yarımadasındakı limanları ziyarət edə bilməzlər. Avropalı idarəçilərin Kerç Liman İdarəsi və Sevastopol Liman İdarəsinə hər hansı bir ödəmə etməsi qadağan olunmuşdur; Nəqliyyat, telekommunikasiya, enerji və mədən axtarma, neft, təbii qaz və mineral resursların tədqiqatı sahəsi üçün lazım olan məhsullar və texnologiya Krım şirkətlərinə ixrac edilə bilməz və ya Krımda istifadə oluna bilməz; Qeyd olunan sahələrdə infrastruktur üçün texniki dəstək, inşaat və ya mühəndislik xidmətləri tətbiq edilə bilməz [103] .

2016-cı ilin iyun ayında AB tərəfindən Rusiyaya qarşı tətbiq edilən sanksiyaların müddəti bir il daha uzadılaraq 23 iyun 2017-ci ilədək davam etdirilmişdir. Bu sanksiyalara əsasən Krım və Sevastopoldan AB-nə məhsul idxal edilməsinə icazə verilmir və AB vətəndaşları və ya şirkətləri Krım və Sevastopoldan əmlak ala bilmirlər.

İqtisadi fəaliyyətlər və səyahət mövzusunda Putinə yaxın olan ətrafı hədəfləyən birinci və ikinci dərəcəli sanksiya paketləri az da olsa təsirli oldu. Avropalı liderlər Rusiyanı daha ağır sanksiyalarla hədələyir və onu geri addım atmağa çağırırdılar. Avropalılar hərbi yollardan istifadəni rədd etdikləri üçün onların əlində ən güclü silah sanksiyalardır. Lakin bu silahın effektiv olması üçün AB üzv ölkələri sanksiya mövzusunda bir araya gəlməli və eyni mövqedən çıxış etməlidirlər. Birinci və ikinci dərəcəli sanksiyalarda buna nail olundu. Çünki, bu əsasən simvolik idi və sadəcə Putinin ətrafındakı insanlara təsir edən addımlar idi. Üçüncü dərəcəli sanksiyalar isə daha geniş idi və şirkətləri əhatə edirdi. Sanksiyalara qarşı çıxan ölkələr öz

iqtisadiyyatlarının da təsirə məruz qalacağını və Rusiyanın buna cavab vermə mövzusunda provokasiya ediləcəyini düşünürdülər. AB üzv ölkələrinin diplomatlarının verdikləri məlumatlara əsasən, üçüncü mərhələyə qarşı çıxan ölkələr Bolqarıstan, Cənubi Kipr Yunan Hökuməti, Lüksemburq, İspaniya, İtaliya, Macarıstan, Almaniya, Avstriya, Slovakiya, Finlandiya və Hollandiya idi. Ukraynada keçirilən seçkilərin ardınca baş verən bu mənfi hadisələrdən sonra İngiltərə üçüncü dərəcəli sanksiyaların lehinə çıxış etməyə başladı. Eyni zamanda Litva, Polşa, Estoniya, Latviya, Belçika, Rumıniya, İsveç, Danimarka, İrlandiya, Çexiya və Fransa da lehinə idi. Xorvatiya, Portuqaliya və Malta isə neytral mövqedən çıxış edirdi [16].

Avropa ölkələri öz siyasi strategiyaları ilə iqtisadi narahatlıqlarını tarazlaşdırmağa çalışırlar. Ukrayna böhranına baxmayaraq, bəzi Avropa ölkələri Rusiya ilə hərbi sənayedə ticarətə davam edirlər. İtalyanlar Rusiyaya zirehli vasitələr, fransızlar isə helikopterlər göndərirlər, almanlar isə orada hərbi təlim təsisatı inşa edirlər. Beləliklə, bir yandan iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməklə Rusiya iqtisadiyyatına zərər vurulur, digər yandan isə Avropalı liderlər öz müdafiə sənayelərini qorumaq istəyirlər ([70], ss.21-22). İqtisadi sanksiyalarla yanaşı, siyasi sahədə də müəyyən addımlar atılırdı. Belə ki, Rusiya ilə imzalanacaq yeni müqavilələr və ikili zirvə görüşləri ləğv edildi, viza sərbəstliyi ilə bağlı görüşlər təxirə salındı, Rusiya G8-dən çıxarıldı, NATO Rusiya münasibətləri dayandırıldı və Rusiyanın ATƏT-ə qatılması da təxirə salındı ([22], s. 51).

ABŞ

ABŞ-ın Ukrayna siyasəti SRRİ-dən və Şərqi Blokundan ayrılan digər dövlətlərə yönəlik siyasətləri ilə paralellik təşkil edir. ABŞ 1991-ci ildə Ukrayna müstəqillik əldə etdikdən sonra onunla siyasi münasibətlər qurmağa başladı. Bu zaman ABŞ

Ukraynanın sərbəst ticarət iqtisadiyyatına və liberal demokratiyaya keçidinə önəm verməkdə idi. Eyni zamanda Ukraynanın Avropaya yaxınlaşmasının və Avropa-Atlantik təhlükəsizlik sistemləri ilə bütünləşməsinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. ABŞ-dakı siyasi nümayəndələr isə Ukrayna mövzusunda fərqli mövqelərdən çıxış edirdilər. Bəzilərinə görə, Ukrayna ABŞ üçün strateji önəm kəsb edir, digərlərinə görə isə Ukraynanın ABŞ üçün önəmi çox azdır və Ukraynadakı daxili qüvvələr qərb yönlü siyasi istiqaməti mümkünsüz edir ([15], ss. 30-31). ABŞ-ın Ukrayna strategiyasının hədəflərini 2 yerə bölmək olar: 1) Birbaşa hədəflər : NATO hərbi qüvvələrini Rusiya sərhədlərinə yerləşdirmək; Avropa ölkələrinə silah satışlarını artırmaq; Rusiyanın hərbi xərclərini artıraraq onu iqtisadi cəhətdən zəiflətmək; AB üzərindəki siyasi təsirini artırmaq. 2) Dolaylı hədəflər : Rusiyanı Ukrayna cəbhəsinə bağlayaraq, İran, Cənubi Kipr, Misir, Suriya və İraq başda olmaqla digər ərazilərdəki nüfuzunu azaltmaq; Rusiya-Almaniya strateji əməkdaşlıq ehtimalını aradan qaldırmaq; Təcavüzkar Rusiya imicini yaratmaq; Rusiyanı Qafqazdan çıxarmaq; Rusiyanın silah satışını azaltmaq; İqtisadi sanksiyalarla Rusiyanın gəlirlərini azaltmaq; Rusiyanı Aralıq dənizindən çıxarmaq [71].

ABŞ və NATO-nun bir aktor olaraq Ukrayna və Krım siyasətinə baxışı AB-dən fərqli deyil. NATO-nun soyuq müharibədən sonra zəifləyərək Rusiyanın itirdiyi bütün əraziləri əhatələməsinə yönəlmiş siyasəti AB ilə eynidir. ABŞ-ın Ukrayna siyasətinin əsas nöqtəsi enerji nəqlinin təhlükəsizliyi ilə bağlıdır. ABŞ-ın Avropalı müttəfiqləri rus təbii qazından yüksək səviyyədə asılıdır və buna görə də ABŞ Rusiyanın Avropa üzərindəki bu üstünlüyünü qırmaq istəyir. Bu məqsədlə də alternativ enerji mənbələrini və alternativ enerjinin nəqli yollarını dəstəkləyir. Bu enerji müxtəlifliyini təmin etməklə ABŞ Rusiyanın əsas silahı və gəlir mənbəyi olan təbii qaz və neft ixarcatına zərbə vurmağa çalışır. Bu məqsədlə Krımın ilhaqından sonra Rusiyaya qarşı iqtisadi sanksiyalar genişləndirilmiş və neftin qiyməti aşağı endirilmişdir. Qaradənizdəki rus hakimiyyətinin Krımın ilhaqı ilə genişlənməsi NATO-nun bir sıra hərbi tədbirlər almasına səbəb olmuşdur. Krımın Rusiyaya

birdəşdirilməsindən sonra Qaradəniz üzərində bir sıra hərbi fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi planlaşdırılsa da, Monro Boğazlar Müqaviləsindən irəli gələn problemə görə bu reallaşa bilmir. Monro müqaviləsi Qaradənizə sərhəd olmayan ölkələrin silahlı qüvvələrinin burada maksimum 21 gün qalmasına icazə verdiyinə görə ABŞ və NATO bu regionla bağlı təsiredici bir strategiya həyata keçirə bilmir. Beləliklə, NATO Qaradənizdə daimi hərbi baza yerləşdirə bilmədiyindən, xüsusilə də Krımın işğalından sonra Rusiya burada üstün mövqeyə sahib olur. Bu da ABŞ-ı narahat edən əsas səbəblərdən biridir ([7], s. 8).

Ukrayna böhranının ardınca ABŞ- da Rusiyaya qarşı iqtisadi sanksiyalar tətbiq etmək qərarına gəldi və bununla da ABŞ Rusiyanın geir addım atacağını düşünürdü. Rusiya bu sanksiyalardan böyük iqtisadi zərər görsə də, Krım mövzusundakı mövqeyindən geri dönmürdü. Hətta Rusiya prezidenti Putin Krım Tatarları xalqı da daxil olmaqla, yerli xalq üzərində olan təzyiqlərini getdikcə daha da artırır. ABŞ-ın Rusiyaya qarşı sanksiya dalğası ABŞ prezidenti Barak Obamanın 6 mart 2014-cü ildə Xəzinə Nazirliyini səlahiyyətləndirilməsi ilə başladı [109]. Bu səlahiyyətdən istifadə etməklə ABŞ Xəzinə Nazirliyi regiondakı sülh və təhlükəsizliyi pozan şəxslərə və ya qurumlara qarşı müxtəlif sanksiyalar tətbiq edə biləcəkdə. 2014-cü il 17 mart və 20 mart tarixlərində rus ordusunun Krım torpaqlarına ayaq basması ilə birlikdə Ağ Saraydan mövzu ilə əlaqədar hökumətə verilən səlahiyyəti daha da genişləndirən iki yeni qərar yayımlandı. Rusiya geri addım atmadıqca sanksiyalar 2014-cü il ərzində genişləndirildi. Qəbul olunan sanksiyaların birinci dalğası (birinci dərəcəli) Rusiyanın Krımdakı fəaliyyətlərinə görə, ikinci dalğa isə (ikinci dərəcəli) Ukraynanın cənub-şərqində davam edən böhrana Rusiyanın dəstək verməsinə görə idi. Birinci dalğa sanksiyalar Putinin qəraralma mexanizmi içərisində yer alan önəmli aktor və qurumlara qarşı yönəlmişdi. Bu sanksiyalar Rusiyanı durdurmaq üçün yetərsiz oldu. Bundan sonra sanksiyalar Rusiyanın bank, maliyyə, texnologiya və müdafiə sənayesi sektorlarına qarşı tətbiq edildi. İkinci dalğa isə Ukraynadakı böhranın silahlı toqquşma halına gəlməsi nəticəsində tətbiq olunmağa başladı. 28 aprel 2014-cü ildə

ABŞ Xəzinə Nazirliyi tərəfindən alınan qərara əsasən Rusiyanın qabaqcıl şirkətləri hədəf olaraq seçildi [154] . Bununla yanaşı ABŞ Ticarət Nazirliyinə bağlı olan Sənaye və Təhlükəsizlik Bürosu da Rusiyanın hərbi qüvvələrinə kömək edə biləcəyi düşünülmən əsas şirkətlərinə ixracat qadağası qoyuldu. Buna bənzər qərarlar Avropa Birliyi tərəfindən də 28 aprel və 12 may tarixlərində qəbul olundu.

2014-cü il 17 iyul tarixində Amsterdamdan Kuala Lumpura səyahət edən Malaziya Airlines şirkətinə məxsus olan təyyarənin Ukraynanın cənub-şərqində vurularaq qəzaya uğraması diqqətlərin yenidən bu bölgəyə yönəlməsinə səbəb oldu. Təyyarənin düşdüyü ərazinin rus separatçılarının nəzarətində olması və təyyarəni vuran roketin rus istehsalı olması bu hadisənin məsuliyyətinin böyük ölçüdə Rusiyanın üzərinə yüklənməsinə gətirib çıxardı. Çoxlu sayda insanın ölümü ilə nəticələnən bu hadisədə Rusiyanın günahkar olması ilə bağlı bir sıra sübutlar üzə çıxdı. Lakin Rusiya isə bu məsələdə Ukraynanı günahlandırır [125] . Bu hadisədən sonra isə Qərbi dünyası üçüncü dalğa (üçüncü dərəcəli) sanksiyaların tətbiqinə başladı. ABŞ-dan gələn qərarlar bu dəfə rus enerji şirkətlərini və bir sıra önəmli firma və siyasi aktorları hədəf aldı. Bu sanksiyalardan bir həftə sonra AB də oxşar addım atdı. Lakin AB-nin sanksiyalarının ABŞ-ın sanksiyalarından əsas fərqi enerji şirkətlərinin bu sanksiyalardan kənarında buraxılması idi. Bunu əsas səbəbi də, AB-nin Rusiyanın enerji resurslarından olan asılılığı idi. 25 iyul, 30 iyul və 31 iyul tarixli qərarlara əsasən isə Rusiyanın Krım və Şərqi Ukraynadakı fəaliyyətlərinə dəstək olan aktora və qurumlara sanksiya tətbiq olundu. Həmçinin Sberbank, Gazprombank, Vneşekonombank və VTB bank kimi Rusiyanın əsas banklarının Avropadakı fəaliyyətlərinə məhdudiyətlər qoyuldu. Bu sanksiyalar 12 sentyabr tarixində həm AB, həm də ABŞ tərəfindən alınan qərarlarla genişləndirildi ([45], ss.17-19).

ABŞ Rusiyaya qarşı sanksiyalar tətbiq etsə də, Krımda baş verən bu hadisələr ABŞ-Avropa münasibətləri çərçivəsində dəyərləndirildikdə, bu proseslərin ABŞ-ın maraqlarına xidmət etdiyini demək olar. Krımın ilhaqı və Rusiyaya qarşı tətbiq olunan sanksiyalar nəticəsində AB-Rusiya yaxınlaşması önəmli dərəcədə zərbə almış,

Almaniya-Rusiya əməkdaşlığının güclənməsi ilə Avropanın ABŞ-dan uzaqlaşdırılması prosesini və Anqlo-Sakson cəbhə üçün arzuolunmaz bir səhnə olan Rusiya – Almaniya ittifaqı arxa planda qalmışdır. Eyni zamanda Avropaya qarşı dost münasibətlərlə çıxış edən “Yeni Rusiya” anlayışı “Köhnə Rusiya” anlayışı ilə əvəz olundu. Rusiya təhdidinin yenidən gündəmə gəlməsi Avropanın təhlükəsizliyi üçün ABŞ-ın nə qədər vacib olduğunu və onun xilaskar rolunu bir daha göstərmişdir ([10], ss. 36-46). Bütün bu hadisələrin daha sıx ABŞ – Avropa ittifaqına gətirib çıxaracağı gözlənilir. Daha dəqiq desək, şərtləri əsasən Vaşinqtonun müəyyənləşdirəcəyi bir ABŞ-AB ittifaqı nəzərdə tutulur. Bu da ABŞ-ın nəzarətində olan bir “Rus Təhdidi”-nin əslində Vaşinqton üçün nə qədər önəmli olmasının göstəricisidir. ([23], ss. 8-9).

Barak Obamadan sonra hakimiyyətə gələn Donald Trump dövründə də ABŞ Rusiyaya qarşı tətbiq etdiyi sanksiyaları artırmağa davam edir. Bu sanksiyalar əsasən iqtisadi sferanı əhatə edir. ABŞ bu sanksiyaların, Rusiyanın Minsk razılaşmasının öhdəliklərini yerinə yetirənə qədər davam edəcəyini bildirdi. ABŞ Maliyyə Nazirliyinin etdiyi açıqlamalara əsasən, daha 38 şəxsə və qurumlara qarşı sanksiyalar tətbiq olunacaq. Qəbul olunan bu sanksiyalar çərçivəsində əlaqədar şəxslərin və qurumların ABŞ-dakı sərvətləri ilə bank hesabları dondurulacaq və ABŞ vətəndaşları ilə hər növ bank əməliyyatlarını həyata keçirmək qadağan olunacaq. Bu qərarı protest edən Rusiya isə buna qarşı tədbirlərin alınacağını bildirdi. ABŞ tərəfi isə bu sanksiyaların tətbiqinin əsas səbəbi kimi Ukrayna böhranının diplomatik yolla həll olunmasının zəruriliyini göstərir. Eyni zamanda Ukraynanın suverenliyinin qorunmasında ABŞ özünü məsuliyyətli hiss etdiyini bildirdi [3] .

Çin

Çinin xarici siyasəti əsasən bir çox xarici siyasət böhranlarına qarışmamaq şəklindədir. Özünün əsas maraqları təhdid edilmədiyi müddətdə, Çin xarici

siyasətində əsasən neytral mövqedən çıxış etməkdədir. Çinin Krım böhranına qarşı olan mövqeyini buna misal kimi göstərmək olar. Belə ki, 16 mart 2014-cü ildə keçirilən referendumun ardınca BMT Təhlükəsizlik Şurasında bu məsələ ilə bağlı keçirilən səsvermədə Qərb ölkələri lehinə səs verərkən, Rusiya əleyhinə səs vermişdir. Çin isə Təhlükəsizlik Şurasının bir çox səsverməsində olduğu kimi burada da bitərəf səs verdi [145]. Bundan sonra Təhlükəsizlik Şurasının bu qərarı qəbul edilmədi. Mart ayının sonunda BMT Baş Məclisində Krımın beynəlxalq statusunun dəyişdirilməsi haqqında keçirilən səsvermədə Qərb ölkələri Krımın statusunun dəyişdirilməməsi istiqamətində səs versələr də, Çin yenə də bu səsvermədə bitərəf qaldı.

Çinin Krım məsələsində bu mövqedən çıxış etməsinin bir sıra səbəbləri vardır. Birincisi, Çin qeyd edir ki, müstəqillik mövzusunda daha əvvəllərdə keçirilən referendumlarda Qərb ikili standartlar tətbiq edir. Məsələn, 1991-ci ildə SSRİ-dən ayrılmaq üçün Ukrayna və Gürcüstanın keçirdiyi referendumun nəticələri Qərb ölkələri tərəfindən tanınmışdır. Eyni zamanda üç Baltik Respublikalarının da müstəqillik elanları Qərb tərəfindən qəbul olundu. 2008-ci ildə Kosovonun da müstəqillik elanını Qərb dəstəkləmişdi. Çinə görə Qərbin Krım referendumuna qarşı çıxmasının əsas səbəbi Ukraynanın ərazi bütövlüyünün qorunması ilə bağlı deyil. Sadəcə olaraq Qərb Şərqi Avropadakı təsirini itirmək istəmir. İkinci səbəb isə, Çin xarici siyasətinin “Sülh içində bir yerdə yaşamanın beş prinsipi”-nə əsaslanmasıdır. Bu prinsiplər dövlətlərin ərazi bütövlüyü və suverenliklərinə qarşılıqlı hörmət edilməsi, Dövlətlərin bir-birilərinin daxili işlərinə qarışmamaq prinsipi, bərabərlik və qarşılıqlı əməkdaşlığa əsaslanaraq hərəkət etmək, qarşılıqlı olaraq dövlətlərin bir – birinə hücum etməmək prinsipi və sülh içində bir yerdə yaşamaq prinsipidir. Çin xarici siyasəti dövlətlərin bir-birinin daxili işlərinə qarışmasına hər zaman qarşı çıxmışdır. Çinə görə Krımdakı referendum Ukraynanın daxili işidir. Qərbin bu referenduma müdaxiləsi Çinin fikrincə Ukraynanın daxili işlərinə qarışması deməkdir. Həmçinin Çin Rusiyanın mövqeyini də dəstəkləmir. Krımın Rusiya tərəfindən işğalı

Moskvanın Kiyev ilə olan münaqişə ərazilərini artıracaq. Eyni zamanda , Krımdakı referendum 1945-ci ildə Monqolustanın SSRİ-nin dəstəyi ilə Çindən ayrılması ilə eyni şəkildə baş vermişdir. Çin də bu vəziyyəti qəbul etmir. Həm Rusiyanı, həm də Qərbi dəstəkləməyən Çin bu səbəblərdən dolayı Krım mövzusunda BMT-nin qərarları ilə bağlı bitərəf səs vermişdir [123] .

Çinin bitərəf mövqedən çıxış etməsi ilə bağlı fikirlər də müxtəlifdir. Bəzi yanaşmalara görə, Çin BMT səsverməsində birtərəf mövqedən çıxış etməklə əslində Rusiyanı üstü örtülü də olsa dəstəkləyir. Digər bir yanaşmaya görə isə bu bitərəf mövqe yaxın müttəfiqi tərəfindən Rusiyaya vurulan zərbədi.

Çin xarici siyasəti, Krımdakı böhranının Ukrayna, Rusiya, ABŞ və digər Qərb ölkələri arasında aparılan diplomatik müzakirələr yolu ilə və silahlı toqquşmalar olmadan siyasi vasitələrlə həll olunmasını müdafiə etməkdədir. Çin həmçinin bunlarla yanaşı Rusiya ilə olan yaxşı diplomatik münasibətlərini davam etdirmək istəyir. Rusiya enerjisindən asılı olduğuna görə Rusiya-Ukrayna arasındakı yeni siyasi gerçəkliyi də qəbul etmiş kimi görünür. Çinin irəli sürdüyü “İpək Yolu İqtisadi Bölgəsi” layihəsi içərisində Krımda yer alır. Ona görə də bu layihə üçün Krımın yaxın əməkdaşlıq etdiyi bir ölkənin - Rusiyanın əlində olması Çin baxımından önəmlidir [54] .

Ukraynadakı böhran Çin diplomatiyası üçün müəyyən fürsətlər əldə etmək imkanı da verir. ABŞ və Rusiyanın Şərqi Avropada qarşı-qarşıya gəlməsi , Sakit Okeandakı ABŞ təhdidini Çin baxımından azaltmışdır. Ukrayna böhranından sonra Qərbin Rusiyaya qarşı embarqo tətbiq etməsinin ardınca Moskvanın Çin mallarından olan asılılığı artmış, Pekin önəmli bir üstünlük əldə etmiş və iki ölkə arasındakı münasibətlərdə üstünlüyün Çinin lehinə keçməsi ehtimalını ortaya çıxarmışdır. Ukrayna böhranının beynəlxalq sistemə təsiri isə Çinin soyuq müharibə sonrası sistemdə ilk dəfə bu qədər avantajlı mövqeyə gəlməsi şəklində olmuşdur.

Çin hökuməti Ukraynanın suverenliyinə, müstəqilliyinə və ərazi bütövlüyünə toxunan dəqiq ifadələr istifadə etmək əvəzinə, daha çox ümumi ifadələrdən istifadə edir. Çinin Ukrayna ilə bağlı açıqlamaları böhranın böyüməsinə səbəb olacaq hərəkətlərdən qaçınılması, sabitliyin təmin olunması, problemin barışçıl, ədalətli və tərəfsiz yanaşmalarla həll olunması yönündədir. Çinin XİN-nin nümayəndələri və BMT-nin Çin daimi nümayəndələri Krım probleminin qarışıq tarixi köklərə malik olduğunu və məsələnin həlli zamanı bütün bu amillərin nəzərə alınmasının və dəyərləndirilməsinin zəruriliyini qeyd edir.

Qərb ilə Rusiyanın Ukraynada qarşı qarşıya gəlməsi, Çinin xüsusilə Sakit Okeandakı manevr sahəsini daha genişləndirəcək. Qərb tərəfindən Rusiyaya qarşı tətbiq olunan embarqonun, Çin mallarına olan ehtiyacı artırması Pekinin maraqlarına xidmət edir. Rusiyanı üstü örtülü şəkildə dəstəkləmənin Çin üçün ən böyük təhlükəsi isə ölkədəki problemlə ərazilərdir [8]. Belə ki, Pekinin Rusiyanın ilhaq siyasətinə açıq şəkildə dəstək verməməsinin önəmli daxili siyasi səbəbləri də var. Bu Tibet, Sincan, Honq Konq və Tayvanla bağlı olan məsələlərdir. Pekin, Krım referendumunu dəstəkləsə, bu zaman, müstəqillik əldə etmək istəyən bu ərazilər də eyni qanunların onlara qarşı da tətbiq olunmasını istəyəcək [28].

Çin Rusiyanın yanında yer almaqla birlikdə, Rusiyanın Qərb tərəfindən təcrid olunmasından da məmnun görünür. Təzyiq altında olan Rusiyanın bu sanksiyaların öhdəsindən gələ bilməsi üçün Çinə olan bağlılığı daha da artacaq və Çinin maraqları çərçivəsində münasibətlərini inkişaf etdirməyə məcbur olacaq. Rusiyaya təzyiq etmək istəyən Qərb dünyası isə Moksvanın Çinlə olan iqtisadi münasibətlərindən dolayı Çinin siyasi dəstəyinə daha çox ehtiyac duymaqladadır. Bu vəziyyətdə daha üstün mövqedə olan Çin, sürətlə böyüyən iqtisadiyyatı baxımından Moskva ilə olan enerji əməkdaşlığını inkişaf etdirməkdədir ([29], s. 846).

3.3. Krim böhranının həlli perspektivləri

Rusiya Ukrayna arasında yaşanan böhranın diplomatik yolla həll edilməsi ilə bağlı cəhdlər Ukraynanın yeni prezidentinin təyin olunması ilə başlandı və bundan sonra tərəflər diplomatiya masasına oturmağa razı oldular. Ukrayna mövcud problemləri qarşısında Qərbdən mənəvi və məhdud da olsa maliyyə dəstəyi alsa da, ölkənin şərqində cərəyan edən toqquşmalara qarşı müqavimət göstərə bilməsi üçün güclü bir hərbi dəstək ala bilməmişdi. Bunlar da Poroşenkonun diplomatik yollardan istifadə etməklə, Moskva ilə görüşə razılıq verməsinə səbəb olmuşdur. Poroşenkonun Minsk görüşünə qatılmaq istəməsinin digər səbəbi isə, davam etməkdə olan müharibənin ölkənin önəmli sənaye bölgəsi olan Donbassı dağıtmaqla, Ukrayna iqtisadiyyatına ciddi zərər vurması idi. Həmçinin, qarşıdan gələn qış aylarında ölkənin təbii qaz ehtiyacını qarşılaya bilməməsi ölkəni enerji böhranına apara bilərdi. Bu vəziyyət həm təbii qazın ixracı məsləsinə görə, həm də Rusiyanın müxalif qrupları dəstəkləməsi səbəbilə Poroşenkonu Moskva ilə danışıqlara getməyə məcbur etdi [11].

25 may 2014-cü ildə keçirilən prezident seçkilərində qalib gələn Pyotr Poroşenko hakimiyyətə gəldikdən sonra onun ən önəmli vəzifəsi ölkəni, ölkə daxilində baş verən böhrandan xilas etməyin yollarını axtarmaq oldu. Poroşenko ilk planda 15 maddədən ibarət olan bir həll yolu ortaya qoydu. Bunlar: 1) Danışıqların bütün iştirakçıları üçün təhlükəsizliyin təmin olunması; 2) Silahlarını yerə qoyan və ciddi cinayətlər törətməyənlərin cinayət məsuliyyətindən azad olunması; 3) Girovları azad etmək; 4) Rusiya-Ukrayna dövlət sərhədində 10 km-lik tampon zonasının yaradılması. Qeyri-qanuni silahlı birləşmələrin çıxarılması; 5) Rus və ukraynalı muzzdlu əsgərlərin çıxarılması üçün təhlükəsizlik koridorunun yaradılması; 6) Silahsızlanma; 7) Daxili İşlər Nazirliyinin strukturunda birgə patrul vəzifəsi yaratmaq; 8) Donetsk və Lugansk bölgələrində qanunsuz olaraq ələ keçirilən inzibati binaların azad olunması; 9) Yerli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin bərpası; 10) Donetsk və Lugansk

bölgələrində mərkəzi televiziya və radio yayımının yenilənməsi; 11) Hakimiyyətin qeyri-mərkəzləşdirilməsi (icra komitələrinin seçilməsi, rus dilinin qorunması, Konstitusiyaya düzəlişlər layihəsi); 12) Qubernatorların Donbass nümayəndələri ilə seçkilərdən əvvəl koordinasiyası; 13) Erkən yerli və parlament seçkilərinin keçirilməsi; 14) Regionda iş yerlərinin yaradılmasına dair proqramın formalaşdırılması; 15) Sənaye və sosial infrastrukturun bərpası [82]. Bu cəhdlərin nəticəsi olaraq, konfliktin tərəfləri Belorusiyanın paytaxtı Minsk şəhərində iki dəfə görüşdülər. Minsk görüşmələrinin birincisi 5 sentyabr 2014-cü ildə reallaşdı. Ukrayna, LNR, DNR və ATƏT nümayəndələrinin bir masa ətrafında toplayan bu görüşlərin təməli isə Poroşenkonun 6 iyun tarixində konfliktə diplomatik həll yolunun tapılması üçün koordinasiya qrupunun təşkil olunması ilə bağlı verdiyi elandan sonra qoyuldu. Bu istiqamətdə üçlü koordinasiya qrupunun qurulması ilə gündəmə gələn görüşlər 2014-cü ilin iyun ayının əvvəlində ATƏT, Ukrayna və Rusiya nümayəndələrinin iştirakı ilə Kiyevdə başladı. Bu görüşün ardınca, Poroşenko verdiyi açıqlamada Ukraynada hər keçən gün yaşanan insan ölümünün qəbul edilməz olduğunu və siyasi görüşü nə olursa olsun, Ukrayna vətəndaşlarının həyatı təhlükəsizliyinin hökumətin zəmanətində olduğunu qeyd edərək, atəşkəs qərarının eyni həftə içerisində qəbul olunmasının zəruriliyini vurğuladı ([45], ss. 19-20).

20 iyun tarixində Poroşenko tərəfindən elan edilən 15 maddə, regiondakı toqquşmaların dərhal sona çatdırılmasını və seperatçıların işğal etdiyi ərazilərdən mərhələli olaraq geri çəkilməsi qarşılığında ciddi cinayətlər törətməyən döyüşçülərin əfv olunmasını və rusca danışılan ərazilərə daha çox hüququn verilməsi kimi problemlərin həllini nəzərdə tuturdu. Putinin konfliktin həllinə seperatçı hökumət nümayəndələrinin də dəstəyi ilə nail olunması istiqamətindəki təzyiqlərinin ardınca, LNR və DNR hökumət nümayəndələri bu 15 maddəli həll yolunun onların da bu müzakirələrə qoşulması halında mümkün olacağını açıqladılar [151].

23 iyunda keçirilən görüşə Rusiyanın Ukraynadakı səfiri Zubarov Rusiyanı, Ukraynanın ikinci prezidenti Leonid Kuçma isə Ukraynanı təmsil etmək üçün qatılmışdı. Görüşə həmçinin, həmin bölgədən rusiya tərəfdarı olan seperatçıların nümayəndələri, rusiya tərəfdarı olan Ukraynanın Seçimi partiyasının başçısı Viktor Medveçuk və ATƏT-in nümayəndələri qatıldı. Bu görüşün nəticəsi olaraq bölgədəki seperatçı qüvvələr tərəfindən həbs olunan, ATƏT-in seçki müşahidəçilərindən ibarət olan məhbuslar sərbəst buraxıldı [150] . Bu qrup 6 və 17 iyunda Kiyevdə iki dəfə toplanaraq sülh razılaşmasını yenidən müzakirə etdilər və onu daha da təkmilləşdirdilər.

Minsk görüşləri isə 31 iyun tarixində yenə Ukrayna, Rusiya, LNR, DNR və ATƏT təmsilçilərinin iştirakı ilə başladı. Bir aydan çox davam edən bu müddət ərzində bu qrupun iştirakı ilə bir neçə dəfə görüşlər keçirildi və Minsk görüşləri 5 sentyabr günü imzalanan protokol ilə yekunlaşdı. Tərəflər arasında imzalanan bu protokol atəşkəs qərarı, yerli rəhbərliyin səlahiyyətlərinin artırılması, münaqişə zonalarında seçkilərin keçirilməsi kimi məsələlər də daxil olmaqla 12 maddəni özündə birləşdirirdi [91] . Əldə olunan bu razılığa baxmayaraq, toqquşmaların davam etməsi səbəbi ilə təkrar Minskə toplanan qrup bir memorandum yayımladı. Bu memorandumda protokolda yer alan atəşkəs qərarına əlavə olaraq, regiondakı bütün xarici əsgərlərin göndərilməsi, bütün ağır silahların bölgədən çıxarılması, döyüş təyyarələrinin regiondakı uçuşlarının dayandırılması kimi məsələlərdə də razılıq əldə olundu [87] . Müqavilədə yer alan müəmmalı ifadələr, DNR-i təmsil edən Donetskdəki seperatçı hökumətin başçısı olan Zaharşenkonun, LNR-i təmsil edən Luqanskdakı seperatçı hökumətin başçısı olan Plotnitskinin və Ukraynanı təmsil edən keçmiş dövlət başçısı olan Kuçmanın rəsmi olaraq heç bir vəzifəsinin olmaması Minsk razılaşmasının zəif tərəflərinin göstəriciləri idi. Belə ki, atəşəsin pozulduğu ilk nöqtə Mariupol şəhəri oldu [68]. Donetsk hava limanına hakim olmaq üçün may ayında Ukrayna ordusu tərəfindən başlatılan hərbi əməliyyat isə 28 sentyabr tarixində yenidən başlatıldı. Tərəflər atəşəsin pozulması ilə bağlı bir-birini ittiham edirdi. Toqquşmalar isə

yanvar ayında DNR-ə bağlı olan seperatçı qüvvələrin bölgədə hakimiyyəti ələ keçirməsinə qədər davam etdi.

Ukrayna böhranının həlli ilə bağlı daha bir təklif isə Rusiyanın prezidenti Putindən gəlmişdi. Vladimir Putin 2014-cü ilin sentyabr ayında Monqolustan səfəri zamanı Ukrayna prezidenti Pyotr Poroşenko ilə etdiyi telefon danışığından və Ukrayna məsələsinin həllinə dair 7 maddədən ibarət olan sabitlik planından danışdı. Putin, Poroşenko ilə böhranın həlli ilə bağlı çox yaxın fikirlərə sahib olduqlarını bildirdi. Putin təklif etdiyi sabitlik planına əsasən, Ukraynanın şərqində baş verən toqquşmaların dayandırılması üçün ilk olaraq ordu qüvvələrinin və seperatçıların qarşılıqlı əməliyyatlara son verməsinin vacibliyini vurğuladı. Putin, ikinci addımda ordu qüvvələrinin mülki əhalinin məskunlaşdığı ərazilərə təhlükəsiz məsafədə yerləşmələrini təklif etdi. Üçüncü addımda isə, əldə olunacaq atəşkəsin şərtlərinə əsasən, Ukraynada tam və obyektiv beynəlxalq müşahidəçiliyin yaradılması nəzərdə tutulurdu. Dördüncü maddəyə əsasən, mülki əhalinin yerləşdiyi ərazilərdə hava əməliyyatlarının dayandırılması təklif olunurdu. Beşinci və altıncı maddələrə əsasən, tərəflərin girov götürdükləri şəxslər şərtsiz sərbəst buraxılmalı və bölgədə insani yardım dəhlizi açılmalı idi. Putinin təklif etdiyi son maddəyə əsasən isə, Ukraynanın şərqində toqquşmaların davam etdiyi ərazilərdə mülki əhalinin qısa hazırlanmasına yardım etmək üçün zərər görmüş binaların təmir edilməsi nəzərdə tutulurdu [12] .

Ukrayna baş naziri Arseniy Yatsenyuk isə Rusiya prezidenti Vladimir Putinin Donbass böhranının həlli ilə bağlı təklif etdiyi 7 maddəlik sabitlik planının əslində “ Rusiya tərəfdarı olan seperatçıların xilas edilməsi planı” olduğunu vurğuladı. Yatsenyuk Putin tərəfindən təklif edilən hər hansı bir plana güvənilməyəcəyini bildirdi. Onun sözlərinə görə, əslində bu təklif olunan plan, NATO-nun zirvə görüşündən əvvəl dünya ictimaiyyətini aldatmaq və AB tərəfindən Rusiyaya qarşı yönəlmiş yeni sanksiyaların tətbiq olunmasına mane olmaq məqsədini güdürdü. Yatsenyuk, Putinin əsl planının Ukraynanın yox edilməsi və SSRİ-nin yenidən bərpa olunması olduğunu irəli sürdü. Baş nazirin sözlərinə görə, Ukrayna böhranının

həllinin yeganə yolu Rusiya silahlı qüvvələrinin və muzzdlu əsgərlərinin Ukrayna torpaqlarından çıxmasıdır [12] .

2015-ci ilin yanvar ayında seperatçı qüvvələrin Donetsk hava limanında hakimiyyəti ələ keçirmək məqsədilə başladığı hərbi əməliyyat və əldə etdiyi nailiyyət ilk Minsk razılaşmasına əsasən əldə olunan atəşkəsi pozdu [149] . 2015-ci ilin fevral ayında ATƏT-in dəstəyi ilə yeni bir atəşkəsin əldə olunması üçün zəmin yarandı. Minsk II adını alan bu razılaşma ilə Almaniya və Fransanın da dəstəyi alındı və yeni bir sülh planı təklif olundu [97] . Normandiya dördlüsü adı ilə qeyd olunan Rusiya, Fransa, Ukrayna və Almaniyanın XİN-i və yüksək səviyyəli dövlət rəsmilərinin görüşləri nəticəsində meydana gələn razılaşmanın beynəlxalq mətbuatda və ictimaiyyətdə Minsk II şəklində yer almış və ilk Minsk protokolu ilə oxşar olmuşdur. İlk Minsk razılaşmasındakı müddəaları demək olarki təkrar edən bu razılaşma, onun kimi elə də effektiv olmadı. 2015-ci ilin 11-12 fevral tarixlərində tərəflər yenidən Belorusiyanın paytaxtı Minsk şəhərində görüşdülər. Qəbul edilən razılaşma, ilk Minsk razılaşmasında olduğu kimi dərhal atəşkəsin əldə olunmasını, təhlükəsiz ərazisinin yaradılmasını, insani yardım və seperatçı ərazilərə muxtariyyətin verilməsini nəzərdə tuturdu [84].

I Minsk razılaşması rus seperatçı qüvvələrin ağır itkilər verməyə başladığı avqust ayından sonra əldə olunmuşdu. Rusiyanın, Ukraynanın ərazi bütövlüyünü tanıyan belə bir razılaşmanı təsdiq etməsinin əsasında seperatçılara vaxt qazandırmaq məqsədinin dayandığı qeyd edilirdi. I Minsk razılaşması və II Minsk razılaşması arasında qalan müddət ərzində seperatçı qüvvələr 2014-cü ilin sentyabr ayından hakim olduğu ərazilərdə daha da güclənmiş və bu ərazilərə yeni torpaqlar əlavə etmişlərdi. Bunun nəticəsi kimi isə, cəbhə xətti Ukraynanın daxilinə yəni qərbə doğru bir az daha irəliləmişdi. Razılaşma ilkin olaraq , toqquşmaları bir qədər azaltsa da, təsiri elə də uzun müddətli olmadı və toqquşmalar II Minsk razılaşmasının əldə olunmasından bir neçə ay sonra daha da artdı ([45], s. 21).

Minsk protokolu qüvvəyə mindikdən sonra, Ukrayna ordusu, Donetsk Xalq Cümhuriyyəti və Luqansk Xalq Cümhuriyyəti qüvvələri hərbi mövcudluğun olmadığı ərazilərdə genişlənməyə çalışırlar. Bu onlar üçün sərhəd pozulması və ya düşmən əleyhinə torpağı işğal etmək mənasına gəlmir. Tərəflər öz torpaqları daxilində həbi mövcudluqlarını genişləndirdiklərini iddia edirlər. Lakin, Minsk protokolunun maddələri hərbi birliklərin yer dəyişdirməsi ilə pozulmuş hesab edilir. Çünki, bu razılaşma sənədi hərbi birliklərin hərəkətinin dondurulmasının zəruriliyini vurğulamışdır. Minsk protokolu ilə müəyyənləşdirilən “ qeyri-qanuni silahlı qruplar və hərbi avadanlıqlar, döyüşçülər və muzzdlu əsgərlər” Ukraynadan tamamilə geri çəkilməmişdir. Digər tərəfdən protokolda qeyd olunan başqa bir məsələ, “ Ukrayna-Rusiya sərhədinə davamlı olaraq nəzarət edilməsi və Ukraynanın və Rusiya Federasiyasının sərhəd ərazilərində təhlükəsizlik bölgələrinin yaradılması və bunun ATƏT tərəfindən reallaşdırılması” şərti də yerinə yetirilməyib [9].

Rus yönümlü Kiyevdən olan siyasi mütəxəssis Mixayil Poqrebinski qeyd edir ki : “Kiyev hakimiyyəti muxtar yerli seçkilərin keçirilməsinə icazə verən zaman sərhədin nəzarəti qısa müddətdə Ukraynaya geri qaytarılar. Eyni zamanda , Ukrayna Ali Radası, Donetsk və Luqanskın özü özünü idarə etməsini və üsyançı döyüşçülərin əfv edilməsini nəzərdə tutan qanunları məclisdə qəbul etməlidir.” Bu isə o deməkdir ki, ukraynalılar Donetsk və Luqanskda Rusiya ilə sərhəd nəzarətini təmin etmədən sərbəst seçkilər keçirməlidilər. Lakin Ukrayna konstitusiyasına əsasən, bu ərazilərdə muxtar seçkilərin keçirilməsi qanuna ziddir. Üsyançılar konstitusiyada lazımı dəyişikliklərin həyata keçirilməsini istəyirlər. Hətta Minsk II razılaşmasına əsasən, Ukrayna, bu bölgənin xalqına xüsusi statusa əsaslanan özünü idarəetmə hüququnu vermək üçün konstitusiya islahatını yerinə yetirməlidir. Ukrayna siyasi qüvvələrinin əksəriyyəti bu xüsusi statusun, ölkəni davamlı olaraq Rusiya nəzarətində saxlayacağını düşünür və buna görə də konstitusiya dəyişikliyi məclisdə səsvermədən keçmir [9] .

Ukrayna konfliktinin həlli istiqamətində növbəti diplomatik addımlardan bir digəri 2016-cı ildə atıldı. Ukrayna prezidenti Poroşenko, Rusiya dövlət başçısı Vladimir Putin, Almaniya baş naziri Angela Merkel və Fransa prezidenti Fransua Hollandın iştirakı ilə Almaniyanın ev sahibliyi etdiyi və Ukrayna böhranın həllinə yönəlmiş, beş saat davam edən Normandiya Dördlüsü zirvə görüşü keçirildi. Görüşdən sonra Ukraynanın dövlət başçısı Pyotr Poroşenko, hər hansı bir sənəd imzalanmasa da, ölkəsinin şərqində baş verən konfliktin həllini nəzərdə tutan bir yol xəritəsinin formalaşdırılması mövzusunda razılığa gəldiyini bildirmişdi. Poroşenko “Yol xəritəsinə hazırlamalırıq və təsdiqləməliyik” deyər bildirdi. Eyni zamanda o bildirdi ki, noyabr ayının sonuna kimi Normandiya Dördlüsü XİN-nin Donbass (Ukraynanın Şərqi) ilə əlaqədar yol xəritəsinin müəyyənləşməsinə dair işləri yekunlaşacaq [75] . Dövlət başçısının sözlərinə görə , ikinci yol xəritəsi siyasi, üçüncü yol xəritəsi isə insani olacaq. Əsas hədəfin isə Ukraynada münaqişə ilə bağlı həll yolu təklif edən Minsk razılaşmasının şərtlərinin yerinə yetirilməsi olduğu deyildi [74] .

2017-ci ilin sonunda, 23 dekabrda etibarən koordinasiya qrupu Donbassda Yeni il və Milad bayramları üçün atəşkəs üzrə razılığa gəldi. Ancaq münaqişə zonasında hələdə atışma faktları qeydə alınır. Qarşı tərəflər bir-birlərini sükutlu, Minsk silah razılaşmasının dair müqavilələri pozmaqda ittiham edirlər, eləcə də kəşfiyyatı intensivləşdirmək, qüvvələri yenidən qurmaq, silahlanma adı altında təxribat hazırlamaq üçün bir-birlərini günahlandırır. Bunlarla yanaşı, 2017-ci il dekabrın sonlarında 15 ayda ilk dəfə olaraq əsirlərin dəyişdirilməsi baş tutdu. Kiyevdə hələ bir neçə belə mərhələlərin olacağını proqnozlaşdırırlar və növbətinin fevral-mart aylarında olacağını gözləyirlər. Müzakirə edənlər yeni mübadilə şərtləri üzərində işləməyə davam edirlər. 2018-ci ilin yanvar ayının sonunda münaqişə tərəfləri atəşkəsin pozulmasına görə intizam tənbehi tələblərinə cavab verən müvafiq tapşırıqların verilməsi və müşahidə edilməsi zəruriliyini vurğulayaraq, atəşkəsə bağlı olduqlarını təsdiqləyiblər. Lakin, son iki həftə ərzində pozuntular yenə qeydə alınıb [78] . Konfliktin həlli istiqamətində növbəti dəfə 2018-ci ilin fevral ayının 16-da

Münixdə yenidən Normandiya dördlüsünün görüşünün keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdu. Ukraynanın XİN-i Klimkinin sözlərinə görə planlaşdırılan bu görüş, onun, rusiyalı əməkdaşı Sergey Lavrovla görüşündən sonra həyata keçirilməli idi. Bu görüş zamanı ənənəvi olaraq gündəlikdə atəşkəs, əsirlərin dəyişdirilməsi, münaqişənin həllinin siyasi aspekti, infrastrukturun bərpası və digər məsələlər müzakirə olunmalı idi. Lakin Ukraynanın XİN-i Pavlo Klimkin görüşün təxirə salındığını bildirdi. Bunun səbəbi kimi isə, alman nümayəndə heyətinin Münixə konfransın başlanması üçün təyin olunan vaxtda gələ bilməməsi göstərildi [128] .

Rusiya Krımın işğalını beynəlxalq hüquq baxımından dəyərləndirdiyi zaman öz arqumentlərini irəlir sürür. Rusiya Yanukoviçin devrilməsi və bunun nəticəsində yaranan xaosun Ukraynanın şərqində və cənubunda yerləşən etnik rus nüfuzu üçün təhdid yaratdığı ilə bağlı mövqeyini müdafiə edir. Qərb dövlətlərinin Krımda keçirilən referendumun əsassız olması ilə bağlı iddialarına isə cavab olaraq, BMT nizamnaməsində “Millətlər arasında, xalqların hüquq bərabərliyi prinsipinə və öz müqəddaratını özlərinin müəyyənləşdirməsi prinsipinə hörmət etməklə dostluq münasibətləri qurmaq” ifadəsinin yer aldığını bildirir. Rusiya Krımda keçirilən referendumu Qərbin müdafiə etdiyi Kosovo nümunəsinə bənzətməkdədir. Putin 2010-cu ildə Beynəlxalq Ədalət Məhkəməsinin Kosovo ilə bağlı tək tərəfli müstəqillik elanının qanuniliyini bəyan etməsi və bunun Qərb dövlətləri tərəfindən də qəbul edilməsini, lakin Krımda xalqın öz müqəddaratını müəyyənləşdirmək üçün referendum keçirməsinin Qərb dövlətləri tərəfindən qəbul edilməməsini Qərbin ikili standartları kimi qiymətləndirmişdir. Hər nə qədər Rusiya öz arqumentlərini irəli sürsə də, beynəlxalq hüququn əsas prinsipi olan başqa bir dövlətin ərazi bütövlüyü və suverenliyi prinsipini pozmuşdur. Hərbi qüvvələrin nəzarətində və beynəlxalq müşahidəçilərin olmadığı bir şəraitdə reallaşan bir referendum xalqın iradəsini tam olaraq göstərə bilməz ([63], ss. 19-20).

Rusiyanın bu böhranla bağlı mövqeyinə gəldikdə, Rusiya Ukraynanın parçalanmasını deyil, ayrılmış ərazilərin muxtar quruluşlar şəklində Kiyevlə birlikdə

federasiya yaratmasını istəyir. Bunun reallaşması ilə Rusiya ayrılmış ərazilər vasitəsilə Kiyevin daxili işlərinə müdaxilə etmək niyyətindədir. Rusiyanın ən önəmli hədəfi Ukraynadakı siyasi və iqtisadi təsirini davam etdirə bilməkdir. Bu təsir isə ya Kiyev hökumətinin Moskvaya sədaqəti ilə, ya da Rusiyanın, Ukraynanın şərqində mövcud olan Rusiya yönlü qüvvələri öz nəzarətində saxlamaqla davam etdirilə bilər. Rusiya Ukraynanın şərqindəki ayrılmış ərazilərə təyin olunacaq çoxmillətli sülh qüvvələri içərisində yer almaq istəmir ([63], ss. 21).

Rusiyanın Krıma və daha sonra da Şərqi Ukraynaya müdxailəsini Rusiya üçün önəmli edən bir sıra məsələlər var. Birinci , Rusiya, Ukraynanı və xüsusilə də Krımı geosiyasi baxımdan Rusiyanın təhlükəsizliyi üçün olduqca önəmli bir bölgə olaraq görməkdədir. Rusiyanın Qaradəniz donanmasının bazası Krım yarımadasında olduğundan, bu ərazi Rusiyanın Qara dəniz və Aralıq dənizi siyasəti üçün önəmlidir. Buna görə də, Putin 2005-ci ildə , xüsusilə, slavyan əsilli Ukrayna və Belorusiyanın itkisini nəzərdə tutaraq, SSRİ-nin süqutunu “ən böyük geosiyasi fəlakət” kimi qiymətləndirmişdir. Digər önəmli məsələ ondan ibarətdir ki, Rusiya Ukraynada son dövrlərdə baş verən hadisələri bir inqilab kimi deyil, seçilmiş hökumətə qarşı yönəlmiş bir zərbə kimi qiymətləndirmiş və Kiyevdəki hakimiyyəti qanuni hesab etməmişdir. Rusiya həmçinin, bu inqilabın Qərbin Rusiyanı təcrid etmək və əhatəyə almaq üçün Rusiya ətrafındakı ölkələrdə planlaşdırdığı inqilablardan biri olduğuna inanır. Rus siyasi elitaları bu inqilabların təsiri ilə Qərbin əsas hədəfinin Rusiyada da inqilab yolu ilə Qərb yönümlü bir rejim yaratmaq istəyi olduğunu qeyd edirlər. Üçüncüsü isə, Putinin və ətrafındakı siyasi elitanın neo-imperialist milliyətçi baxışları Ukraynanı və Krımı tarixi baxımdan rus mədəniyyətinin yarandığı torpaqlar kimi və Rusiyanı, Ukraynada yaşayan rus azlığının mədəni hüquqlarının və təhlükəsizliyinin müdafiəçisi olaraq görür. Dördüncüsü isə, Rusiyanın Krıma müdaxiləsinin daxili siyasi səbəblərlə əlaqədar olmasıdır. Putin, bu müdaxiləsi ilə iqtisadi problemlər səbəbilə getdikcə azalan populyarlığını yenidən yüksəldə bilmişdir ([13], ss. 2-3).

Rusiya bu bölgədəki toqquşmalara görə Kiyev hökumətini və Qərbi günahlandırır. Rusiya münaqişə ilə bağlı öz mövqeyini 2015-ci ilin fevral ayında dövlət başçısı Vladimir Putinin Ukrayna prezidenti Pyotr Poroşenkoya yazdığı məktubda bildirmişdi. Bu məktubun məzmunu ictimaiyyətə açıqlanmasa da, rus səlahiyyətli nümayəndələrinin açıqlamaları ilə bəzi məsələlər müəyyən olmuşdur. Rusiya Ukrayna mərkəzi hökumətinin, səlahiyyətlərin mərkəzdən bölgələrə təhvil verilməsini tənzimləyən ümumi bir plan əsasında, Luqansk və Donetskə daha geniş muxtariyyət verməsini istəyir. Moskva hökuməti Ukraynanın ərazi bütövlüyünə hörmət etdiyini təkrar edir, lakin bu müddətə ərzində Kiyev hökumətinin üsyançı bölgələrdəki qüvvələrlə birbaşa dialoq qurmasının vacibliyini düşünür. Bunun qarşılığında Putin hakimiyyəti ilhaq etdiyi Krımı Ukraynaya geri qaytarmağı düşünür. Buna əsas kimi isə həyata keçirilən referendumu göstərir [73].

Putin, bunlarla yanaşı üsyançıların Minsk protokolunun imzalanmasından sonra əldə etdiyi torpaqların da yeni sərhəd olaraq diqqətə alınmasını istədiyini bildirdi, lakin bunun qəbul edilməyəcəyini də anladı. Rusiyanı narahat edən əsas məsələlərdən biri də əslində Ukraynanın NATO-ya üzv olması ehtimalıdır. Rusiya mətbuatında yer alan bəzi iddialara görə, Putin Ukraynada həll yolunun əldə olunmasını deyil, uzun müddətli dondurulmuş bir vəziyyətin mövcud olmasını istəyir. Bununla da Rusiyanın Ukrayna üzərindəki təsirini davam etdirə biləcəyini və ölkənin qərb yönümlü hakimiyyətini zəiflədə biləcəyini düşünən tərəflər var.

Münaqişənin digər tərəfi kimi çıxış edən Ukrayna da yaranmış bu böhranlı vəziyyətin həlli edilməsi ilə bağlı öz mövqeyini ortaya qoymuşdur. Kiyevin Qərb yönlü hökuməti etdiyi açıqlamalarda əldə olunacaq hər cür razılaşmanın Minsk protokolunda müəyyənləşdirilən sərhədlərə əsaslanması və münaqişə bölgəsində atəşkəs elan edilərək ağır silahların geri qaytarılması tələbləri ilə çıxış etmişdir. Kiyev, Donetsk və Luqansk ərazilərinin federal bir quruluşa sahib olmasının əleyhinədir, ancaq hökumət, daha çox muxtariyyət verə biləcəyini və rus nüfuzunun ana dilinə dair tələblərini qarşılamağa hazır olduğunu bildirdi. Ukrayna hökuməti

sülh qüvvələrinin formalaşdırılmasına qarşı olsa da, Rusiya ilə olan sərhədlərə nəzarət edilməsini, rus döyüşçülərinin və hərbi texnikasının Ukraynaya keçməsinin qarşısının alınmasını istəyir [73].

Ukrayna Parlamentinin nümanyəndəsi Volodimir Groysman verdiyi müsahibədə belə bildirmişdir: “ Bizim üçün bu aydındır ki, təcavüzkar tərəfin siyasəti xüsusi statusun tətbiq edilməsini bizə qəbul etdirməkdən və ölkəni iki hissəyə bölməkdən ibarətdir. Biz buna qarşıyıq. Ukrayna tək bir dövlətdir. Bu torpaqları yenidən Ukraynaya daxil etmək istədiyimizə görə, onların yenidən inteqrasiyası üçün fərqli bir özünü idarə etmə növü formalaşdırırıq. Bunun adına da “yerli özünü idarə etmə” dedik.” Prezident Poroşenkonun razılaşmanın bir hissəsi olaraq “xüsusi status”-u qəbul etməsi də mübahisələrə səbəb olur. Bəziləri Poroşenkonun bunu tam ölçülü bir hərbi hücum təhdidi və Fransa və Almaniyanın təzyiqləri nəticəsində qəbul etdiyini irəlir sürür [9].

Konfliktin həlli yolunda Ukrayna qeyd etdiyimiz mövqedən çıxış etsə də, 2018-ci ilin 18 yanvar tarixində Ukrayna hökuməti Donbassla əlaqədar yeni və gözlənilməz qərar qəbul etdi. Bu sənəd 18 yanvar tarixində Ali Rada tərəfindən qəbul olunmuş, 20 fevral tarixində isə Pyotr Poroşenko tərəfindən imzalanmışdır. Sənəd çap olunandan bir gün sonra 24 fevralda qüvvəyə minmişdir [83]. Ukrayna Ali Radası “Donetsk və Luqansk vilayətlərinin müvəqqəti işğal olunmuş əraziləri üzərində Ukraynanın suverenliyinin təmin olunması üzrə dövlət siyasətinin xüsusiyyətləri haqqında” 7163 sayılı qanun layihəsini qəbul etdi. Qanunda Donetsk və Luqansk vilayətlərinin ayrı-ayrı rayonlarının Rusiya tərəfindən işğal olunduğu bildirilir, Rusiya Federasiyası işğalçı dövlət kimi rəsmən tanınır. Ukraynaya vurulan maddi və mənəvi zərərə görə məsuliyyət Rusiyanın üzərinə qoyulur. İşğal altındakı ərazilərdə doğum və ya ölüm haqqında sənədlər istisna olmaqla, işğalçı administrasiyalar tərəfindən verilən bütün sənədlər etibarsız sayılır. Qanuna əsasən Ukrayna hökuməti dövlət suverenliyinin təmin olunması üçün tədbirlər görməli, eləcə də Rusiyaya qarşı sanksiyaların qüvvədə qalması və gücləndirilməsi üçün beynəlxalq əməkdaşlıq mexanizmlərindən

istifadə etməlidir. Müvəqqəti işğal olunmuş ərazilərdə insan haqlarının durumu haqqında məlumatlar toplanılmalı, dövlətin Rusiya işğalının dəf edilməsi və dayandırılması sahəsində siyasətini mərkəzləşdirmək üçün idarələrarası əlaqələndirici orqan yaradılmalı, Rusiyaya qarşı konsolidə olunmuş hüquqi iddialar hazırlanmalıdır. Hərbi əməliyyat zonasına bitişik ərazilərdə xüsusi qayda tətbiq olunur. Buna əsasən təhlükəsizlik orqanları və digər dövlət qurumları milli təhlükəsizliyi təmin etmək üçün burada xüsusi səlahiyyətlərə malik olacaq. Xüsusi səlahiyyətlərin tətbiq olunacağı ərazilərin sərhədləri Birləşmiş Qüvvələrin komandanının təqdimatı ilə Baş Qərargah rəisi tərəfindən müəyyənləşdirilir [1] . Poroşenkonun sözlərinə görə, bu qanun Krım və Donbassın Ukraynanın "ayrılmaz hissəsi" olduğuna dair bir siqnal olacaq. Qanunun ilk oxunuşunda, konfliktin həllini nəzərdə tutan Minsk razılaşmasının müddəaları qanun layihəsindən çıxarıldı. Bu addım Minsk razılaşmasının sonu deməkdir. Rusiyanın XİN-i etdiyi açıqlamada bu addımın, bölgədə yeni bir müharibə mənasına gəldiyini və bunun sülh üçün gözlənilməz nəticələrə gətirib çıxara biləcəyini qeyd etdi [80] .

NƏTİCƏ

Dissertasiya işində Krımın tarixən kimə mənsub olması, onun uğrunda gedən siyasi və tarixi mübarizə, Krımı dövlətlər üçün önəmli edən amillər, Soyuq müharibədən sonra Rusiya – Ukrayna arasındakı münasibətlər, bu münasibətlərin hansı səviyyədə olması, siyasi və iqtisadi sahədə önə çıxan problemlər və mübahisələr , iki dövlət arasındakı münasibətlərin pozulmasına səbəb olan Krım hadisələrinin baş verməsi , gətirdiyi nəticələr və konfliktin daha da irəliləməsi və s. məsələlər araşdırılmışdır.

“ Krım məsələsinin tarixi inkişaf mərhələləri ” adlı ilk bölümdə aparılan araşdırmalar nəticəsində Krımın əslində Rusiya və Ukraynaya deyil , Krım tatarlarına mənsub olması aydın olur. Keçmişdə burada mövcud olan və krım tatarlarına məxsus olan Krım xanlığı da bunun sübutudur. Uzun müddət mövcud olan Krım xanlığı Krım tatarlarının xələfi olan sülalələr tərəfindən idarə olunmuşdur. Müasir dövrdə olduğu kimi, ötən əsrlərdə də Krım öz əlverişli coğrafi mövqeyinə və hərbi-strateji əhəmiyyətinə görə daima Qaradəniz ətrafı ölkələrin maraqlarının burada toqquşmasına səbəb olmuşdur. Buna görə də, Krım uğrunda daima böyük dövlətlər arasında mübarizə getmişdir. Krımın yerləşdiyi mövqe ona sahib olan dövlətə Qara dənizə nəzarət etmək, burada yerləşən limanlardan istifadə etmək və hərbi təhlükələrdən qorunmaq imkanı verirdi. Krım xanlığı ilk öncə bu xüsusiyyətləri nəzərə alan Osmanlı imperiyası tərəfindən işğal olunur. Osmanlı imperiyasına bağlansa da, Krım xanlığını yenə də krım tatarları Osmanlı imperiyasının nəzarəti altında və tətbiq etdiyi idarə üsulu əsasında idarə edirdi. Bir müddət sonra isə güclənən Rusiya imperiyası Krım uğrunda mübarizə aparırdı. Rusiya imperiyası özünə əsas rəqib olan Osmanlı imperiyasının hər iki dövlət üçün geosiyasi əhəmiyyətə malik olan Krım yarımadasına sahib olmasını və bu adanın təmin etdiyi geosiyasi üstünlüklərdən məhrum olmağı istəmirdi. Buna görə də bu dövlətlər arasında gedən mübarizələrdə Krım ön planda dururdu. Osmanlı isə həm mövqeyinə

görə, həm də türk adasının Rusiyaya nəğlub edilməsinə görə bu vəziyyətlə barışmaq istəmirdi. Rusiya imperiyasının tərkibində uzun müddət qalan Krım xanlığı, sonralar SSRİ-nin tərkibinə daxil olur. SSRİ-nin verdiyi statusla və idarəçilik forması ilə Krım öz mövcudluğunu davam etdirir. Lakin bu illər ərzində krım tatarları SSRİ tərəfindən tətbiq olunan siyasətlər nəticəsində çox pis davranışlara məruz qalırlar. Krım tatarlarının kütləvi şəkildə öz torpaqlarından sürgün edilməsi proseso başladılır və Krımdakı tatarların sayında azalma müşahidə olunur. Əvəzində isə SSRİ Krımda ruslaşdırma siyasəti həyata keçirir və yarımada əsas slavyanlar olmaqla bir çox fərqli millətləri yerləşdirir. Bundan sonra Krımın əhalisində krım tatarlarının nüfuzu olduqca azalır.

“Soyuq müharibədən sonra Rusiya – Ukrayna arasındakı münasibətlər” bölümü iki əsas başlıq altında araşdırılmışdır. Bu bölümə SSRİ-nin süqutundan sonra yeni müstəqillik qazanmış və artıq beynəlxalq arenada suveren dövlətlər qismində çıxış edən, müstəqil xarici siyasət yeridən Rusiya – Ukrayna arasındakı münasibətlər həm siyasi, həm də iqtisadi sahədə tədqiq edilmişdir. Uzun illərdir SSRİ tərkibində olan və müstəqil xarici siyasət yürüdə bilməyən postsovet ölkələri, o cümlədən Ukrayna üçün bu əhəmiyyətli bir hadisə idi. Postsovet ölkələri sırasında xüsusilə Ukrayna Rusiya üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Hər iki dövlətin tarixən ortaq keçmiş və mədəniyyətə sahib olması ilə yanaşı, Ukraynanın yerləşdiyi əhəmiyyətli coğrafi mövqeyi, iqtisadi potensialı, sahib olduğu nüvə silahı arsenalı, Avropa ilə Rusiya arasında tampon ölkə mövqeyi və s. kimi amillər Ukraynanı Rusiya üçün önəmli edən keyfiyyətlər idi. SSRİ dövründə sadalanan bu amillər Rusiya nəzərində idi, SSRİ-nin süqutundan sonra isə Rusiya sahib olduğu bu keyfiyyətləri itirdi. Bütün bunlarla yanaşı, Ukraynanın öz xarici siyasətində Qərbə inteqrasiya etməsindən narahat idi. Çünki, bu, Qərb dövlətlərinin və beynəlxalq təşkilatlarının həm siyasi, həm də hərbi baxımından Rusiyaya yaxın olması demək idi. Bu həm keçmişdə, həm də müasir dövrdə Rusiya milli təhlükəsizliyinə hədədir və Rusiyanın milli maraqlarına ziddir. Bütün bu proseslər Rusiyada Ukraynaya daim nəzarət etmək istəyi yaradırdı və buna

əsasən Rusiya Ukraynanın Qərbə inteqrasiya etməsinin qarşısını almaq üçün ilk əvvəl “soft power” tətbiq edərək, Ukraynanın Rusiyanın formalaşdırdığı yeni iqtisadi və siyasi inteqrasiya layihələrinə qoşulmasını istəyirdi.

Rusiya xarici siyasətinin müəyyənləşdirilməsində fərdlərin rolu böyük olduğundan bu başlıq iki– B.Yeltsin və V.Putinin hakimiyyəti illərində Rusiya və Ukrayna arasındakı siyasi və iqtisadi münasibətlərini tədqiq edən yarımbaşlıqda yazılmışdır. B. Yeltsinin hakimiyyət illəri müstəqilliyin ilk illəri olduğundan tərəflər arasında mübahisəli məsələlər çox idi. Siyasi sahədə bu məsələlər əsasən Ukraynanın nüvəsizləşdirilməsi və nüvə silahlarının Rusiyaya təslim edilməsi, Rusiyanın Krımdakı mövcudluğu və Qaradəniz donanmasının gələcəyi, Ukraynadakı rus azlıqlar və s. idi. Rusiya aydın idiki, məsələlərin öz xeyrinə həll olunmasını istəyirdi. İqtisadi sahədə isə əsas mübahisəli məsələlər Ukraynanın Rusiyaya olan enerji borcları idi. Rusiya, Ukraynanın istehlak etdiyi enerjiyə görə borclarını qaytarmasını tələb edirdi və bu məsələdən siyasi mübahisələrin öz xeyrinə həll olunması istiqamətində bir vasitə kimi istifadə edirdi. V. Putinin hakimiyyəti illərində də tərəflər arasında həm siyasi, həm də iqtisadi sahədə toqquşmalar yaşanırdı. Bu dövrdə onlar arasında yaşanan mübahisəli məsələlər SSRİ-nin süqutundan sonra sərhəd xəttinin müəyyənləşdirilməsi, Ukraynada baş verən Narıncı İnqilab və hakimiyyətə qərb yönümlü iqtidarın gəlməsi, Sevastopol bazasının icarə haqqı ilə bağlı mübahisələr, Ukraynanın NATO-ya üzv olmaq istəyi, Krım hadisələrinin baş verməsinin əsas səbəbi kimi çıxış edən Ukraynanın AB-nə üzv olmaq istəyi, Krım böhranı , enerji böhranları olmuşdur. Putinin hakimiyyəti illərində baş verən konfliktlərin əksəriyyətinin əsasında Ukraynanın Qərbə inteqrasiya etməsi problemi dururdu. Putin ilk illərdə buna “soft power” ilə mane olmağa çalışsa da, son dövrlərdə yaşanan Krım böhranı zamanı artıq Rusiya “soft power” və “hard power”-in birləşməsindən formalaşan “smart power”-dan istifadə edərək Krımın ilhaqına nail oldu. Bununla da Ukraynanın müəyyən ərazilərinə nəzarət edə bilmək imkanı əldə etdi.

Dissertasiya işinin son bölümündə “Rusiya - Ukrayna əlaqələrində Krım böhranı” adlı başlıqda Rusiya və Ukrayna arasındakı nisbətın mülayimləşən münasibətlərin pozulmasına səbəb olan Krım hadisələri araşdırılmışdır. Bu bölümə Krım hadisələrinin əsas baş verməsi səbəbi olan Ukraynanın AB-nə üzv olmaq niyyəti və bu istiqamətdə müqavilənin imzalanması, lakin Rusiyanın təzyiqi ilə bu proseslərin dayandırılması məsələləri öz yerini tapmışdır. Bunun ardınca isə baş verən hadisələrə etiraz olaraq ölkəni bürüyən etiraz dalğası və vətəndaş müharibəsi, Rusiyanın bu vəziyyətdən istifadə edərək ilk öncə Krımı ilhaq etməsi və daha sonra Şərqi Ukraynaya olan müdaxiləsi əks olunmuşdur. Baş verən bu Krım böhranı artıq Ukrayna böhranı ilə əvəzləndi və konflikt artıq yerli olmaqdan çıxmış, qlobal xarakter almışdı. Bu proseslər isə dünya dövlətlərinin, xüsusilə də ABŞ, AB və Çinin diqqətini çəkmişdir. ABŞ və AB buna qəti etiraz edib, Rusiyanın geri addım atması üçün sanksiyalar tətbiq edərkən, Çin isə Rusiya ilə olan əməkdaşlığına və öz daxilində mövcud olan ərazi problemlərinə görə neytral mövqedən çıxış etmişdir. AB dövlətləri içərisində də Rusiyanın təbii ehtiyatlarından asılı olduğuna görə bu məsələ ilə bağlı sərt sanksiyaların tətbiq edilməsindən ehtiyatlı davranan dövlətlər də yer alır. Rusiyaya qarşı tətbiq olunan iqtisadi sanksiyalar isə onun, hələki geri addım atmasına köməklik edə bilməmişdir.

Ukrayna konfliktinin həll edilməsi üçün müasir dövrdə də tərəflər arasında vasitəçi dövlətlərin iştirakı ilə müxtəlif görüşlər keçirilsə də, hələ ki heç bir nəticə əldə olunmamışdır. Bununla yanaşı konfliktin həlli istiqamətində dövlət başçıları öz həll planlarını da təklif etmişdir. Hər iki dövlət təklif olunan bu planlarda öz maraqlarının qorunması mövzusunda çıxış edərək, öz maraqlarına xidmət edən bir həll yolu təklif etmişlər. Rusiya işğal olunan Şərqi Ukrayna ərazilərinə geniş muxtariyyətin verilməsini və federasiya sisteminin tətbiq olunmasını, bununla da Donetsk və Luqansk əraziləri vasitəsilə Ukraynanın daxili işlərinə müdaxilə etməyi istəyir. Krımın ardınca Donetsk və Luqansk ərazilərinə də müdaxilə olunduğundan tərəflər ilk öncə bu ərazilərlə bağlı konfliktin həll etməyə çalışırlar. Ukrayna isə bu ərazilərə

muxtraiyyət verəcəyini bəyan etsə də, federasiya sistemi ilə razılaşımaq istəmir və silahlı qüvvələrin bu ərazilərdən çıxarılmasını, işğal olunan ərazilərin isə qaytarılmasını tələb edir. Hazırki dövrdə də konflikt həll olunmamış qalmaqdadır və əldə olunmuş atəşkəs isə dəfələrlə pozulur. Bir neçə ay əvvəl Ukrayna prezidenti Poroşenkonun Donbass ərazisi ilə bağlı qəbul etdiyi qərar və Rusiyanı təcavüzkar dövlət kimi tanıması isə tərəflər arasında münasibətlərin yenidən pisləşməsinə səbəb ola bilər.

Rusiyanın geri addım atması üçün tətbiq edilən iqtisadi sanksiyaların tarixi müddətinə və uğurlu olub olmamasına baxıldıqda sanksiyaları tətbiq edən ölkələrin əksəriyyətinin məqsədlərinə nail olmadıqlarını və gözlənilən nəticəni əldə etmədiklərini görmək olar. Bu çərçivədə Krımın ilhaqının davam etməsi, daha sonra baş verən Şərqi Ukrayna hadisələri və sanksiyalara rəğmən Rusiyanın geri addım atmaması buna misal kimi göstərilə bilər. Rusiya üzərindəki təzyiqlər Krımdakı problemin həllinə nail ola bilməmişdir. Qərbin sanksiyalarının Rusiya üzərində müəyyən iqtisadi təsirləri olsa da, Rusiya bu sanksiyalara görə hələ ki ciddi bir təsire məruz qalmamışdır. Bu səbəbdən, AB-nin bu sanksiyaları nəticəsində öz siyasətindən yayınmayan Rusiya, Krımdakı siyasətindən imtina etmir.

Beləliklə aparılan tədqiqat nəticəsində dissertasiya işində hipotez olaraq irəli sürdüyüm Ukrayna ilə olan münasibətlər və Rusiyanın Ukraynaya nəzarət etmək istəyi və bu zaman Krım əmilindən istifadə etməsi, Rusiyanın beynəlxalq arenada öz xarici siyasətinin tətbiqi zamanı “böyük dövlət” statusunun təsis edilməsində və qorunmasında əsas vasitələrdən biri olması fikiri öz təsdiqini tapmışdır. Rusiya, xüsusilə Qərb dövlətləri və beynəlxalq təşkilatlar ilə münasibətlərində milli maraqları toqquşduğu zaman, onlarla apardığı mübarizədə Krım məsələsindən, dolayısı ilə də Ukrayna əmilindən istifadə edir.

Rusiya və Ukrayna arasında daha böyük bir toqquşmanın çıxması ehtimalı çox aşağıdır. Belə bir hadisə baş versə də, bu vəziyyətdə Qərb ölkələrinin buna birbaşa

müdaxiləsi deyil, Ukraynanı silahlandırma yolunu seçməsi güman edilir. Ukrayna münaqişəsinin həlli böyük ehtimalla ABŞ , AB və Rusiya arasında razılaşma yolu ilə əldə oluna bilər. Ukrayna böhranı ilə bağlı Rusiyanın qarşısında iki yol var : Ya Ukraynadakı rusların hüquqlarını genişləndirən və öz imicinə zərər vurmacaq bir razılaşma ilə Krımdan geri çəkiləcək və yaxud Qərbi ölkələri ilə başqa mövzularda danışıqlar apararaq Krımı digər işğal etdiyi ərazi olan Cənubi Osetiya kimi əlində tutmağa çalışacaq. Bu zaman, Rusiyanın öz milli təhlükəsizliyi ilə bağlı narahatlıqlarını aradan qaldırmaq üçün Qərbi blokunun Ukrayna və Gürcüstanı NATO-ya üzv kimi qəbul etməkdən imtina etməsi, Rusiyanın razılığa gəlməsini asanlaşdırma bilər. Ukrayna konfliktinin həlli ilə bağlı AB-nin də qarşısında iki seçim mövcuddur : Ya iqtisadi maraqlarını əsas tutaraq Krımın işğalını qəbul edəcək və yaxud bu vəziyyəti AB-nin əsas dəyərlərinə və Şərqi Avropa ölkələrinin təhlükəsizliyinə yönəlmiş bir təhdid olaraq dəyərləndirib, ABŞ və NATO üzvü olan ölkələrlə birlikdə Rusiyaya qarşı daha ağır iqtisadi sanksiyalar tətbiq etməyə başlayacaqdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dili

1. Nəcəfova M. Ukrayna parlamenti Rusiyanı işğalçı dövlət kimi tanıyıb. 2018 .
<https://apa.az/dunya-xeberleri/mdb-olkeleri/ukrayna-ali-radasi-donbasin-isgaldan-azad-olunmasına-dair-qanun-qebul-edib-9838.html>

Türk dili

2. AB, Kırımdan Rus pasaportuyla başvuranlara vize vermeyecek. 2014.
http://www.59haber.com/haber/-ab_kirimdan_rus_pasaportu-2533.html
3. ABD'den Rusya'ya ek yaptırımlar. 2017. <http://www.dw.com/tr/abdden-rusyaya-ek-yapt%C4%B1r%C4%B1mlar/a-39341201>
4. Ağır O. Rusya- Ukrayna Krizinin Avrasya Ekonomik Birliği Bağlamında Değerlendirilmesi. III Eurasian Social Science Forum . Almaata.
<http://iibfdergisi.ksu.edu.tr/download/article-file/264633>
5. Akın U. Ukrayna 2013 Kasım Krizi. <http://www.evsam.org/utku/121-ukrayna-sorunu-5-bolum-ukrayna-krizi.html>
6. Akın U. Ukrayna– Rusya Sorunu ve Bölgesel etkileri,
<http://www.evsam.org/utku/99-ukrayna-rusya-sorunu-ve-bolgesel-etkileri.html>
7. Aksöz A. Karadenizin Kilidi: Kırımın İlhak Sorunu, İstanbul Medeniyet Üniversitesi. 2015.
8. Alperen Ü. Ukrayna Krizi ve Çin: Tehdit mi, Fırsat mı?. 2014.
http://www.bilgesam.org/incele/1094/-ukrayna-krizi-ve-cin--tehdit-mi--firsat-mi-/#.WsH6_4hubIV
9. Altundas A. Unutulmaya yüz tutan Ukrayna sorunu. 2016.
<http://tr.euronews.com/2016/08/10/unutulmaya-yuz-tutan-ukrayna-catismasi>

10. Aras İ. Avrupa Birliği'nin Kırım'ın İlhakına Bakışı: Rusya'ya Yönelik Yaptırımlar. Karadeniz Araştırmaları. 2017. № 53.
11. Askeroğlu S. Ukrayna krizine diplomatik çözüm arayışları. Rusya Slav Araştırmaları Merkezi. 2014. <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/rusya-slav-arastirmalari-merkezi/2014/08/28/7750/ukrayna-krizine-diplomatik-cozum-arayislari>
12. Aydoğan H.C, Vanlı B. Putin'den Ukrayna krizinin çözümü için 7 maddelik istikrar planı. 2014. <https://aa.com.tr/tr/dunya/putinden-ukrayna-krizinin-cozumu-icin-7-maddelik-istikrar-plani/125479>
13. Bayraklı E. Avrupa Birliği'nin Ukrayna Kriziyle İmtihani. SETA. 2014. № 40. http://file.setav.org/Files/Pdf/20140325182303_avrupa-birliginin-ukrayna-kriziyle-imtihani-pdf.pdf
14. Beydilli K. Yaş Antlaşması. İslâm Ansiklopedisi. C. 43. <http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=430347&idno2=c430194>
15. Bingöl O. Ukrayna krizinin Ulusal, Bölgesel-Küresel Bağlamı ve Gelecek Öngörüler. Karadeniz Araştırmaları . 2014 . № 41.
16. Brüksel'de Rusya krizi. 2014. <http://www.haberkonya.com/brukselde-rusya-krizi-66986h.htm>
17. Bulut R. SSCB'nin dağılması ve Rusya Federasyonunda serbest piyasaya geçiş. Dergi Park. <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/231924>
18. Büyükkakıncı E. Bağımsızlık sürecinde Ukrayna-Rusya ilişkileri. http://www.academia.edu/2079991/Ba%C4%9F%C4%B1ms%C4%B1zl%C4%B1k_s%C3%BCrecinde_Ukrayna-Rusya_%C4%B0li%C5%9Fkileri
19. Cabbarlı H. İki Güç Arasında Ukrayna. Karadeniz Araştırmaları. 2016. № 50.
20. Devlet N. İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma. Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi. № 2. 1996. <http://www.emelvakfi.org/ismailgaspirali/yazilar/ndevlet3.htm>

21. Erbil Y. Rusya-Ukrayna Doğalkaz Krizi ve Enerji Güvenliği. İstanbul. 2010.
22. Erdoğan Y. Rusiyanın Ukraynada uyguladığı yeni nesil savaş: Hibrit savaş ve etkileri. İstanbul. 2016.
http://www.academia.edu/28221064/Rusyan%C4%B1n_Ukraynada_Uygulad%C4%B1%C4%9F%C4%B1_Hibrit_Sava%C5%9F.pdf
23. Erol M. S. Ukrayna-Kırım krizi ya da İkinci Yalta Süreci , Karadeniz Araştırmaları . 2014 . № 41.
24. Fedakar C. 1787-1792 Osmanlı-Rus Harplerinde Kılburun ,Özi Nehri ve Hocabey Muharebeleri. Karadeniz Araştırmaları. 2015. № 46 .
file:///C:/Users/User/Downloads/1787-1792_osmanli-rus_harplerinde_kilbur.pdf
25. Gafarlı O. AB ile Rusya Arasında Ukrayna. 2014.
<http://www.bilgesam.org/incele/76/-ab-ile-rusya-arasinda-ukrayna/#.Wr3J2IhubIV>
26. Giray Hanlığı Hanedanı Tarihi Özellikleri Hakkında Bilgi.
<http://www.filozof.net/Turkce/nedir-ne-demek/12796-giray-hanligihanedanı-tarihi-ozellikleri-hakkında-bilgi.html>
27. Gül Ç. Avrasya Ekonomik Topluluğu, Enerji Politikası ve Ukrayna Krizi. İstanbul. Beta Yayınları. 2014.
http://www.academia.edu/33432828/Avrasya_Ekonomik_Toplulu%C4%9Fu_Enerji_Politikas%C4%B1_ve_Ukrayna_Krizi
28. Günaltay A. Çin'in Kırım ikilemi. 2014. <http://www.dw.com/tr/%C3%A7inin-k%C4%B1r%C4%B1m-ikilemi/a-17507074>
29. Güneş E. Çin-Rusya İlişkilerindeki Asimetrik Denge ve Amerika Birleşik Devletleri. Ankara Üniversitesi. SBF Dergisi. 2015. C. 70. № 4.
<http://dergipark.ulakbim.gov.tr/ausbf/article/view/5000164992/5000149333>
30. Hacıoğlu N. Rusya Ukrayna Anlaştı. Hürriyet Gazetesi. 2006.
<http://www.hurriyet.com.tr/dunya/rusya-ukrayna-anlasti-3741698>

31. Halidov İ. Çok Kutuplu Dünya Sistemi Üçün Rusyanın Desteklediği Bölgesel ve Uluslararası Örgütler. Akademik Bakış Dergisi . 2015. № 51.
<http://www.akademikbakis.org>
32. Hülagü M. M. Kırım Hanlığının Kuruluşu ve Türk-Rus İlişkisinde Yeri (1441–1783).
33. Hür A. Stalin, Naziler ve Kırım Tatarları. 2014.
<http://www.radikal.com.tr/yazarlar/ayse-hur/stalin-naziler-ve-kirim-tatarlari-1178082/>
34. İmanbeyli V. Ukrayna-Kırım Krizinin Yerel, Bölgesel ve Küresel Boyutları. 2014. <http://www.sde.org.tr/tr/newsdetail/ukrayna-kirim-krizinin-yerel-bolgesel-ve-kuresel-boyutlari/3708>
35. İmanbeyli V. Ukrayna-Kırım Krizinin Yerel, Bölgesel ve Küresel Boyutları. Stratejik Düşünce Enstitüsü. 2014.
<http://www.sde.org.tr/tr/newsdetail/ukrayna-kirim-krizinin-yerel-bolgesel-ve-kuresel-boyutlari/3708>
36. İncılık H. Kalgay. Türkiye Diyanet Vakfı. İslam Araştırmaları Merkezi. C. 24.
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=240259>
37. İncılık H. Kırım hanlığı. Kırım Hanlığının Osmanlı Tabiliğine Girmesi ve Ahidname Meselesi. Türk Tarihi Kurumu Basın Evi. Ankara. 1944.
<http://www.inalcik.com/images/pdfs/64122751KIRIMHANLIGININOSMANLITABILIGINEGIRMESI.pdf>
38. İncılık H. Kırım hanlığı. Milli Eğitim Bakanlığı. İslam Ansiklopedisi. 1954. №64. <https://semrabayraktar.blogspot.com/2014/03/kirim-hanligi-halil-inalcik.html>
39. İncılık H. Kırım. C. 25.
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/pdf/c25/c250304.pdf>

40. Kaçalın M. S. Nüman Çelebi Cihan. İslâm Ansiklopedisi. C. 33.
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=330235&idno2=c330167>
41. Karagöl E.T, Kaya S. Enerji Arz Güvenliği ve Güney Gaz Koridoru. İstanbul. SETA . 2014. № 108. http://file.setav.org/Files/Pdf/20141015164109_enerji-arz-guvenligi-ve-guney-gaz-koridoru-pdf.pdf
42. Kireçci M. A, Tezcan S. Kırım'ın Kısa Tarihi. Ahmet Yesevi Üniversitesi. Ankara. 2015. № 24.
43. Kırım Hanlığı Tarihi. 2008. <http://gercektarihimiz.blogcu.com/kirim-hanligi-tarihi/4527928>
44. Kırımlı H. Kırım. İslâm Ansiklopedisi. C. 25.
<http://www.islamansiklopedisi.info/dia/ayrmetin.php?idno=250459>
45. Koçak M. Bölgesel Çatışmadan Küresel Krize Doğu Ukrayna. SETA. 2015. № 135.
46. Köse O. Kırım'ın Ruslar Tarafından İşgal ve İlhakı, Türkler, XVIII. Yeni Türkiye Yayınları. Ankara. 2002.
<http://www.vatankirim.net/yazi.asp?YaziNo=211>
47. Köse O. Rusya'nın Karadeniz'le İlk Buluşması: İstanbul Antlaşması, Balıkesir Üniversitesi. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. 2012. Vol. 15 . № 28.
<http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c15s28/makale/199-220.pdf>
48. Lehistan Sorunu ve Osmanlı-Rus Savaşı (1768 – 1774).
<http://www.tarihbilimi.gen.tr/makale/lehistan-sorunu-ve-osmanli-rus-savasi-1768-1774/>
49. Memmedli E. Rus Dış Politikası: Temelleri, Belirleyicileri, Uygulaması (1991-2007). Ankara Üniversitesi. Ankara. 2012. 266 s.
50. Oğan S. Doğalgaz Krizi Devam Ederken Nabucco'nun Şansı Artıyor. 2009.
<http://www.turksam.org/tr/makale-detay/427-dogalgaz-krizi-devam-ederken-nabucco-nun-sansi-artiyor>

51. Oğurlu Z. Enerji Güvenliğinde Karadeniz Bölgesinin Jeopolitiği ve Kırımın Önemi. BİLGESAM. 2014.
52. Oztürk Y. Kırım Hanlığı . <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=380439>
53. Özcan K. Kırım Türklerinin Sürgünü ve Milli Mücadele Hareketi (1944-1990). 2007. <http://maidan.org.ua/arch/oldkrym/1179469465.html>
54. Özçelik S. Çin Dış Politikası ve Kırım. 2016. <http://qha.com.ua/tr/fikir-yazilari/cin-dis-politikasi-ve-kirim/150524/>
55. Özdal H. Rus Dış Politikasında Ukrayna (1991-2014). Ankara Üniversitesi. Ankara, 2015. 400 s.
56. Özdal H. Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Kırım'ın İlhakına Rus Dış Politikasında Ukrayna. USAK yayınları. Ankara. 2016. 346 s.
57. Özel M. S. Rus Dış Politikasında Ukrayna Krizi ve Türkiye'ye Etkileri. IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi, Bildiriler Kitabı II. 2015.
58. Özmen H.A. Enerji Güvenliği Politikaları ve Kırım. Kocaeli Üniversitesi. "Uluslararası Enerji ve Güvenlik Kongresi". 2014.
59. Özmen, H. A. Enerji Güvenliği Politikaları ve Kırım. BİLGESAM. 2014.
60. Paşaoğlu D.D. Altın Orda ve Kırım Sahasında Bozkır Aristokrasisinin Güçlü Temsilcileri: Emir Rektemür ve Şirin. Karadeniz Teknik Üniversitesi. 2014.
61. Rusya Ukrayna'nın doğal gazını kesti. Milliyet. 2014. <http://www.milliyet.com.tr/rusya-ukrayna-nin-dogal-gazini/dunya/detay/1898224/default.htm>
62. Sağlam M. 21. Yüzyılda Küresel Rekabetin Zemini Ukrayna, Ankara Üniversitesi. SBF Dergisi. № 69(2).
63. Sandıklı A, İsmayılov E. Ukrayna Krizi'nin Bölgesel Güvenliğe Etkileri ve Türkiye. İstanbul. 2015.
64. Sarı E. Büyük Türk Tarihi. Nokta E-book. Antalya. 2006. 309 s.
65. Sarı İ. Vatan Kırım . NoktaE-book. Antalya. 2016. 192 s.

- 66.Schulz: Kırım'ın işgali Ukrayna'yı AB yolunda durduramaz. 2015.
<http://qha.com.ua/tr/siyaset/schulz-kirim-in-iskali-ukrayna-yi-ab-yolunda-durduramaz/138322/>
67. Şahin C. Rus Yayılmacılığına Bir Örnek: 1944 Kırım Türklerinin Sürgünü. Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi. 2015. C. 8. № 39.
http://www.sosyalarastirmalar.com/cilt8/sayi39_pdf/2tarikh_siyaset_uluslararası_liskiler/sahin_cemile.pdf
- 68.Şamilkızı G. Anlaşmama Protokolü. <http://tuid.org.ua/ikinci-minsk-anlasmasi-gonul-samilkizi>
69. Şen M. Rusya'nın Kırım'ı İşgal Teşebbüsleri Karşısında Kırım Hanlığı Kuvvetlerinin Perekop Zaferi (1689). Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi. № 12/1. 2012. <http://www.vatankirim.net/yazi.asp?YaziNo=201>
70. Şenay F, Muhammet K. Avrasyanın Jeopolitik Anahtarı Ukrayna Üzerinde Güç Mücadelesi. SETA. 2014. № 106.
71. Tarakçı N. Ukrayna Krizinin Arkasındaki Büyük Strateji. 2014.
http://www.tasam.org/tr-TR/Icerik/5276/ukrayna_krizinin_arkasindaki_buyuk_strateji
72. Timur Devleti. 2013. http://www.turktarih.com/Timur_Devleti.html
- 73.Ukrayna kriz zirvesi öncesinde kim ne istiyor?. 2015.
http://www.bbc.com/turkce/haberler/2015/02/150211_minsk_pozisyonlar
- 74.Ukrayna Krizinin Çözümü İçin Berlin Zirvesinde "Yol Haritası" Belirlendi. 2016. <https://www.haberler.com/ukrayna-krizinin-cozumu-icin-berlin-zirvesinde-yol-8876537-haberi/>
- 75.Ukrayna krizinin çözümü için yol haritası oluşturulacak. 2016.
<http://eurasiadiary.com/tr/news/world/79314-ukrayna-krizinin-cozumu-icin-yol-haritasi-olusturulacak>
76. Yalçinkaya A. Rus Realpolitiğinin ertelediği Sorun: Kırım . Karadeniz Araştırmaları. 2005. №8.

77. Yıldırım Y. Rus Dış Politikasında Ukrayna Faktörü, Süleyman Demirel Üniversitesi. Isparta. 2010. <http://docplayer.biz.tr/4824987-Rus-dis-politikasinda-ukrayna-faktoru.html>

Rus dili

78. Александров А. В Минске пройдет очередной раунд переговоров по урегулированию в Донбассе. 2018. <https://ria.ru/world/20180214/1514576157.html>
79. Блокадное положение: торговая война России с Украиной тянется больше 15 лет. 2013. <http://izvestia.kiev.ua/article/26127>
80. Верховная рада приняла закон о реинтеграции Донбасса. 2018. <https://ria.ru/world/20180118/1512855633.html>
81. Владимир Владимирович Путин избран президентом Российской федерации. 2000. <https://www.prlib.ru/history/619121>
82. Все пункты мирного плана Порошенко по Донбассу. 2014. <https://vesti-ukr.com/donbass/57644-poroshenko-obnarodoval-mirnyj-plan-po-donbassu>
83. Закон о реинтеграции Донбасса вступит в силу 24 февраля. 2018. <http://tass.ru/mezhdunarodnaya-panorama/4983331>
84. Комплекс мер по выполнению Минских соглашений. OSCE. 2014. <http://www.osce.org/ru/cio/140221?download=true>
85. Леонид кучма: «Украина оказалась последней среди бывших союзных республик, где были введены полноценные деньги». 2004. <http://fakty.ua/64221-leonid-kuchma-quot-ukraina-okazalas-poslednej-sredi-byvshih-soyuznyh-respublik-gde-byli-vvedeny-polnocennye-dengi-quot>
86. Луганск и Донецк проголосовали за независимость. 2014. <https://ria.ru/world/20140512/1007522425.html>

87. Меморандум об исполнении положений протокола по итогам консультаций трехсторонней контактной группы относительно шагов, направленных на имплементацию Мирного плана. OSCE. 2014.
<http://www.osce.org/ru/home/123807?download=true>
88. Пармантье Ф, Бре С. Что нужно сделать Западу, чтобы остановить Путина. Atlantico. 2014. <https://inosmi.ru/world/20140830/222690481.html>
89. Приймак А. Главное, что было в договоре, – признание границ Украины. 2014, <https://vz.ru/politics/2014/12/3/718479.html>
90. Присоединение Казанского и Астраханского ханства.
<http://www.seaofhistory.ru/shists-1042-1.html>
91. Протокол по итогам консультаций трехсторонней контактной группы относительно совместных шагов, направленных на имплементацию Мирного плана . OSCE. 2014.
<http://www.osce.org/ru/home/123258?download=true>
92. Совместная пресс-конференция с Президентом Украины Леонидом Кучмой. 2002. <http://kremlin.ru/events/president/transcripts/21598>
93. Соглашение о создании Содружества независимых государств (Минск, 8 декабря 1991 года). Информационный Вестник "Содружество". 2012.
https://www.cvce.eu/en/obj/agreement_establishing_the_commonwealth_of_independent_states_minsk_8_december_1991-en-d1eb7a8c-4868-4da6-9098-3175c172b9bc.html
94. Тимошина Т.М. Экономическая история России. Юстицинформ. Москва 2009. 421 с.
95. Что такое ДНР (Донецкая Народная Республика)?. 2014.
<http://voicesevas.ru/news/yugo-vostok/5306-что-такое-dnr-doneckaya-narodnaya-respublika.html>
96. Шишков Ю. Экономический союз СНГ: маниловщина или реальность?. 1994. http://ecsocman.hse.ru/data/353/873/1231/002_Shishkov.pdf

97. Эксперт: Если «Минск-2» провалится, то обвинят Францию и Германию. Russia Today. 2015. <https://russian.rt.com/inotv/2015-02-15/Ekspert-Esli-Minsk-2-provalitsya-to>

İngilis dili

98. Balmaceda M.M. Energy Dependency, Politics and Corruption in the Former Soviet Union. USA. Routledge. 2008. 221 p.
99. Bebler A. Crimea and the Russian-Ukrainian Conflict. Romanian Journal of European Affairs. Vol.15. № 1. 2015.
100. Blanchard J. F , Mansfield E. D, Ripsman M.N. Power and the Purse: Economic Statecraft, Interdependence, and National Security. Great Britian. Frank Cass and Co. 2000. 350 p.
101. Council of the European Union, Reinforced restrictive measures against Russia. Brussels. 2014. <https://www.avrupa.info.tr/tr/node/3291>
102. Council Regulation (EU) No 269/2014 of 17 March 2014 concerning restrictive measures in respect of actions undermining or threatening the territorial integrity, sovereignty and independence of Ukraine. 2014. <http://eur-lex.europa.eu/eli/reg/2014/269/o>
103. Council Regulation (EU) No 692/2014 of 23 June 2014 concerning restrictions on the import into the Union of goods originating in Crimea or Sevastopol, in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32014R0692> ; Council Regulation (EU) No 825/2014 of 30 July 2014 amending Regulation (EU) No 692/2014 concerning restrictions on the import into the Union of goods originating in Crimea or Sevastopol, in response to the illegal annexation of Crimea and Sevastopol. <https://publications.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/9852f925-1812-11e4-933d-01aa75ed71a1/language-en>

104. D'Anieri P.J. Economic Interdependence in Ukrainian-Russian Relations. USA. State University of New York Press. 1999. 290 p.
105. D'Anieri Paul. Dilemmas of Interdependence Autonomy, Prosperity, and Sovereignty in Ukraine's Russia Policy, Problems of Post-Communism. Problems of Post-Communism Journal. Vol. 44. № 1. 1997.
http://shron1.chtyvo.org.ua/DAnieri_Paul/Dilemmas_of_Interdependence_Autonomy_Prosperty_and_Sovereignty_in_Ukraines_Russia_Policy_anhl.pdf
106. Dmitry Medvedev's interview with Bloomberg TV. 2014.
<http://government.ru/en/news/12509/>
107. Draft Resolution Territorial Integrity of Ukraine. 2014.
<https://papersmart.unmeetings.org/media2/2498292/voting-record.pdf>
108. Dragneva R, Wolczuk K. Between Dependence and Integration: Ukraine's Relations With Russia. Europe-Asia Studies Journal. 2016. Vol. 68. № 4.
<http://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/09668136.2016.1173200>
109. Executive Order - Blocking Property of Certain Persons Contributing to the Situation in Ukraine. 2014. Office of the Press Secretary.
<https://obamawhitehouse.archives.gov/the-press-office/2014/03/06/executive-order-blocking-property-certain-persons-contributing-situation>
110. Erlanger S. Ukrainians elect a new president. The New York Times. 1994.
<https://www.nytimes.com/1994/07/12/world/ukrainians-elect-a-new-president.html>
111. European Council. Conclusions. 2014.
http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/141749.pdf
112. Fisher A.W. Crimean Tatars and the USSR. USA. Hoover Institution Press. 1978. 261 p .
113. Free Trade Agreement Between Ukraine and Russian Federation. 1993.
<https://wits.worldbank.org/GPTAD/PDF/archive/russia-ukraine.pdf>

114. Guo R. Territorial Disputes and Resource Management: A Global Handbook. Nova Science Publishers. New York. 2007. 260p.
115. Ham V.P. Ukraine, Russia and European Security : Implications For Western Policy. Institute for Security Studies of WEU . 1994. 50 p.
<http://ftp.infoeuropa.euroid.pt/database/000000001-000005000/000001698.pdf>
116. Hays J. Golden Horde, Tatars and Mongols in Russia. 2008
<http://factsanddetails.com/asian/cat65/sub423/entry-5253.html>
117. Higgings A, Erlanger S. Gunmen Seize Government Buildings in Crimea. 2014. <https://www.nytimes.com/2014/02/28/world/europe/crimea-ukraine.html>
118. Kimball S. Bound by treaty: Russia, Ukraine and Crimea. 2014.
<http://www.dw.com/en/bound-by-treaty-russia-ukraine-and-crimea/a-17487632>
119. Kırımlı H. National movements and national identity among the Crimean Tatars: (1905-1916), The Netherlands. E.J.Brill. 1996. 244 p .
120. Kolodziejczyk D. The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. The Netherlands. Koninklijke Brill NV. 2011. 1100 p.
121. Kuchma—A CIS Integrator?. Jamestown Monitor. Vol. 8. № 56. 2002.
<https://jamestown.org/program/kuchma-a-cis-integrator/#.VuAzLf7cuA4>
122. Kuzio T. Contemporary Ukraine: Dynamics of Post-Soviet Transformation. New York. M.E.Sharpe. 1998. 291 p .
123. Lihua Z. Explaining China’s Position on the Crimea Referendum. 2015
<https://carnegietsinghua.org/2015/04/01/explaining-china-s-position-on-crimea-referendum-pub-59600>
124. Luer A. Ukraine, Nuclear Weapons, and Security Assurances At a Glance. 2017. <https://www.armscontrol.org/factsheets/Ukraine-Nuclear-Weapons>
125. Miller G. U.S. discloses intelligence on downing of Malaysian jet. The Washington Post. 2014. <https://www.washingtonpost.com/world/national-security/us-discloses-intelligence-on-downing-of-malaysian->

- [jet/2014/07/22/b178fe58-11e1-11e4-98ee-daea85133bc9_story.html?utm_term=.0809e6024145](https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/07/22/b178fe58-11e1-11e4-98ee-daea85133bc9_story.html?utm_term=.0809e6024145)
126. Nekrassov A. Ukraine crisis: What's the UN doing about it?. 2014. <https://www.aljazeera.com/indepth/opinion/2014/04/ukraine-crisis-what-un-doing-ab-201441761310213603.html>
127. Nichol J, Woehrel S., Gelb B. A. Russia's Cutoff of Natural Gas to Ukraine: Context and Implications. The Library of Congress. 2006. <http://www.au.af.mil/au/awc/awcgate/crs/rs22378.pdf>
128. Normandy Four meeting put off – Klimkin. 2018. <https://www.unian.info/politics/10010552-normandy-four-meeting-put-off-klimkin.html>
129. Olszański T.A. Ukraine and Russia: mutual relations and the conditions that determine them. CES studies. Warsaw. 2001. 60 p.
130. Petro Poroshenko wins Ukraine presidency, according to exit polls. 2014. <https://www.theguardian.com/world/2014/may/25/petro-poroshenko-ukraine-president-wins-election>
131. Pifer S. The Trilateral Process: The United States, Ukraine, Russia and Nuclear Weapons. 2011. <https://www.brookings.edu/research/the-trilateral-process-the-united-states-ukraine-russia-and-nuclear-weapons/>
132. Pisareva D. Russian – Ukrainian Crisis, National Identity and Democratic Consolidation in Ukraine. University of Helsinki. 2016. 75 p.
133. Pro-Russian protesters seize govt buildings in Ukraine's Donetsk, Lugansk and Kharkov. 2014. <https://www.rt.com/news/ukraine-donetsk-protest-russia-733/>
134. Scheck J. Shell Pulls Out of Ukraine Deal Near Crimea. The Wall Street Journal. 2014. <https://www.wsj.com/articles/shell-pulls-out-of-ukraine-deal-near-crimea-1395246832>

135. Schulz: "The European Parliament endorses the European perspective of Ukraine". 2014.
http://www.europarl.europa.eu/former_ep_presidents/president-schulz-2012-2014/en/press/press_release_speeches/press_release/2014/2014-february//schulz---the-european-p
136. Schwartz P. N. Crimea's Strategic Value to Russia. 2014.
<https://www.csis.org/blogs/post-soviet-post/crimeas-strategic-value-russia>
137. Sidorenko T. The Impact of Ukrainian Crisis on Russia's Relations with The CIS Countries, Charles University in Prague. Prague. 2015.
file:///C:/Users/User/Downloads/DPTX_2012_2_11230_0_392861_0_136190.pdf
138. Smolansky B.M, Smolansky O.M. The Lost Equilibrium: International Relations in the Post-Soviet Era. USA. Rosemont Publishing and Printing Corp. 2001. 397 p.
139. Tapiola O. S. Ukraine and Russia: Ever Closer Neighbors? . Carnegie Endowment For International Peace. 2011.
140. Taylor A. That time Ukraine tried to join NATO — and NATO said no. 2014.
https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/09/04/that-time-ukraine-tried-to-join-nato-and-nato-said-no/?utm_term=.c292528e4830
141. Tharoor I. Why Putin says Crimea is Russia's 'Temple Mount'. 2014.
https://www.washingtonpost.com/news/worldviews/wp/2014/12/04/why-putin-says-crimea-is-russias-temple-mount/?utm_term=.a45b8bb33a69
142. The Alma-ata Declaration, December 21. 1991.
http://www.operationspaix.net/DATA/DOCUMENT/3825~v~Declaration_d_Alma-Ata.pdf
143. The Black Sea Encyclopedia. Berlin. Springer. 2015. 900 p.

144. The situation in the Eastern regions of Ukraine. Organization of the National Security and Defense Council of Ukraine. 2014.
<http://www.rnbo.gov.ua/en/news/1792.html>
145. Tiezzi S. China Reacts to the Crimea Referendum. 2014.
<https://thediplomat.com/2014/03/china-reacts-to-the-crimea-referendum/>
146. Timeline of the History of Crimea. <http://www.crimeahistory.org/timeline-of-the-history-of-crimea/>
147. Tkachenko M. Medvedev Said He Cedes Presidency Bid to Putin Because He is More Popular. CNN. 2011.
<http://edition.cnn.com/2011/09/30/world/europe/medvedev-putin-popularity/index.html>
148. Treisman D. The Return Russia's Journey from Gorbachev to Medvedev. New York. Free Press. 2001. 530 p.
149. Ukraine Forces Admit Loss of Donetsk Airport to Rebels. The Guardian. 2014. <https://www.theguardian.com/world/2015/jan/21/russia-ukraine-war-fighting-east>
150. Ukraine Rebels Free 4 More OSCE Hostages. CBS News. 2014.
<http://www.cbc.ca/news/world/ukraine-rebels-free-4-more-osce-hostages-1.2690876>
151. Ukraine Separatists Vow to Honor the Govt Cease-Fire as Peace Talks Get Under Way in the East. Fox News. 2014.
<http://www.foxnews.com/world/2014/06/23/peace-talks-get-under-way-in-ukraine-involving-ukraine-ex-president-and.html>
152. Ukraine: Presidential Election OSCE Final Report. OSCE. 2005.
<http://www.osce.org/odihr/elections/ukraine/14674?download=true>
153. Ukraine: Recent Economic Developments. International Monetary Fund report №97/109. 1997. Washington. 104 p.

154. Ukraine-Related Designations. U.S. Department of Treasury. 2014
<https://www.treasury.gov/resource-center/sanctions/OFAC-Enforcement/Pages/20140428.aspx>
155. Umland A. The Ukraine Example: Nuclear Disarmament Doesn't Pay. 2016.
<http://www.worldaffairsjournal.org/article/ukraine-example-nuclear-disarmament-doesn%E2%80%99t-pay>
156. Varfolomeyev OI. Failure to Sign Association Agreement with EU Triggers Violence in Ukrainian Capital. Eurasia Daily Monitor. 2013. Vol.10. № 215.
<https://jamestown.org/program/failure-to-sign-association-agreement-with-eu-triggers-violence-in-ukrainian-capital/>
157. Woronowycz R. Russian-Ukrainian Dispute over Tuzla Escalates. Ukrainian Weekly. 2003. Vol. 71. № 43.
<http://www.ukrweekly.com/old/archive/2003/430301.shtml>
158. Yasmann V, Jensen D. Putin's Choice: A Profile of Dmitry Medvedev. 2008.
<https://www.rferl.org/a/1079677.html>
159. Zaborsky V. Crimea and the Black Sea Fleet in Russian- Ukrainian Relations. Belfer Center for Science and International Affairs. 1995.

Резюме

Актуальность темы. Сегодня не нахождение решения Крымского вопроса, а, углубляясь, превращение его в Украинский кризис находится в числе причин, делающих его актуальным. На этих территориях столкновения продолжаются по сей день и стороны проводят встречи для решения конфликта. Украина настаивает на возвращении потерянных земель, Россия хочет широкой автономии этим территориям и введения федерационной системы управления.

Цели и задачи исследования. Диссертационная работа, помимо Введения и Заключения, состоит из 3-х глав, заголовков и подзаголовков. Главная цель первой главы - исследовать крымский вопрос с исторической точки зрения. Были проведены исследования с целью определения принадлежности Крыма, причины превращения этой территории в спорную территорию между странами. Главная цель второй главы - выяснить, на каком уровне отношения между Россией и Украиной, получивших независимость после холодной войны, политические и экономические отношения между 2 государствами в годы правления Б. Ельцина и В. Путина. В III главе исследовательской работы были изучены Крымский вопрос, являющийся кульминационной точкой спорной ситуации между Россией и Украиной, и последующий за ним восточно украинский конфликт. В заголовке "Формирование Крымского кризиса" были исследованы события, ведущие к крымскому конфликту, причины этих событий, ход и последствия Крымского кризиса, события, которые произошли в Восточной Украине после присоединения Крыма и их последствия.

Информационная база исследования. В списке литературы, составляющей основу исследования, можно показать научные исследования местных и зарубежных ученых, электронные книги, связанные с темой, научные статьи, материалы информационно-аналитических агентств, статьи политических толкователей различных стран, официальные документы.

Summary

The actuality of the subject. The fact that the Crimean conflict is not resolved today and its turning into the Ukraine conflict are the reasons that make this conflict actual. Today clashes continue in these areas and the sides hold meetings to reach a solution. While Ukraine insisted on the return of lost lands, Russia wants wide autonomy to these areas and a federation management system.

Purpose and tasks of the research work. The dissertation consists of 3 chapters. The main purpose of the first chapter is to investigate the Crimean issue from a historical perspective. A study was conducted to determine the origins of the Crimea, which is a conflict region both in the history and in the contemporary times, to learn that which states in the past centuries have occupied the Crimea. The main purpose of the second chapter is to find out the level of relations between Russia and Ukraine, which became independent after the Cold War and acted as sovereign states, and at the same time trying to pursue independent foreign policy, unlike the USSR era and the political and economic relations between the two states during the rule of B. Yeltsin and V.Putin. In third chapter of the work, the Crimean issue and the Eastern Ukraine conflict between Russia and Ukraine, were investigated. Also the events that led to the conflict in Crimea, the causes of these events, the consequences of the Crimean crisis and the events in Eastern Ukraine followed by the Crimea annexation and its results were investigated.

The research database. Among the publications that form the basis of the research we can list the scientific studies of local and foreign scientists, electronic books on the subject in internet portals, scientific articles, as well as information - analytical agencies' materials, articles by political commentators from different countries and official documents.

REFERAT

Mövzunun aktuallığı. Münaqişə bugün də öz həllini tapmadığından aktualıq kəsb edən münaqişələr sırasındadır. Ukrayna itirilmiş torpaqların qaytarılmasında israr edərkən, Rusiya həmin ərazilərə geniş muxtariyyət verilməsini və federasiya idarəçilik sisteminin tətbiq edilməsini istəyir. Hazırki dövrdə də həmin ərazilərdə toqquşmalar davam edir və tərəflər konfliktin həllinə nail olmaq üçün görüşlər keçirir. Rusiyanın sahib olduğu enerji silahı isə Qərb dövlətlərinin ona qarşı sərt addımlar atmağına imkan vermir. Buna görə də Rusiya hələki bu ərazilərdəki üstünlüyünü qoruyub saxlayır. Bu konfliktin də, Rusiyanın iştirakçısı olduğu digər konfliktlər kimi “dondurulmuş” konflikt statusu alması Rusiyanın maraqlarına xidmət etməkdədir.

Tədqiqatın predmet və obyektı. Tədqiqatın predmeti Krımın Rusiya tərəfindən ilhaq olunmasıdır. Tədqiqatın obyektı isə bu hadisələrin daha da dərinləşərək Ukrayna böhranına çevrilməsi və Rusiya Ukrayna arasındakı münasibətlərə nə dərəcədə təsir göstərməsi ilə bağlıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Birinci fəsildə qarşıya qoyulan əsas məqsəd tarixi perspektivdən Krım məsələsinin araşdırılmasıdır. I fəslin əsas vəzifəsi isə həm tarix boyu, həm də müasir zamanda münaqişəli bir ərazi olan Krımın əslində kimə və ya hansı dövlətə mənsub olmasının, keçmiş əsrlərdə hansı dövlətlər tərəfindən işğal olunmasının və müasir dövrdə dövlətlər arasında münaqişəli bir əraziyə çevrilməsinin səbəblərinin müəyyənləşdirilməsidir. İkinci fəsildə qarşıya qoyulan əsas məqsəd kimi soyuq müharibənin başa çatmasının ardınca müstəqillik qazanan və suveren dövlətlər qismində çıxış edən, eyni zamanda SSRİ dövründən fərqli olaraq müstəqil xarici siyasət yeritməyə çalışan Rusiya - Ukrayna arasındakı münasibətlərin hansı səviyyədə olduğunu, hakimiyyətdə olan fərdlərin – B.Yeltsinin və V.Putinin idarəçiliyi dövründə iki dövlət arasındakı siyasi və iqtisadi münasibətlər, əldə olunan əməkdaşlıqlar, həll edilməsi zəruri olan mübahisəli məsələlər tədqiq edilmişdir. Tədqiqat işinin III fəslində isə əsas məqsəd Rusiya və Ukrayna arasında yaşanan

münaqişəli vəziyyətlərin kuliminasiya nöqtəsi hesab edilən Krım məsələsi və onun ardınca baş verən Şərqi Ukrayna məsələsi araşdırılmışdır. Əsas vəzifələr isə Krım münaqişəsinin baş verməsinə gətirib çıxaran hadisələri, bu hadisələrin səbəblərini, Krım böhranının gedişatını və nəticələrini, Krımın ilhaqının ardınca Şərqi Ukraynada da yaşanan hadisələri və onların nəticələrini, Krım hadisələri yaşandıqdan sonra dünya siyasətində önəmə sahib olan bir sıra böyük dövlətlərin- AB, ABŞ və Çinin baş verən bu hadisələrə münasibətini, həyata keçirdikləri addımları, münaqişənin həll olunması üçün Rusiyaya qarşı edilən təzyiqləri və tətbiq olunan sanksiyaları, böhranın həll edilməsi üçün atılan addımları, həyata keçirilən görüşləri, münaqişənin həlli istiqamətində təklif olunan layihələri və konfliktin əsas aktorları olan Rusiya və Ukraynanın münaqişə ilə bağlı mövqelərini və təklif etdikləri həll yollarını araşdırmaqdır.

Tədqiqatın informasiya bazası və işlənmə metodları. Tədqiqat işi bir neçə metodlar vasitəsilə həyata keçirilmişdir. İlk istifadə edilmiş metod tarixi metoddur. Bu zaman tədqiqat işində yer alan hadisələrin meydana gəlməsi, formalaşması və inkişafı təhlil olunmuşdur. Növbəti metod isə kontent analiz metodudur. İstifadə olunan ədəbiyyatlardan mövzu ilə bağlı məsələlər diqqətlə araşdırılmış, tədqiqat işinə əlavə edilmişdir. Həmçinin mövzu daxilində bir neçə hadisə və ya iştirakçı aktorlar arasında münasibətləri aydınlaşdırmaq üçün digər tədqiqat metodu olan müqayisə metodundan istifadə olunmuşdur. Digər metodlardan biri isə sənədlərin öyrənilməsi metodudur. Araşdırmalar nəticəsində mövcud sənədlərdən, mənbələrdən (qəzet, jurnal, rəsmi sənədlər və s.) biliklər əldə olunmuş və təhlil edilmişdir.

Tədqiqatın əsasını formalaşdıran ədəbiyyatlar sırasında yerli və xarici alimlərin elmi araşdırmalarını, mövzu ilə əlaqədar internet portallarında yerləşdirilən elektron kitabları, elmi məqalələri, həmçinin informasiya-analitik agentliklərin materialları, müxtəlif ölkələrdən olan siyasi şərhçilərin məqalələrini, rəsmi sənədləri göstərmək olar.

Dissertasiya işinin elmi yeniliyi: Tədqiqatın elmi yeniliyini son dövrlərdə Rusiyanın beynəlxalq arenada öz xarici siyasət kursunun reallaşdırılmasında, bu zaman “böyük dövlət” statusunun təsis edilməsində və onun əsas rəqiblərindən olan ABŞ və Qərb dövlətləri tərəfindən özünün milli maraqlarına qarşı yarana biləcək təhdidlərdən yayınmaq məqsədilə Krım böhranından , dolayısı ilə Ukraynadan siyasi təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməsi fikiri təşkil edir.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya işi müxtəlif dillərdə fərqli müəlliflərin kitablarına və elmi məqalələrinə əsasən hazırlanmış, tədqiqatın aparılması zamanı çoxlu sayda mənbələrdən istifadə olunmuş, müqayisələr aparılmış və təhlillər edilmişdir. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqat işi zamanı dissertasiya işi mənbə kimi istifadə oluna bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş və nəticə ilə yanaşı 3 fəsildən, başlıqlardan və altbaşlıqlardan ibarətdir. Tədqiqat işinin I fəslində Krım məsələsinin tarixi inkişaf mərhələləri və həmin tarixi mərhələlərdə Krım uğrunda gedən mübarizə və onun nəticələri kimi məsələlər araşdırılmışdır. II fəsildə isə müstəqillik qazandıqdan sonra Rusiya və Ukrayna arasındakı siyasi və iqtisadi münasibətlər və iki dövlət arasında yaranan toqquşmalar öz əksini tapmışdır. III fəsildə Rusiya və Ukrayna arasında yaşanan Krım böhranı , onun gedişatı və nəticələri tədqiq olunmuşdur. Dissertasiya işinin sonunda nəticə verilmiş, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı və internet resursları təqdim edilmişdir.

Magistrant: Fidan Ağakışiyeva Firdovsi qızı

Elmi rəhbər: S.e.f.d Elşən Məmmədli